

**Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі
Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы**

**Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі
бойынша әдістемелік ұсынымдар**

Астана 2024

Б. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Ғылыми кеңесінің шешімімен баспаға ұсынылды (2024 жылғы 06 қыркүйектегі №6 хаттама)

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі бойынша әдістемелік ұсынымдар – Астана: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2024. – 164 бет

Әдістемелік ұсынымдарда өскелең ұрпақты тәрбиелеуде ұлттық құндылықтар мен заманауи технологиялардың үйлесімділігіне назар аударылады. Әлеуметтік және мәдени өзгерістерге бейімделу, құндылықтарды сақтау, және тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау жолдары ұсынылады. Тәрбие процесінде ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи әлеуметтік және мәдени өзгерістерге бейімделу қажеттілігін көрсетеді. Сондай-ақ, ата-аналар мен педагогтардың рөлі, тәрбие процесінде заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану қажеттілігі айтылған.

Әдістемелік ұсынымдар әдіскерлерге, жалпы білім беру ұйымдарының педагогтеріне арналған

Кіріспе

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда білім беру мәселесі өте маңызды да өзекті болып табылады. Қазіргі шындық тұлғаның дамуы, оның өзін-өзі анықтауы, өзін-өзі ұйымдастыруы және өзін-өзі жүзеге асыруы үшін жаңа кеңістікті құра отырып, маңызды тәрбиелік әлеуетке ие. Қазіргі Қазақстандағы өзгерістер қазақстандықтардың жаңа буынын даярлауды талап етеді. Бұл жастар тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің мүддесі үшін осы қайта құруларды сәтті жүзеге асыра білуі керек. Сондай-ақ балалар мен жастар арасындағы рухани жетіспеушіліктің көптеген көріністерін жеңу қажет, бұл әлеуметтік институт ретінде білім беру ұйымдарында білімнің рөлін арттыруды талап етеді. Осыған байланысты әдістемелік ұсынымдарда білім беру жүйесіндегі тәрбие қызметін ұйымдастырудың жаңа тәсілдері қарастырылады.

Тәрбие теориясында тәрбие ұғымы туралы нақты түсінік жоқ. Орыс педагогы, жазушы, Ресейдегі ғылыми педагогиканың негізін салушылардың бірі – К.Д.Ушинский атап өткендей: «Тәрбие өнерінің ерекшелігі бар, ол барлығына дерлік таныс және түсінікті болып көрінеді, ал басқаларға оңай, неғұрлым түсінікті және жеңіл болып көрінсе, адам оны теориялық немесе практикалық тұрғыдан азырақ біледі. Ата-ана тәрбиесі шыдамдылықты қажет ететінін барлығы дерлік мойындайды; кейбіреулер туа біткен қабілет пен дағдыны, яғни шеберлікті қажет етеді деп ойлайды; бірақ шыдамдылық, туа біткен қабілет пен шеберліктен бөлек, арнайы білім де қажет деген қорытындыға келгендер өте аз...» [1].

Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайларда тәрбие беру өзара байланысты екі мақсатқа жетуге, яғни қазіргі жағдайда жас ұрпақтың табысты әлеуметтенуі және тұлғаның қызмет субъектісі, тұлға және жеке тұлға ретінде өзін-өзі дамытуына бағытталуы тиіс. Тәрбиелеудің негізгі мазмұны педагогикалық көмек, қолдау және сүйемелдеу технологиясы және құралдары негізінде әлеуметтену мен өзін-өзі дамыту процесін қамтамасыз ету болып табылады.

Әдістемелік құралда қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайларда тәрбиелеу өзара байланысты, яғни жас ұрпақты табысты әлеуметтендіру және тұлғаның қызмет субъектісі ретінде, тұлға және жеке тұлға ретінде өзін-өзі дамытуы тәрізді екі мақсатқа жетуге бағытталуы тиіс мәселелер қарастырылады. Сонымен қатар, тәрбие тұлға дамуының педагогикалық ұйымдастырылған және мақсатты процесі, қоғамның құндылықтарын, адамгершілік көзқарастары мен моральдық нормаларын меңгеру және қабылдау процесі ретінде қарастырылады.

Қазіргі білім беру үрдісінде тәрбие басты орын алады, өйткені оның жаңаруы балалар мен жастардың құқықтық және демократиялық мемлекетке сәйкес келетін азаматтық қасиеттерін дамытуға бағытталған. Тәрбие қызметі өскелең ұрпақтың азаматтық қоғам мен тез өзгертін әлем жағдайында жеке және әлеуметтік мәселелерді сындарлы шешуге қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Білім алушыларға білім беру мен тәрбиелеуге қатысты мәселелерді шешуге қоғамның қатысуын кеңейту – бұл процестің ең маңызды аспектісі

болып табылады. Бұған білім беру ұйымдарының, отбасылардың және әртүрлі әлеуметтік институттардың жан-жақты, саналы, белсенді азаматтарды тәрбиелеу тәрізді ортақ мақсатқа жету жолындағы белсенді ынтымақтастығы жатады.

Осы құралда ұсынылған әдістемелік ұсыныстар өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі түйінді мәселелерді шешуге бағытталған. Олар мәдени контексттердің әртүрлілігі, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілердің ықпалы, сондай-ақ балалар мен жастарда тұрақты адамгершілік-этикалық құндылықтарды дамыту қажеттілігі сияқты заманауи әлеуметтік-мәдени шындықтарды ескереді. Сондай-ақ, қазіргі Қазақстан әлемдік тәжірибе мен оның экономикалық, саяси, әлеуметтік-мәдени және рухани ерекшеліктері мен дәстүрлерін ескере отырып, инновациялық даму жолында күрделі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде. Осыған орай, өскелең ұрпақтың қоғам өміріне белсене араласуына және басқалармен сындарлы қарым-қатынасына ықпал ететін азаматтық жауапкершілік пен құқықтық сананы дамыту да маңызды аспект болып табылады.

Осы әдістемелік ұсыныстарды педагогикалық тәжірибеге енгізу сыни тұрғыдан ойлауға, ынталылық танытуға, жеке және әлеуметтік мәселелерді шешуге қабілетті жеке тұлғаның жан-жақты дамуына қолайлы жағдай туғызады. Бұл өз кезегінде қоғамдық келісім мен тұрақтылықты нығайтуға, сондай-ақ жастарды өмірдің әртүрлі салаларында өзін-өзі табысты жүзеге асыруға дайындауға көмектеседі.

Бұл құрал қазіргі ғылыми зерттеулер мен озық педагогикалық тәжірибеге негізделген ұсыныстардың жүйелі жинағы болып табылады. Ол білім беру ұйымының басшылары, педагогтер, психологтар, әлеуметтік педагогтер, сынып жетекшілері, сондай-ақ ата-аналар мен өскелең ұрпақты тәрбиелеуге қызығушылық танытатын мүдделі органдардың мамандарына арналған.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайда жас ұрпақты тәрбиелеу мәселелері бойынша әдістемелік ұсыныстардың мақсаты – білім алушылардың жеке тұлғасын жан-жақты дамытуға бағытталған тиімді педагогикалық стратегиялар мен тәсілдерді әзірлеу және ұсынылған тақырыптың әдіснамалық негізін зерделеу; халықаралық және отандық тәжірибені талдау; әдістемелік ұсынымдар әзірлеу болып табылады.

1 Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің әдіснамалық негізі

Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайда жас ұрпақты тәрбиелеу – білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі болып саналады. Қарқынды өзгерістермен және жаһанданумен сипатталатын әлеуметтік-мәдени жағдайлар білім беру жүйесіндегі тәрбие мінгн оқытуға жаңа талаптар қояды. Тәрбиенің әдістемелік негіздері осы өзгерістерді ескеріп, білім алушылардың бойында табысты әлеуметтену мен өзін-өзі кәсіби жүзеге асыруға қажетті қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етуі керек.

Тұлғаның, яғни оның рухани өмірінің толықтығы; қоғамдық-тарихи процестің субъектісі ретінде адамның өз өмірін жобалауы және құруы; жаһандық, жергілікті, ғарыштық, әмбебап процестерге қатысуы туралы хабардар болу – тәрбиенің кез келген түрінің басты мақсаты болуы тиіс. Тәрбие, тәлім-тәрбие – жеке тұлғаның адамдық бейнесін, ұнамды мінез-құлқын қалыптастырып, өмірге бейімдеу мақсатында жүргізілетін жүйелі процесс. Бесік тәрбиесі, балдырған тәрбиесі, өрен тәрбиесі, жасөспірім тәрбиесі, жастар тәрбиесі бір-бірімен жалғасып, өз ерекшеліктерімен жүзеге асырылады. Тәрбие – қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға меңгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез-құлқын дамытушы. Ересек буын қоғамның тарихи өмірінде жинақталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді [2].

Бүгінгі таңда тәрбие: жалпы қабылданған мәдени үлгілердің жоғалуы; балалық шақ туралы дәстүрлі түсінік дағдарысы; жаңа технологиялардың пайда болуы және олардың білім беру мен тәрбиеге әсері тәрізді қиындықтармен кездесіп отыр. Осыған байланысты балалардың табысты әлеуметтенуін қамтамасыз ету, балалардың әлеуметтік тәжірибесін қалыптастыру (байыту), тәрбиені балалардың табысты әлеуметтенуін қолдауға бағыттау маңызды болып табылады.

Білім беруді түсінудің қазіргі жағдайында тәрбиені білім берудің негізгі және маңызды құрамдас бөлігі ретінде түсіну ерекше мәнге ие болады. Тәрбие және даму процестерінің мәні туралы қазіргі көзқарас ересектер әлемі мен балалар әлемі арасындағы қарым-қатынасты ұйымдастыруды тәрбиенің маңызды, іргелі мақсаттарының бірі ретінде алға қоюды талап етеді.

Алдағы кезеңге арналған білім беру стратегиясының негізгі бағыттары халықаралық нормалар мен стандарттар, ұлттық тарихтың қазіргі кезеңінің шындығы, білім беру саясаты мен тәжірибесінің даму деңгейі негізінде айқындалатынын атап өткен жөн, олар:

- оқытудың тәрбиелік сипаты мен тәрбиенің білім беру әсерін арттыру;
- білім беру ұйымдарында тиімді гуманистік тәрбие беру жүйесін құру;
- балаларды – Адам, Отбасы, Отан, Еңбек, Білім, Мәдениет, Бейбітшілік, Жер, Табиғат тәрізді мәңгілік құндылықтарға бағдарлау

- баланың әлеуметтік өрісін үйлестіру, қоғамда біртұтас білім беру кеңістігін қалыптастыру, білім беру ұйымы аймағындағы әлеуметтік ортаны педагогикалық құралдармен дамыту;

- білім беру ұйымдарында балалардың клубтық, мәдени, бос уақытын және көркемөнерпаздық қызметін дамыту;

- балалар мен жасөспірімдердің жұмыс істеп тұрған қоғамдық бірлестіктеріне қолдау көрсету және жаңаларын құруға ынталандыру;

- білім беру ұйымын басқарудағы демократиялық принциптерді дамыту және ынталандыру;

- балалардың өзін-өзі басқаруының педагогикалық тұрғыдан орынды және дәлелденген нысандарын енгізу;

- балалардың ерте кәсіби және тұлғалық өзін-өзі анықтауына, білім беру ұйымы түлектерінің еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және оның табысты әлеуметтенуіне ықпал етуге бағытталған мектеп компоненті шеңберінде қосымша жалпы білім беру және жалпы дамыту бағдарламаларын енгізу;

- білім беру ұйымының әлеуметтік қорғау функциясын күшейту, білім беру арқылы және тәрбие қызметі процесінде балалардың өмірін, дене, ой және психикалық денсаулығын қорғау шараларын арттыру;

- балаларға қосымша білім беру үшін білім беру ұйымдарының ресурстық базасын сақтау және нығайту; білім беру ұйымынан тыс қосымша білім беру мекемелер желісін дамыту; денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау және спорт мекемелерін дамыту;

- әртүрлі деңгейдегі қосымша жалпы білім беру бағдарламаларын іске асыру бойынша әлеуметтік тапсырыстарды жүзеге асыратын жастар ісі жөніндегі комитеттерге қолдау көрсету;

- балалар мен жастардың әртүрлі санаттары мен топтары үшін әртүрлі және үнемі дамып келе жатқан білім беру бағдарламаларын ұсыну [3].

Тәрбие – адамның нормалар мен ережелерді іштей қабылдауы, ал осы нормаларды «жеке тұлғалыққа» айналдыру оның нәтижесі болып табылады. Тәрбие ұзақ процесс, сенім жүйесі жастық шақта, бірақ көзқарастар мен түсініктер балалық шақта, ең алдымен отбасында, содан кейін білім беру ұйымында қалыптасады. Тәрбиелеудің стратегиялық мақсаты – демократиялық қоғам азаматын, сонымен қатар әлеуметтік және тұлғалық прогресс мүддесінде өзінің жеке әлеуетін арттыруға және іске асыруға қабілетті жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеу, басқаша айтқанда, жеңімпазды тәрбиелеу болып табылады [4].

Педагогика ғылымы бүгінгі таңда жаңа әдістемелік негіздерді іздеумен, алдыңғылардың жетістіктерін қайта бағалаумен, оқу тәжірибесінің нақты мәселелеріне бағытталған теориялық тұжырымдамаларды жасаумен айналысуда. Дегенмен, тәрбие мәселесі әрқашан өзекті де қажеттілік екенін атап өту қажет.

Тәрбие ұғымын нақтылай отырып, тәрбиелеудің әдіснамалық негізін құрайтын екі – теориялық-әдіснамалық және тәжірибеге бағытталған аспектілерді қарастыруға болады. Педагогиканы зерттеген көптеген ғалымдар

тәрбиенің теориялық-әдіснамалық негізін тұлғаның қалыптасуы мен дамуының ішкі процесі; тәрбие тұлғаның қалыптасуына қоғам мен әлеуметтік ортаның әсері ретінде; тәрбиелеу тұлғаның дамуы үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған қызмет ретінде деп ажыратылатын өзара байланысты үш мағынасын атап көрсетеді [5]. Сонымен қатар, педагогикадағы «тәрбиелеу» ұғымының объективті мағыналарына сәйкес тәрбие туралы ғылыми білімді дамытудың үш негізгі бағытын белгілейді, олар:

1. Психологиялық-педагогиялық бағыт, оның шеңберінде тәрбие ішкі тұлғалық өзгерістер ретінде қарастырылады. Зерттеушілер дамып келе жатқан тұлғаны, оның мәдени-адамгершілік дамуын, әлеуметтік құнды қасиеттерінің қалыптасу процестерін назарда ұстайды. Зерттеушіні қандай факторлардың, жағдайлардың және жай-жапсарлардың әсерінен жеке тұлғаның өмірінде қандай өзгерістер болатыны қызықтырады.

Тұлғаның психологиялық теориялары, жас ерекшеліктері және педагогикалық психологияның идеялары мен ережелері – бұл бағыттың әдіснамалық негізі болып саналады.

2. Праксеологиялық бағыт. Бұнда тәрбие педагогикалық қызметтің ерекше түрі – тәрбиелеу әрекеті ретінде қарастырылады. Бұл әрекетті қалай нәтижелі және тиімді орындау керектігі туралы білім алынады. Іс-әрекеттің жалпы теориясы мен әдістемесі және праксеологиялық көзқарас басым әдістемелік негізге айналады.

3. Жүйелік бағыт. «Тәрбие» ұғымы мақсатты сыртқы әсер және тұлғаның даму процесін басқару ретінде түсіндіріледі. Бұл бағытта басты назар адамдардың тұлғалық дамуына бағытталған әсер ету жүйесіне, мұғалімдердің күш-жігерін жалпы ұйымдастыруға және өзара әрекеттестік кеңістігіне аударылады.

Тәрбие беру жүйелері, олардың құрылуының, қызмет етуінің және дамуының әртүрлі аспектілері – жүйелік бағыттың жалпы пәндік саласы болып табылады [1].

Педагогикалық білімнің қазіргі даму кезеңі оның жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда жүзеге асуымен сипатталады. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдай постиндустриалды кезеңде өмір сүретін адамға: үздіксіз білім алуға дайын және қабілетті болу; жауапты шешімдер қабылдау қабілеті; қарым-қатынас жасау және ынтымақтастық қабілеті; әртүрлі тапсырмаларды орындаудағы дәлдік пен өнімділік; еркіндік пен толеранттылықты мойындау; өзіне, отбасына, ұжымына, еліне жауапкершілік; физикалық және психикалық төзімділік, салауатты өмір салтын сақтай білу тәрізді жаңа талаптар қояды.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдай балалардың өзгергендігімен сипатталады. Олар ақпараттық қоғамның жаңа құндылықтарына ғана емес, сонымен қатар эгоцентризм, енжарлық және пассивтілікке бағытталған. Қазіргі бала жаңа өмір шындығында, соның ішінде нарықтық экономикадағы өмір, саяси партиялар мен қозғалыстардың әртүрлілігін белсенді түрде алға жылжыту, интернетке еркін қол жеткізу және т.б. жағдайында өмір сүреді. *Жаһандану, ақпараттық технологиялар және цифрландыру* қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайларға жатады.

Адам қызметінің барлық аспектілеріне енген *жаһандану* әртүрлі елдер мен мәдениеттер арасындағы өзара әрекеттестік пен өзара тәуелділіктің артуына әкелді. Нәтижесінде, жастардың мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын, толеранттылық пен мәдени әртүрлілікке құрметпен қарауды дамытуға ықпал ететін білім беру қажеттілігі туындайды. Тәрбие өскелең ұрпақтың әртүрлі мәдени және әлеуметтік жағдайларға бейімделуіне, сондай-ақ әртүрлі мәдениет өкілдерімен тиімді қарым-қатынас жасауына қабілетін дамытуда маңызды болып табылады. Тәрбие басқа мәдениеттерді түсіну мен құрметтеуге ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар мәдени әртүрлілік норма болып табылатын жаһанданған әлемде жастардың жұмыс істеу қабілетін дамытуы керек. Осылайша, тәрбие балаларды заманауи әлемде өмірге дайындауда, олардың әртүрлі жаһандық ортада жеке және кәсіби өсуіне ықпал етуде шешуші рөл атқарады.

Ақпараттық технологиялар және цифрландыру – интернет пен цифрлық технологиялардың арқасында ақпараттың кең таралуы мен қолжетімділігі білім алу және беру тәсілдерін айтарлықтай өзгертті. Интернет, әлеуметтік желілер және басқа да цифрлық ресурстар арқылы ақпаратқа қол жеткізу өскелең ұрпақтың сыни ойлауын қалыптастыруға, ақпаратты талдау мен бағалауға, сондай-ақ өзін жалған ақпарат пен айла-шарғыдан қорғауға жаңа көзқарастарды тәрбиелеуді талап етеді. Тәрбие білім алушылардың ақпараттық технологияларды қауіпсіз пайдалану дағдылары мен цифрлық сауаттылығын дамытуға белсенді ықпал етуі маңызды болып табылады.

Цифрлық сауаттылықтың қажеттілігі тек техникалық дағдылармен шектелмейді; ол желілік ортадағы цифрлық этиканы, құпиялылықты және бір-біріне құрмет сезімі бар мінез-құлықты түсінуді қамтиды. Тәрбие білім алушылардың сенімді және сенімсіз ақпарат көздерін ажырата білу және цифрлық кеңістікте кездесетін мазмұн туралы сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытуы тиіс. Өскелең ұрпақ ақпараттық технологияларды мектепте, жұмыста және күнделікті өмірде тиімді және қауіпсіз пайдалануға дайын болуы керек. Цифрлық ғасырдағы білім жастарға өз деректері мен құпиялылығын қорғауға қажетті білім мен дағдыларды беретін киберқауіпсіздік аспектілерін қамтуы қажет. Осылайша, тәрбие білім алушыларды заманауи ақпараттық қоғамда өмірге және еңбекке дайындаудың, олардың жан-жақты дамуына және жылдам өзгеретін цифрлық әлемге бейімделуіне ықпал ететін негізгі құралға айналады.

Қазіргі қоғам барған сайын сан алуан және көпмәдениетті бола түсуде, ол біздің өміріміздің әртүрлі аспектілерінде, соның ішінде білім беруде, жұмыста, әлеуметтік өзара әрекеттесулерде және қоғамдық институттарда көрініс табады. Мұндай ортада тәрбиелеу осы әртүрлілікті танып қана қоймай, белсенді түрде қолдау көрсетуі керек, өскелең ұрпақтың бойында айырмашылықтарды құрметтеуге, әртүрлі этникалық, мәдени және әлеуметтік топтардың өкілдерімен ынтымақтастық және қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға көмектесуі тиіс.

Бұл бірнеше негізгі аспектілерді қамтитын тәрбиеге кешенді көзқарасты талап етеді. Біріншіден, өскелең ұрпақтың бойында толеранттылықты – мәдениеті, наным-сенімі, өмірлік көзқарасы әртүрлі адамдарды сыйлау және

қабылдау қабілетін дамыту қажет. Толеранттылық білім алушыларға басқа адамдардың тәжірибесін түсінуге және сезінуге мүмкіндік беретін тиімді мәдениетаралық өзара әрекеттесу үшін маңызды болып табылатын эмпатиямен, яғни өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну қабілеттілігімен қатар жүруі маңызды болып табылады.

Екіншіден, тәрбие мәдениетаралық диалог қабілетін дамытуды қамтуы керек. Бұл балалардың әртүрлі мәдени және әлеуметтік ортадағы адамдармен сындарлы, бір-біріне құрмет сезімін білдіре отырып әңгімелесуге мүмкіндік беретін қарым-қатынас дағдыларын үйрету дегенді білдіреді. Білім алушылардың әртүрлі көзқарастарды тыңдап, түсінуі, өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа ықпал ететіндей өз ойлары мен сезімдерін жеткізе білуі де маңызды болып саналады.

Үшіншіден, тәрбие қоғамды байыту көзі ретінде мәдени әртүрліліктің маңыздылығына назар аударуы тиіс. Мектеп оқушылары мәдениеттер мен салт-дәстүрлердің әртүрлілігі инновацияларды, шығармашылықты және қоғамдық келісімді ілгерілету арқылы пайда әкелетінін түсінуі керек. Ол сондай-ақ қоғамдағы әртүрлі топтардың тарихи және мәдени мұрасын түсіну мен құрметтеуді қамтиды. Сонымен қатар, білім алушылардың қақтығыстарды шешу және теріс пікірді жеңу дағдыларын дамытуды да ескерген маңызды. Әртүрлі қоғамда мүдделер қақтығысы мен мәдени түсініспеушіліктердің болуы сөзсіз, сондықтан дауларды конструктивті шешу және стереотиптерді жою қабілеті тәрбие берудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Осылайша, бүгінгі алуан түрлі және көп мәдениетті қоғамдағы тәрбие мен білім жастарды жаһандану әлеміндегі өмірге дайындауда шешуші рөл атқарады. Ол мәдени және әлеуметтік әртүрлілік жағдайында ынтымақтастық пен өзара әрекеттесуге дайын, сыйластық, эмпатикалық және диалогқа ашық тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Құндылық бағдарларын өзгерту – жаңашылдықпен, шығармашылықпен және өзін-өзі жүзеге асырумен байланысты дәстүрлі құндылықтардан жаңаға көшуді білдіреді. Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени өзгерістер жағдайында жаңашылдықпен, шығармашылықпен және өзін-өзі жүзеге асырумен байланысты дәстүрлі құндылықтардан жаңа құндылықтарға көшу жүріп жатыр. Тәрбие мен білім беру осы өзгерістерді ескеріп, жастардың бойында дербестік, жауапкершілік, бастамашылдық, өзін-өзі жүзеге асыруға дайын болу сияқты қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етуі керек. Білімнің өскелең ұрпақтың өзін-өзі дамыту, шығармашылық ойлауы мен инновациялық белсенділігін дамытуға ықпал етуі де маңызды болып табылады.

Жоғарыда аталған өзгерістерді ескере отырып, тәрбие жүйесінің алдында келесі міндеттер тұр:

- білім алушылар арасында мәдениетаралық қарым-қатынас пен толеранттылық дағдыларын қалыптастыру, яғни тәрбиенің мәдени әртүрлілікке құрмет сезімін және әртүрлі мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға ықпал етуі;

- сыни тұрғыдан ойлауды және цифрлық сауаттылықты дамыту, яғни тәрбиенің жастарда ақпаратты сыни тұрғыдан талдап, ақпараттық технологияларды тиімді пайдалана білуді дамытуы;

- шығармашылық пен инновацияны қолдау, яғни тәрбиенің жастардың шығармашылық ойлауын, бастамасын және өзін-өзі жүзеге асыру қабілетін дамытуға ықпал етуі;

- заманауи жағдайларға сәйкес келетін құндылықтар жүйесін қалыптастыру, яғни тәрбиенің құндылық бағдарларындағы өзгерістерді ескеріп, білім алушылардың бойында жауапкершілік, тәуелсіздік және өзін-өзі жүзеге асыруға дайын болу қасиеттерін дамытуға ықпал етуі.

Осылайша, жас ұрпақты қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайда тәрбиелеудің әдістемелік негіздері көптеген факторларды ескеріп, тез өзгертін әлемде табысты әлеуметтену мен кәсіби өзін-өзі жүзеге асыру үшін білім алушылардың бойында қажетті қасиеттерді қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайлар әртүрлілікпен және жаһанданумен сипатталады. Мұндай жағдайда тәрбиелеу дәстүрлі әдістерді қазіргі қоғамның талаптары мен қажеттіліктеріне бейімдеуді, тәрбиенің жаңа тәсілдерін енгізуді талап етеді. Қазіргі әлемдегі тәрбие тек академиялық дамуды ғана емес, сонымен қатар балалардың жеке дамуын, сыни ойлау, мәдениетаралық қарым-қатынас, толеранттылық және цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытуды ескеруі керек екенін түсіну маңызды.

Осылайша, тәрбиелеудің басты міндеті жас ұрпақты алуан түрлі және жылдам өзгертін әлемде өмір сүруге дайындау болып табылады. Осы тұрғыда тәрбиелеудегі негізгі тәсілдер ақпараттық технологиялардың, көпмәдениеттілік пен жаһандық өзгерістердің ықпалын ескере отырып, жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталуы тиіс.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда тәрбие жұмысы өскелең ұрпақты тәрбиелеуге тұтас және жүйелі көзқарасты қамтамасыз ететін *теориялық және әдістемелік негіздерді* пайдалануды талап етеді. Олар мәдени-тарихи тәсіл, аксиологиялық тәсіл, тұлғаға бағытталған тәсіл, жүйелік тәсіл, психологиялық-педагогикалық тәсіл, этнопедагогикалық тәсіл, этномәдени тәсіл, көпэтникалық, көпмәдениеттілік тәсіл тәрізді негізгі компоненттерді қамтиды.

Мәдени-тарихи тәсіл әрбиедегі мәдени және тарихи контекстің маңыздылығын баса назар аударады. Ол Л.С. Выготскийдің тұлғаның мәдени-тарихи дамуы туралы идеясына негізделген және тәрбиенің – мәдени-тарихи құндылықтарды, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптарды өскелең ұрпаққа жеткізуін; мәдени мұраға деген құрметті дамыту, өз елінің және әлемнің тарихы мен мәдениетін зерттеуге қызығушылықты қалыптастыруды болжайды.

Аксиологиялық тәсіл тәрбиенің орталық элементі ретінде құндылықтарға бағытталған, яғни тәрбие білім алушылар арасында адамгершілік, этикалық және әлеуметтік құндылықтардың тұрақты жүйесін қалыптастыруға және дамытуға ықпал етуін, сонымен қатар оқыту адалдық, әділдік, басқаларды құрметтеу және жауапкершілік сияқты маңызды құндылықтарды тануға және қабылдауға бағытталған білім беру қызметін қамтуын қарастырады. Аксиологиялық (құндылықты) тәсіл тұлға адамзаттың ең жоғары құндылығы

болатын, барлық гуманистік тұжырымдамалардың негізі болып табылады. Аксиологиялық тәсіл – тәрбие рухани-адамгершілік дәстүрлерге, сонымен қатар ұлттық және әлемдік мәдениетке негізделуі тиіс деп бекітеді.

Педагогикадағы аксиологиялық тәсіл (немесе қысқаша құндылық тәсілі) – бұл танымдық және практикалық тәсілдер арасындағы байланыс болып табылатын механизм; оған құндылықтар, әлеуметтік және мәдени факторлар мен жеке тұлға арасындағы қатынастар тән. Аталған тәсіл тұлғаның мінез-құлқы мен қызметін анықтайтын құндылықтар жүйесін қалыптастыруға негізделген. Тәрбие жауапкершілік, басқаларға құрмет, еңбекқорлық, адалдық және әділеттілік сияқты құндылықтарды дамытуға ықпал етеді.

Аталған тәсіл білім алушылардың эмоционалды елгезектілігін дамытуға ықпал ету үшін білім мазмұнын оған тән мүмкіндіктер тұрғысынан таңдауға мүмкіндік береді және балалардың эмоционалды сезімталдығының дамуына әсер етуге мүмкіндік беретін педагогикалық құралдарды таңдау мәселесін қарастырады [6]. Мектеп оқушыларының эмоционалды сезімталдығын тәрбиелеу мазмұнын таңдауда құндылықтар әлемі бала өсетін әлеуметтік-мәдени шындық деген аксиологиялық көзқарастың ұстанымы маңызды болады. Кез келген тұлғаның қауіпсіздігі мен жайлылық қажеттіліктерін қанағаттандыру құралы ретінде оған қажетті заттар, құбылыстар және олардың қасиеттері; сүйіспеншілік пен түсіністік сезімін беретін қарым-қатынастар; баланың айналасындағы адамдар өмір сүретін бағдары бар нормалар мен идеалдар ретінде әрекет ететін жағымды маңызды оқиғалар, идеялар құндылықтарға жатады.

Бұл тәсіл – гуманистік педагогиканың мәнін көрсететін құрал: мұнда адам, тұлға қоғамның ең жоғары құндылығы, әлеуметтік дамудың өзіндік мақсаты ретінде қарастырылады. Шындығында, педагогикадағы тәрбиеге аксиологиялық тәсілді педагогика тарихындағы білім мен әдістеменің жаңа философиясы деп атауға болады. Аксиологиялық әдістің негізі әлемнің өзара тәуелділігі мен өзара әрекеттесуі туралы мәлімдеме болуы мүмкін. Оның айтуынша, бүкіл өмір сүру кеңістігі-бұл біртұтас адамның әлемі, сондықтан адамзатты біріктіретін, сонымен бірге әрбір жеке адамға сипаттама беретін қауымдастықты көру қажет. Құндылықтарға гуманистік бағдар – бұл құндылық жүйесінің басқа буындарын қозғалысқа келтіретін аксиологиялық қозғалтқыштың бір түрі болып саналады [7].

Аксиологиялық тәсіл педагогикалық процестің даму сапасын және педагогикалық қызметтің сапасын белгілі бір жүйеде ерекшеленетін құндылықтар мен қатынастар тұрғысынан бағалау мүмкіндіктерін анықтайды, бұл жеке тұлғаның дамуының сәттілігін және педагогикалық практиканың нәтижелілігін реттейді, ғылыми ізденіс пен кәсіби-педагогикалық шеберлікті қалыптастыру мәселелерінің сәтті шешімдерін нақтылайды.

Жеке тұлғаны тәрбиелеу мүмкіндіктерін теориялаудағы аксиологиялық тәсілге жүгіну жеке тұлғаны дамытудың әлеуметтік өнімді қасиеттерін арттыруды алдын-ала анықтайтын заманауи білім беруді құрудың құндылық-мазмұндық негіздерін таңдаудың маңыздылығын негіздеуде пайдалы болуы мүмкін. Қазіргі білім беруді құрудың құндылық-мазмұндық негіздерін бөліп

көрсету және теориялау моделі қазіргі тәрбие және білім беру жүйесіндегі педагогикалық қызметтің сапасын арттырудың жүзеге асырылатын тәжірибесін ашады.

Қазіргі тәрбие және білім берудің құндылық-мазмұндық құрылысын теориялау модельдерін келесі жиынтықта анықтауға болады:

- репродуктивті модель (қазіргі білім берудің құндылық-мазмұндық құрылысы сәтті шешімді репродуктивті таңдауда тұлғаның даму бағытын ашады, бұл шешім жағымды немесе жағымсыз жазықтығында анықталады, яғни: жағымды жағы – қоғамда тұлғаның даму негіздерін көрген және қабылдаған ұқсастығы бойынша жүзеге асырады, жағымсыз жағы – көргенді жоққа шығару немесе қарсы болу арқылы тұлғаның даму мүмкіндігін ашады);

- алгоритмдік модель (қазіргі тәрбие және білім берудің құндылық-мазмұндық құрылысы даму мәселелерінің өнімді шешімдерін алгоритмдеуге дейін азайтылуы мүмкін);

- дербестендірілген модель (білім алушы мен педагог тұлғасын дамытудың табыстылығы әлеуметтік және/немесе тәрбие мен білім беруге бағдарланған ортада дербестендірілген қажеттіліктер мен даму мүмкіндіктерін позитивтендіруді білдіреді);

- адамгершілік модель (адамгершілік, адам мен қоғамның дамудың құндылығы мен тұтастығын бейінді-өнімді қабылдауының өнімі ретінде, толеранттылық, адамгершілік және т. б. құрылымдар жүйесінде таңдау мәселелерін бірегей шешуде тұлға мен ортаның сақталуына кепілдік береді.);

- жүйелік-өнімді модель (тұлға мен қоғамның даму өнімділігі қазіргі білім берудің құндылық-мазмұндық құрылысының міндеттерін сапалы шешу шартымен анықталады);

- функционалды-еңбек моделі (еңбек қызметі мен еңбек әрекеттері таңдау міндеттерін сауатты шешуде көрінеді және құндылық-мазмұндық, жағдаяттық түзетілген тәрбиенің міндеттері мен мәселелерін сапалы шешудің өнімі болып табылады).

Жеке тұлғаны тәрбиелеу мәселесін шешуде аксиологиялық тәсілді қолдану – қоғам мен тұлғаны дамытудың жалпыадамзаттық мұрасының маңыздылығын түсінудің бірегей тәсілдерінде тұлға мен қоғамның даму мағыналарын аудару бағытын ашатын ғылыми-педагогикалық ізденістің өзекті бағыттарының бірі болып саналады [8].

Тұлғаға бағытталған тәсіл білім алушылардың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне баса назар аударады. Оқытуды даралау және тұлғаны қолдау мен дамыту оның негізгі принциптері болып табылады. Тәрбие жұмысы әр оқушының өзіндік ерекшеліктерін ескеріп, оның тұлғалық өсуі мен өзін-өзі жүзеге асыруына, өздігінен дамыуына, өзін-өзі тануға және өзін-өзі реттеуге өзін бағалауына және өзіне деген сенімін сақтауға ықпал етуі тиіс. Тұлғаға бағытталған тәсіл – өзара байланысты түсініктер, іс-әрекет идеялары мен тәсілдер жүйесіне сүйену, тұлғаның өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру процесін қолдау, оның дербестігін дамытуға, сонымен қатар білім алушының оқу-тәрбие процесінде өзінің өмірлік іс-әрекеттерін және

тұлғалық болмысын жүзеге асыратын белсенді субъект ретінде қалыптасуына бағытталған.

Тұлғаға бағытталған тәсіл – әрбір жеке тұлғаның бірегейлігі мен ішкі құндылығын тануға негізделген. Тәрбие әр баланың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеріп, оның әлеуетін дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға ықпал етуі тиіс. Бұл тәсіл – әрбір жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі мен ішкі құндылығын тануға негізделген заманауи педагогикалық тұжырымдама түрінде көрініс табады. Тәсіл әр баланың қабілетінің, қызығушылығы мен қажеттіліктерінің ерекше екендігіне назар аударады, ал тәрбие олардың барынша ашылуы мен дамуына жағдай жасауы тиіс.

Жеке тұлғаны құрметтеу, жеке тәсіл, әлеуетті дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру, психологиялық қолайлы жағдай жасау, ішкі мотивацияға көңіл бөлу тәрізді тұлғаға бағытталған тәсілдің қағидаттары болып табылады. Аталған қағидаттардың сипаттамасын 1-кестеден оқуға болады.

1-кесте – Тұлғаға бағытталған тәсілдің қағидаттарының сипаттамасы

№	Қағидаттар	Сипаттамасы
1	Жеке тұлғаны құрметтеу	Бұл тәсіл аясындағы тәрбие әр баланың ерекшелігін құрметтеуге негізделген. Тұлғаның барлық қасиеттерін, соның ішінде таланттарды, қабілеттерді, қызығушылықтарды және тіпті әлсіз жақтарды тану және қабылдауды қамтиды. Бала өзінің жетістіктеріне қарамастан, өзінің құнды және маңызды екенін сезінуі маңызды.
2	Жеке тәсіл	Тәрбиелеу стратегиялары әр баланың жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктеріне бейімделуі керек. Бұл әрбір оқушыны тиімді қолдау және дамыту үшін мұғалімдерден өзара әрекеттесу әдістері мен формаларында икемді болуын талап етеді.
3	Әлеуетті дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру	Тұлғаға бағытталған тәсілдің негізгі мақсаты – баланың әлеуетін барынша ашуға және оның өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау. Балаларға өздерінің күшті жақтарын тануға көмектесу және оларды жеке және кәсіби мақсаттарға жету үшін пайдалануды үйрету маңызды боып саналады.
4	Психологиялық қолайлы жағдай жасау	Оқу процесі сенім, құрмет және қолдау атмосферасында өтуі керек. Бұл балаға өзін сенімді және қауіпсіз сезінуге көмектеседі, бұл табысты оқу мен дамудың қажетті шарты болып табылады.

5	Ішкі мотивацияға көңіл бөлу	Жеке тұлғаға бағытталған әдіс балалардың ішкі мотивациясын дамытудың маңыздылығын көрсетеді. Баланың сыртқы марапат үшін емес, оның істеп жатқаны оған қызықты және маңызды болғандықтан үйренуі маңызды және бұл оның оқуға және өзін-өзі дамытуға тұрақты қызығушылығын дамытуға көмектеседі.
---	-----------------------------	---

Тұлғаға бағытталған тәсілді қолданудың тәжірибелік аспектілерінің келесідей түрлерін қарастыруға болады: оқу-тәрбие процесінің дифференциациясы, сыни тұрғыдан ойлау мен шығармашылықты дамыту, эмоционалды және әлеуметтік дамуды қолдайды, ата-аналармен ынтымақтастық.

Оқу-тәрбие процесінің дифференциациясы – мұғалімдердің білім алушылардың оқу мәнерлері мен қарқындарына сәйкес келетін жеке тапсырмалар, топтық жобалар, мультимедиялық технологияларды және т.б. әртүрлі оқыту әдістері мен тәсілдерін қолдануларын қарастырады.

Педагогтер білім алушылардың сыни ойлауы мен шығармашылығын дамытуға жағдай жасауы үшін әртүрлі көзқарастарды талқылауды, жағдаяттарды талдауды, жобалау және зерттеу жұмыстары арқылы шығармашылықты ынталандыруды қастырулары тиіс.

Эмоционалды және әлеуметтік дамуды қолдау – бала дамуының тек академиялық емес, эмоционалды және әлеуметтік аспектілерін де ескеру маңызды. Мұғалімдер балалардың қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, эмоционалды қиындықтарды жеңе білуге, эмпатия мен өзара түсіністікті дамытуға көмектесулері керек.

Ата-аналардың белсенді қатысуынсыз нәтижелі бала тәрбиесі мүмкін емес. Ата-аналармен ынтымақтастық – баланың жеке әлеуетін бірлесіп қолдау және дамыту үшін білім алушылардың отбасыларымен сындарлы қарым-қатынас орнатуды қарастырады.

Сонымен, тұлғаға бағытталған әдіс қазіргі білім беру процесінің негізгі элементі болып табылады. Ол әрбір баланың жан-жақты және үйлесімді дамуы үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді, өзін-өзі оң бағалауды, өзіне деген сенімділікті және өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты қалыптастыруға ықпал етеді. Осы тәсілге негізделген тәрбие балаларға тек табысты білім алушы ғана емес, сонымен қатар толыққанды, бақытты тұлға болып қалыптасуына көмектеседі.

Жүйелік тәсіл тәрбиені білім беру ортасының әртүрлі компоненттерінің өзара әрекетін қамтитын күрделі және көп деңгейлі процесс ретінде қарастырады. Құрамдас бөліктердің өзара байланысы мен пәнаралық байланыс жүйелік тәсілдің негізгі элементтеріне жатады. Тәрбие біртұтас білім беру процесін құра отырып, оқытумен және әлеуметтік дамумен кіріктірілуі тиіс, сонымен бірге әртүрлі ғылыми және практикалық тәсілдерді біріктіре отырып,

тәрбие жұмысында пәнаралық білім мен әдістерді қолдану маңызды болып табылады.

Психологиялық-педагогикалық көзқарас тәрбиенің психологиялық аспектілерінің маңыздылығын көрсетеді. Оның негізгі құрамдас бөліктері эмоционалдық дамудан және психологиялық қолдау көрсетуден көрініс табады. Яғни тәрбие тұлғаның эмоционалдық тұрақтылықты, эмпатияны және эмоционалдық интеллектті дамытуға ықпал етуді керек, сондай-ақ, стресстік жағдайлардан шығуға көмектесу және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға психологиялық қолдау көрсету маңызды болып саналады.

Этнопедагогикалық тәсіл тәрбиені ұлттық этникалық сана-сезімді қалыптастыруға бағытталған ұлттық мазмұнмен толықтыруды, барлық азаматтардың ана тілін үйренуге және ана тілінде сөйлеулеріне, өз ұлтының салт-дәстүрлерін зерделеуге жағдай жасауды көздейді [9].

Педагогикадағы этнопедагогикалық тәсілдің негізгі принциптері мен сипаттамасы 2-кестеден оқуға болады.

2-кесте – Этнопедагогикалық тәсілдің негізгі принциптері

№	Принциптер	Сипаттамасы
1	Табиғатқа сәйкестік принципі	<p>Баланың даму табиғатына сүйенуді, онымен сәйкестікті жобалайды.</p> <p>Бұл принципке сәйкес баланы тәрбиелеу және оқыту оның табиғи және өзіндік дамуы, қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне негізделуі тиіс. Этнопедагогикалық тәсіл аясында, тәрбие мәселерінде ұлттық фольклор мен салт-дәстүрлерге сүйену қажет. Ұлттық фольклор балалардың табиғи дамуы процесіне негізделген мол тарих пен мазмұнға ие. Ұлттық фольклорға сүйену баланың табиғатына сәйкес дамуына ғана емес, сонымен қатар оның этникалық ерекшеліктерін ескеруді де қарастырады.</p>
2	Қолданыстағы педагогикалық дәстүрлердің көптүрлілігіндегі жалпыадамзаттық бастаулар принципі	<p>Нақты этностың немесе ұлттың жігер күшімен көптеген жылдар бойы жинақтаған жалпыадамзаттық рухани құндылықтарына сүйену.</p> <p>Бұл принцип нақты бір ұлттың тарихы мен салт-дәстүрлерін тірек етумен қатар, бір ұлттың мәдениетін басқа ұлтқа бейімдеуді де қарастырады. Балаларға тәрбие мен білім беру этникалық мәдениеттердің көптүрлілігін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс. Бұл балалардың ой-өрісінің кеңеюіне әсер етумен қатар, олардың бойында басқа ұлт өкілдеріне қатысты толеранттылық, құрмет және төзімділік сезімдерін</p>

		тәрбиелеуге де ықпал етеді.
3	Тәрбие процесінің табиғилық принципі	Тәрбиеде зорлық-зомбылықтың болмауын қарастырады. Әр бала дүниеге келгенде дәрменсіз болады. Ол үлкендердің қамқорлығын қажет етеді. Ересек адамдар баланы қамқорлығына алулары және оны қоршаған әлеммен таныстырулары тиіс. Тәрбие процесін сүйіспеншілік, құрмет және қамқорлық негізінде ұйымдастыру қажет.
4	Тәрбиені ерте бастау принципі	Баланы тәрбиелеуді неғұрлым ерте бастау қажет, ол бір жақты болмауы, керісінше жан-жақты және оның құрамында еңбек, ой және көркемдік элементтері болуы тиіс.
5	Жалпы мәдениет мәнмәтініне ұлттық педагогиканы кіріктіру принципі	Бұл оқу-тәрбие процесін ұлттық шығармашылықпен байытуды қарастырады. Аталған принципке сүйену барысында ұлттық педагогиканың жағымды әдістерімен және тәрбие құралдарымен қатар, қазіргі заманда прогрессивті және өзекті емес болып саналатын, яғни заманға сәйкес келмейтін әдістердің бар екенін де есте сақтау қажет.

Дереккөз: https://spravochnick.ru/pedagogika/etnopedagogicheskiy_podhod_v_pedagogike/

Мәдени-тарихи тәсіл. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі мәдени-тарихи көзқарас тәрбиені мәдени-тарихи құндылықтарды қалыптастыру процесі ретінде түсінуге негізделген. Балалардың мәдени мұраға құрметпен қарау, сонымен қатар заманауи жағдайларға бейімделу қабілетін дамытуға көмектесуі керек. Бұл мақсатқа жету үшін келесі аспектілерді ескеру маңызды:

Мәдени және тарихи контексті түсіну үшін балаларғы қоғамның, ұлттың дамуына ықпал еткен мәдени және тарихи жағдайларды таныстыру маңызды болып табылады. Оқыту ұлттық және әлемдік тарихты, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен құндылықтарды зерттеуді қамтуы керек. Сонымен қатар, тәрбие жастарға үлкендерді құрметтеу, патриотизм, толеранттылық және әділеттілік сияқты мәдени және тарихи құндылықтарды беруге бағытталған тәжірибелерді қамтуы тиіс. Білім беру процесіне мәдени іс-шараларды, экскурсияларды, мерекелер мен дәстүрлерге қатысуды біріктіру маңызды болып саналады.

Тәрбие балаларды сыни ойлау, шығармашылық қабілеттерін және өзгерістерге бейімделу қабілетін дамытуға көмектесетін қазіргі әлемдегі өмірге дайындауы керек, яғни қазіргі қоғамға әсер ететін мәдениетаралық өзара іс-қимылға, жаһандануға және ақпараттық технологияларға назар аудару маңызды. Сонымен қатар, заманауи технологиялар мен оқыту құралдарын пайдалану мәдени және тарихи білімді тиімдірек беруге ықпал етді. Ол үшін мультимедиялық ресурстарды, интерактивті платформаларды және цифрлық

мұрағаттарды қызықты және тартымды оқу материалдарын жасау үшін пайдалану қажет.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселелері бойынша әдістемелік ұсынымдар білім беру процесінің негізгі элементі ретінде мәдени-тарихи тәсілді ескеруі керек. Тәрбие мәдени және тарихи құндылықтарды жеткізіп қана қоймай, жастарды тез өзгертін әлемде сәтті бейімделуге дайындауы керек. Бұл тәсіл қоғамға оң үлес қоса алатын жан-жақты дамыған, мәдениетті және әлеуметтік жауапты азаматтарды қалыптастыруға ықпал етеді.

Этномәдени тәсіл ұлттық білім алушы тұлғасының тәрбиесі ретінде (өз халқының тарихын, тілін, мәдениетін, салт-дәстүрлерін зерделеу және меңгеруді этникалық әлеуметтену қажетті шарт ретінде) қарастыруды көздейді. Ол басқа ұлт өкілдерінің мәдениетін білуге қызығушылық тудырумен; жалпыазаматтық құндылықтарды меңгерумен, басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынас жасау білігін және дағдыларын қалыптастырумен тығыз байланыста болуы тиіс.

Көпэтникалық, көпмәдениеттілік тәсіл. Аталған тәсілдің мақсаты:

- үйлесімді тәрбиелеу, шынайы-позитивті, рухани-адамгершілік (этносқа қарамастан) қатынастар, әлемдік мәдени мұра мен шетел тілдерін меңгеру, көпмәдениетті білім беруді және этносаралық толеранттылықты дамыту;

- көпұлтты және көпмәдениетті ортада әртүрлі ұлт, нәсіл, діни наным-сенімді ұстанатын адамдармен бейбіт әрі келісіммен өмір сүре алатын, жоғары түсінікке ие және басқа мәдениеттерді құрметтей алатын, белсенді және жақсы өмір сүруге қабілетті тұлға тәрбиелеу;

- олардың көзқарасына, мінез-құлқына, әдетіне, өзара құрметке ұмтылуда байқалатын әртүрлі қызығушылықтар мен ешбір қысым көрсетпей, түсіндіру мен құрмет көрсету әдісін қолдана отырып көзқарасты түсіну мен келісуде этникалық, ұлттық немесе мәдени қатынасына қарамастан басқа адамдарға шыдамдылық танытумен сипатталатын этносаралық толеранттылықты (тұлғаның моральдық қасиеті) дамыту.

Сонымен, аталған тәсілдер өскелең ұрпақты тәрбиелеуде олардың жан-жақты дамуына және қазіргі қоғам жағдайында табысты бейімделуіне ықпал ететін тұтас және жүйелі көзқарасты қамтамасыз етеді. Тәрбие процесінде бұл тәсілдерді қолдану білім алушылардың бойында тұлғалық және кәсіби өсу, әлеуметтік жауапкершілік пен белсенді азаматтық ұстаным үшін қажетті білім, білік және дағдыларды дамыта отырып, тәрбие мәселелерін тиімді шешуге мүмкіндік береді.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда тәрбие жеке тұлғаның жан-жақты дамуына және қазіргі қоғам жағдайына сәтті бейімделуіне бағытталған көптеген функцияларды орындайды. Тәрбиенің негізгі функцияларына әлеуметтенуді, мәдени таралуды, тұлғалық дамуды, интеллектуалдық дамуды, эмоцияналдық дамуды, адамгершілік тәрбиесін, азаматтық тәрбиесін, кәсіпке бағдарлануды, денсаулық сақтау тәрбиесін жатқызуға болады.

Әлеуметтену. Тәрбие тұлғаның қоғамға кірігуіне ықпал етеді, әлеуметтік нормаларды, мінез-құлық ережелерін және құндылықтарды сіңіруге

көмектеседі. Әлеуметтену арқылы қоғамға қатыстылық сезімі, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қабілеті, әлеуметтік рөлдер мен жауапкершіліктер туралы түсінік қалыптасады. Қазіргі кезеңдегі әлеуметтену – бұл әлеуметтік кеңістікте дәстүрлі құндылықтарға, салауатты өмір салтын сақтауға және қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруға негізделген әртүрлі қызмет түрлерінде жас ұрпақтың дамуы, шығармашылық белсенділігі және өзін-өзі жүзеге асыруы үшін қолайлы жағдайлар жасау болып саналады.

Мәдени таралу. Мәдени мұраларды, салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде тәрбие мен білім беру басты рөл атқарады. Бұл білім беру ұйымдарынан мәдени мұраға деген құрметті қалыптастыруды, өз елінің және дүние жүзінің тарихы мен мәдениетін оқуға қызығушылықты дамытуды талап етеді.

Тұлғалық даму. Тәрбие жауапкершілік, адалдық, еңбексүйгіштік, толеранттылық және шығармашылық сияқты тұлғалық қасиеттерді дамытуға бағытталған. Тәрбие өзін-өзі позитивті бағалауды, өзіне деген сенімділікті, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі реттеу қабілетін қалыптастыруға ықпал етуі тиіс.

Интеллектуалдық даму. Білім алушылардың танымдық белсенділіктерін ынталандыруды, сыни тұрғыдан ойлауларын, талдау қабілеттерін және шығармашылық әлеуетін дамытуды, сонымен қатар мақсат қою, іс-әрекетті жоспарлау, мәселелерді шешу және негізделген шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыруды қарастырады.

Интеллектуалдық тәрбие – баланың ақыл-ой күшін, ой-өрісін дамытудағы мұғалімнің жұмысы. Бұл балалардың бойында білім, білік және дағды жүйесін қалыптастыруға, қабілеттерін дамытуға арналған күрделі педагогикалық процесс. Зияткерлік тәрбие мен білім беру тұлғаның әлем туралы түсініктерін қалыптастырудың және өзін-өзі дамытудың негізі болып табылады. Педагогикада интеллектуалдық тәрбие әр балаға оның зияткерлік мүмкіндіктерін дамыту мақсатында дараланған педагогикалық көмек көрсетуді қамтамасыз ететін оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру формасы ретінде қарастырылады. Интеллектуалдық тәрбиенің негізгі екі аспектісін атап көрсетуге болады:

- баланың интеллектуалдық іс-әрекетінің өнімділігін арттыру (талдау, салыстыру, жалпылау, себеп-салдарлық байланыстарды есепке алу, зерттеу, өз білімін жүйелеу, өз көзқарасын дәлелдеу, жаңа ой тудыру, т.б. қабілеттерін дамыту арқылы білім беру мәселелерін шешу);

- ой-өрістің өзіндік жеке ерекшелігінің өсуі (жеке танымдық бейімділіктерді, танымның таңдаулы әдістерін, оқу материалын таңдаудағы талғамдылықты және т.б. есепке алу негізінде).

Көптеген ғалымдардың пікірі бойынша, интеллектуалдық тәрбие зияткерлік қабілеттерді қалыптастыруға және ұйымдастыруға, білім алушының психикалық функцияларын дамытуға, сонымен қатар қоршаған әлемді және өзін тану барысындағы қызығушылықты тудыруға бағытталған тәрбие әдістері мен тәсілдерінің кешені деп есептейді. Мұғалімнің білім алушымен қарым-қатынасы баланың интеллектісі мен дүниетанымының дамуы және қалыптасуының іргелі факторы болып табылатынын атап өткен жөн [10].

Эмоционалдық даму. Оқушылардың эмоционалды тұрақтылықтарын, өз эмоцияларын басқара білулерін, эмпатияны және эмоционалды интеллектті қалыптастыруды, күйзелісті жағдайлардан шығуға қолдау көрсетуді, өзін-өзі реттеу және эмоцияны басқару дағдыларын дамытуды қарастырады.

Рухани-адамгершілік тәрбие. Білім алушылар арасында әділдік, адалдық, басқа адамдарға құрмет, жауапкершілік сияқты адамгершілік құндылықтар мен нормаларды қалыптастыру. Моральдық өзін-өзі талдау, өз іс-әрекетінің салдарын түсіну және моральдық тұрғыдан негізделген шешімдер қабылдау қабілетін дамыту.

Рухани-адамгершілік тәрбие – жалпы адамзаттық құндылықтар мен мәдени, рухани-адамгершілік құндылықтар жүйесін меңгеру, негізгі ұлттық құндылықтарды сіңіру мен қалыптастырудың педагогикалық ұйымдастырылған процесі. Рухани-адамгершілік даму – бұл әлеуметтену процесінде жүзеге асырылатын жеке тұлғаның құндылық-мағыналы саласының дәйекті түрде кеңеюі және нығаюы, сонымен қатар адамның өзіне, басқа адамдарға, қоғамға, мемлекетке, Отанға, жалпы әлемге деген көзқарасын дәстүрлі моральдық нормалар негізінде бағалау және саналы түрде құру қабілетін қалыптастыру болып табылады.

Азаматтық тәрбие. Белсенді азаматтық ұстанымға, патриотизмге, азаматтың құқықтары мен міндеттерін құрметтеуге тәрбиелеу. Демократия негіздеріне, заң үстемдігіне, әлеуметтік әділеттілік пен толеранттылық қағидаттарына үйрету. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдай тұрғысынан алғанда азаматтық тәрбие процесі – адамның өзі өмір сүретін қоғам үшін жағымды құнды қабілеттерін, көзқарастарын, мінез-құлықтарын қалыптастыру және әлеуметтік құзыреттілікке қол жеткізу процесі болып табылады. Әлеуметтенудің мәні адамның белгілі бір қоғам жағдайында бейімделуі мен оқшаулануының үйлесімінен тұрады. Кез келген қоғамда адамның әлеуметтенуі өмірдің әртүрлі кезеңдерінде сипаттамаларға ие болады. Әлеуметтену – адамның мәдениетті сіңіру және қайта өндіру процесінде дамуы мен өзін-өзі дамытуы, сонымен бірге әлеуметтену процесі адамның барлық жас кезеңдерінде салыстырмалы түрде басқарылатын және мақсатты түрде құрылған өмір сүру жағдайлары бар өзара әрекеттесуінде жүреді.

Тәрбиенің тиімділігі адамның мәдени құндылықтар мен әлеуметтік тәжірибені игеріп, молайтуын қалай қамтамасыз ететінімен емес, қоғам мүшелерінің саналы және дербес шығармашылық әрекетке дайындығымен анықталады.

Азаматтық тәрбиенің нәтижесі:

- бастаманы, жауапкершілікті, жеке бас бостандығын пайдалана білуді дамыта отырып, заңды құрметтеу;
- сыни ойлау және бұқаралық ақпарат құралдарының айла-шарғысына қарсылық, пайымдаудың тәуелсіздігі, өз көзқарасын ұтымды негіздеу;
- тұлғаның санасына, сезіміне және тәжірибесіне негізделген демократиялық және азаматтық құндылықтар жүйесіне берілгендік;

- моральдық нормалар мен өмірлік құндылықтар туралы әртүрлі көзқарастардың қақтығыстарында жалпы адамзаттық принциптерді басшылыққа алу тәрізді іс-әрекеттерден көрініс табады.

Азаматтық тәрбиенің басты нәтижесі – адамдарға деген құрмет, қарама-қарсы көзқарастарға төзімділік қасиеттерін дамытып, көпшілік алдында пікірталас жүргізу ережелерін үйретеді. Осылайша, ол қоғамдағы өркениетті диалогқа ықпал етеді, сонымен қатар әрбір азаматқа қоғам үшін маңызды шешімдерді талқылауға және әзірлеуге қатысуға мүмкіндік береді [11].

Кәсіпке бағдарлану. Кәсіби жолды таңдауға, кәсіби қызығушылықтарын, қабілеттерін және дағдыларын дамытуға көмектесу. Табысты кәсіптік қызметке дайындық, үздіксіз кәсіби дамуға және өзін-өзі жүзеге асыруға дайындықты қалыптастыру.

Денсаулық сақтау тәрбиесі. Денсаулықты сақтайтын білім беру. Салауатты өмір салтын насихаттау, өзін-өзі сақтау және денсаулықты нығайту дағдыларын дамыту. Өзінің физикалық және психикалық денсаулығына жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру, дұрыс тамақтану дағдыларын дамыту, дене шынықтыру және аурудың алдын алу.

Қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени жағдайда білім беру жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға, жастарды қоғамға кіріктіруге және жылдам өзгеретін әлемде табысты өмірге дайындауға бағытталған көптеген функцияларды орындайды.

Тәрбиенің адамгершілік (гуманистік) принципі – тәрбие тұлғаның қадір-қасиетін дамытуға және қолдауға, баланың жеке басын құрметтеуге бағытталуы керек. Латын тілінен аударғанда «гуманизм» сөзі адам, тұлға дегенді білдіреді. Адамның өзінің адамгершілігі туралы хабардарлығы оның рухани құндылықтарға ие болу процесінде, әлеуметтену және даралау процесінде жүреді. Кең мағынада адамгершілік адам өмірінің құндылығын тану негізінде өмір сүрудің жалпы принципін білдіреді. Бұл қасиетте ол әлемнің барлық дерлік халықтарының рухани тарихында байқалады және бұл оның әмбебаптығын көрсетеді

Адамгершілік принципі өзін-өзі тануға әкелетін бірнеше маңызды сәттерді қамтиды. Өзін-өзі тану – бұл тұлғаның барлық қажеттіліктерін қанағаттандыру, яғни адамның адамның жеке тұлғаға айналуы, өз-өзімен қанағаттануы деп те айтуға болады. Адамгершілік (гуманистік) тәрбие беру білім алушыларға бағытталған, аталған принцип білім алушылардың өз мінез-құлықтары мен білімін басқаруын қарастырады. Олар күнделікті істерден болашақ мақсаттарға дейінгі таңдау жасауы мүмкін болады. Білім алушылар белгілі бір уақыт ішінде өздеріне қызығушылық тудыратын пәндік салаға назар аударуға шақырылады. Гуманистік тәрбие мен білім беруді қолданатын мұғалімдер үшін оқушыларды білім алуға ынталандырудың жолын табу өте маңызды деп санайды және бұл оқушылар шынымен білгісі келетін нәрселер туралы білуге шешім қабылдағанда орын алуы мүмкін, сонымен қатар білім алушыларды өз бетінше оқуға ұмтылуға көмектесу. Бұл психологиялық тәсілдің тиімділігі оқушылардың өздерін белсенді және ынталы сезінуіне негізделген, сондықтан олар оқығысы келеді. Осылайша, гуманизм принципі

мұғалімдердің мектеп оқушыларын оқуға ынталандыру үшін өз қызығушылықтарын табуға бағыттау болып табылады.

Адамгершілік (гуманизм) принципі барлық білім алушыларға бағытталғандықтан, педагогтер мектеп оқушылары мүмкіндігінше өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алатындай қауіпсіз орта құру керек екенін түсінеді. Оқуға назар аудару үшін олар физикалық, психикалық және эмоционалдық тұрғыдан қауіпсіздікті сезінуілері тиіс. Педагогтер білім алушыларға олардың қажеттіліктерін мүмкіндігінше қанағаттандыруға көмектесулері тиіс [12].

Кеңестік, грузиндік және ресейлік педагог – Шалва Александрович Амонашвили балалардың бойындағы адамгершілікті дамытып және лайықты нәтиже алуға болатын ұсыныстар ұсынады. Ережелерді құрастыру кезінде ол классикалық педагогикалық мұраны, үздік мұғалімдердің тәжірибесін, сондай-ақ өзінің педагогикалық сенімдерін басшылыққа алды [13].

Тәрбиешінің он «өсиеті»:

1. Гуманистік қоғамда тәрбие тек гуманистік болуы мүмкін. Мұндай тәрбиенің басты қағидасы – баланы тәрбие процесіне тарту және оны өз тәрбиесінде мұғалімнің/үлкендердің ерікті көмекші ету қажет.

2. Қарым-қатынас – бұл адамдардың өмірінің мәні. Гуманистік тәрбиенің негізгі әдісі – балаларға ересектермен бірлескен танымның, еңбектің, ойынның, демалыстың қуанышын, қарым-қатынас жасаудың қуанышын жеткізу болып саналады.

3. Ересектердің күнделікті өмірі мен қарым-қатынасының сипаты – бұл болашақ адамының тұлғасы қалыптасатын орта. Сондықтан біздің күнделікті өміріміз, бір-бірімізбен қарым-қатынасымыз баланың бойына дарытатын идеалға мүмкіндігінше сәйкес келуі өте маңызды.

4. Адамның адамдарға деген сенімі, адамның өзінің өмірлік ұстанымына деген сенімі – адамдар арасындағы толыққанды қарым-қатынас пен жеке тұлғаны көтерудің негізі. Сондықтан біз баланың бізге, тәрбиешілерімізге, жолдастарымызға, адамдарға деген сенімін, өзіне деген сенімін дамытуға және қорғауға міндеттіміз.

5. Қоғам – тең және бір-біріне қамқор адамдардың қоғамы. Біздің тәрбие үдерісіміз әр баланың жеке басына құрметпен қарауы және балаларда жолдастарына, жақындарына, жалпы адамдарға қамқорлық сезімін қалыптастыруы керек.

6. Адам өзінің барлық қабілеттері мен таланттарын көрсете және дамыта алады, сонымен қатар өзін қажет сезінетін және өзін жасанды түрде көтермейтін, қорламайтын қоғамда ғана бақытты бола алады. Мұндай бала өзін өзі өмір сүретін қоғамда сенімді сезінуі керек.

7. Бала – импульсивті жаратылыс, оның бізді түсіну қиынға соғады. Бұл біз, ересектер, баланы түсінуге және оның жанының қозғалысын ескере отырып, тәрбиелік жоспарларымызды құруға міндеттіміз.

8. Тәрбие – бұл жасырын және ұзақ процесс, сондықтан біз білім беру мәселелерін шешудің барлық нақты жағдайларында парасаттылық, жүйелілік және шыдамдылық танытуымыз керек.

9. Тәрбиешілерді сезімталдық, жауаптылық, жанның мейірімділігі, сүйіспеншілік, нәзіктік, көмекке келуге үнемі дайын болу, жанашырлық сезімі басқаруы керек. Мұның бәрі өзіне және балаға деген талапшылдықпен, өскелең ұрпақ алдындағы жауапкершілік сезімімен, Отанның болашағы туралы қамқорлықпен үйлесуі керек.

10. Гуманистік тәрбиеге қайшы келетін және баланың жеке басын басатын авторитаризмнен, яғни айқайлау, ұрысу, өзін-өзі ұнатпау, мазақ ету, дөрекілік, қорқыту, мәжбүрлеу мен императивтіліктен, олардың көріну формаларынан бас тартуымыз керек [14].

Жоғарыда келтірілген ұсыныстарға сүйене отырып, мәдениетті, ақылды, білімді адамды тәрбиелеу үшін гуманизм принципін жүгіну керек. Оның мақсаты – тұлғаның үйлесімді дамуы және педагогикалық процеске қатысушылар арасындағы қатынастардың адамгершілік сипатын болжайды. Гуманистік дәстүрде тұлғаның дамуы үйлесімділік деңгейін сипаттайтын рационалды және эмоционалды салалардағы өзара байланысты өзгерістер процесі ретінде қарастырылады. Бала тәрбиесінде бұл қағида басым болуы керек. Мұғалімнің қызметі Шалва Александрович тұжырымдаған объективті заңмен жүзеге асырылуы мүмкін. «Өзара қарым-қатынас заңы» – «мұғалім әрдайым балаларға асығатын болсын, олармен әр кездесуге қуансын; содан кейін балалар мектепке асығып, мұғалімімен әр кездесуге шын жүректен қуансын» дейді. Осылайша, мәдениетті, ақылды, білімді адамды тәрбиелеу үшін адамгершілік (гуманизм) принципін жүгіну керек. Жоғарыда айтылғандардың барлығы қазіргі тәрбие мен білім беру әдістемесіндегі адамгершілік принципі жеке тұлғаның қалыптасуында да, қоғам мүшесінің жан-жақты дамуында да маңызды орындардың бірін алатынын атап өтуге мүмкіндік береді.

Үздіксіздік принципі дегеніміз – тәрбие тұлғаның дамуының барлық кезеңдерін қамтитын үздіксіз процесс болуы керек. Бұл принцип адам өмірінің барлық кезеңдерінде оның шығармашылық әлеуеті мен мүмкіндіктерінің, күштері мен қабілеттерінің, кәсіби және жалпы мәдени өсуін барған сайын толық жүзеге асыра отырып дамуын қарастырады.

Үздіксіздік принципі адамға бағдарлану, оның жеке ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескеру; жынысына (наным-сеніміне), ұлтына, нәсіліне, физикалық жағдайы мен жасына қарамастан, жүйенің қолжетімділігін, демократиясы және әрқайсысы үшін ашықтығын; жүйенің икемділігін, оның сұраныс пен ерекшеліктерге жедел жауап беруі халықтың әртүрлі әлеуметтік және жас санаттарына білім беру мен тәрбиелеудің қажеттіліктерін, қарқыны мен стилін; білім берудің формальды және бейресми түрлерін интеграциялау, жеке тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі факторы ретінде қоғамда біртұтас «білім беру өрісін (кеңістігін)» құру; мультимедиялық технологияларды адам өмірінің кез келген кезеңінде кеңінен қолдануды ескеру арқылы гуманистік әлеуметтік-педагогикалық жүйелерді құруды білдіреді [15].

Тәрбиедегі вариативтілік (нұсқалылық) принципі тұлғаның дамуы үшін әртүрлі жағдайлар мен мүмкіндіктерді ескеруі керек.

«Вариативтілік» терминін ғалымдар:

а) қазіргі білім берудің бағыты, даму тенденциясы ретінде;

б) білім беру ұйымдарының (мектепке дейінгі және жалпы білім беретін ұйымдар, кәсіптік және техникалық білім беру ұйымдары және жоғары оқу орындары), сынып жетекшісінің, әдіскердің, куратордың тәрбие жұмысының негізінде жатқан принцип ретінде деп бірнеше аспектілерде қарастырады. Егер білім берудің өзгергіштігін тенденция ретінде қарастыратын болсақ, онда ол «білім беру жүйесінің білім алушыларға білім беру траекторияларының толыққанды, сапалы және тартымды нұсқаларының алуан түрлілігін, осындай траекторияны таңдау мүмкіндіктерінің спектрін (мағыналы және олардың сұраныстарына сәйкес) қамтамасыз ету қасиеті, қабілеті» ретінде әрекет етеді [16].

Жалпы орта білім беретін ұйымдардағы тәрбие жұмысының негізгі қағидаты ретінде вариативтілік білім беру технологиялары мен мазмұнының әртүрлі нұсқаларын қолдануды, тәрбие және білім беру жүйесінің ойлаудың вариативті әдісін қалыптастыруға бағытталуын, кез келген жағдайда ықтималды шешімдер қабылдау қабілетін қамтиды.

Дәстүр бойынша тәрбиенің мазмұны адамгершілік, еңбек, көркемдік, экологиялық, физикалық және т.б. жеке бағыттары бойынша құрылады. Бүгінгі таңда ол өмірдің әртүрлі салаларындағы жеке және әлеуметтік мәселелермен анықталуы керек, олардың шешімін табу үшін білім алушылар өздерінің қызығушылықтары мен мүмкіндіктеріне сәйкес енгізілетін болады. Әдістемелік ұсыныстар мен нұсқаулықтарда мектептегі тәрбие жұмысының дәстүрлі формаларын енгізу ұсынылады. Бүгінгі таңда тәрбиенің басым нысандары ретінде балалар үшін маңызды жеке және жалпы мәдени мәселелерді шешу тәжірибесін байытуға мүмкіндік беретін түрлері таңдалуы тиіс.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің әдіснамалық негіздері әртүрлі факторлар мен тәсілдерді ескеруді талап етеді. Тәрбие жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға, оны тез өзгертін әлемде өмір сүруге дайындауға бағытталуы керек. Білім алушыларда сыни ойлау, шығармашылық, жауапкершілік және толеранттылық сияқты қасиеттерді қалыптастыру қазіргі тәрбие және білім беру жүйесінің маңызды міндеті болып табылады.

2 Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша халықаралық және отандық тәжірибені талдау

Мектеп оқушыларының дүниетанымы қалыптасып жатқан қазіргі әлеуметтік-мәдени орта негізінен жаңа белгілермен және ерекшеліктермен сипатталады. Бұл ерекшеліктерге өмірдегі өзгерістердің жылдамдығының артуы, жаңа ұрпақтардың әлеуметтік тәжірибесінің қарқынды дамуы; қазіргі әлемдегі интеграция және жаһандану процестерінің қарқынды дамуы; өнеркәсібі дамыған елдердегі құндылық бағдарларының ауысуы; адамға, оның өміріне, денсаулығына қауіп төндіретін әлеуметтік және мәдени қайшылықтарды, жергілікті қақтығыстарды және басқа факторлардың болуы жатады.

Қазіргі заманның мәселелері мен қайшылықтарын шешуде адам тәрбиесінің алатын орны зор. Білім әлеуметтенудің маңызды факторы ретінде адамға қоршаған әлемді, оның әлеуметтік-мәдени және табиғи ортамен қарым-қатынасын түсінуге және қазіргі әлем мен ондағы адамның орнына жеткілікті нақты, дәйекті көзқарасын дамытуға арналған. Сондықтан да адам мәселесі, оның дүниетанымы, тәрбиесі, білім беру ортасының қалыптасу және даму мәселелері ұштастыра қарастырылуы тиіс.

Америка Құрама Штаттарындағы (бұдан әрі – АҚШ) мектептегі тәрбие және білім беру жүйесінің маңызды ерекшеліктеріне біріншіден, американдық мектептердің қатаң түрде үш санатқа, яғни бастауыш мектеп (Elementary School, 1-4-сыныптар), орта сатыдағы мектеп (Middle School, 5–8-сыныптар) және жоғары мектеп (High School, 9–12-сыныптар) деп бөлінетіндігін атап көрсетуге болады. Бұл сатылардың барлығы жеке ұйымдық-материалдық базаны, яғни жеке ғимараттарды, стадиондарды, кітапханаларды, өнер ошақтарын, бөлек әкімшілік пен педагогикалық ұжымды қарастырады [17]

Тәрбиенің қоғамға бағдарлану принципін жүзеге асыра отырып, шетелдік әріптестер оқушылармен іс жүзінде уәжделген өзара әрекеттесуге қол жеткізеді. Сонымен бірге олар ұраншылдық педагогикадан және сөзбе-сөз айтудан аулақ болады, өйткені тәрбие беру үлгі арқылы жүзеге асырылады, ең алдымен, оқушылар арасындағы қарым-қатынас қалыптасатын пайдалы іс-әрекет процесінде мінез-құлық пен қарым-қатынастың құнды тәжірибесі жинақталады.

Азаматтық тәрбиенің идеялары мен тұжырымдамаларын жүзеге асырудың тиімді жолдарының бірі – арнайы мектеп пәндерін енгізу және басқа мектеп пәндерін сәйкес мазмұнмен толықтыру. Бұл, мысалы, «Елдер арасындағы қарым-қатынас», «Әлеуметтік мәселелер» және т.б. тақырыптар бойынша екі аптадан бірнеше айға дейін созылатын шағын курстар. Көрнекті сарапшылар «Құқық және американдық қоғам» (IX–XI сыныптар үшін), «Жоғарғы соттың көрнекті процестері» (VII–VIII сыныптар үшін), «Конституцияның ең маңызды баптары» (XI сыныптар үшін) және басқа да көптеген оқулықтар әзірледі. «Заң және қала», «Жер иесі және жалға алушы», «Заң және тұтынушы», «Кедейлік пен әл-ауқат», «Қылмыс пен әділет» тәрізді бірнеше оқулықтардан тұратын тақырыптық сериялар да бар.

Америка мектептерінде қоғам мен мемлекеттің тартымды бейнесін жасау, оның мақсаттары мен құндылықтарына оң көзқарасты тәрбиелеу үшін атқарылатын жұмыс түрлері көп. Әрбір адам бала кезінен әлеуметтік процестерге қатысады. Сондықтан азаматтық тәрбие өте жас кезден басталады. Әлеуметтік жауапкершілік сезімі біршама кейінірек – екінші деңгейлі мектепте қалыптасады. Әлеуметтік қасиеттердің қалыптасуының барлық кезеңдерінде мұғалімдер оқытылатын білімнің оқушылардың жас ерекшеліктеріне және дамуына сәйкес келуіне жағдай жасайды. Мектептің алғашқы кезеңінде балалар «конституция», «билік», «бедел», «заң», «жауапкершілік», «мемлекет» және т.б ұғымдарды меңгереді, егер олардың қалыптасуы нақты мысалдар арқылы жүзеге асырылады, олар бірден практикамен бекітіледі. Екінші және үшінші деңгейдегі мектептер оқушыларды нақты қоғамдық процестерге тарта отырып, қажетті білімді бекітеді және дамытады, наным-сенімдерді тәрбиелейді, азаматтық қасиеттерді қалыптастырады.

Америкалық жастардың адамгершілік тәрбиесін жүзеге асыруда серіктестік деп аталатын ұйымдар немесе әлеуметтік серіктестер – әртүрлі қоғамдық ұйымдар, заңды және жеке тұлғалар маңызды рөл атқарады. Серіктес ұйымдардың қызметі аясында жалпы және нақты мәселелерді шешуге бағытталған адамгершілікке тәрбиелеу бағдарламаларының жеткілікті кең ауқымы жүзеге асырылуда. Бейресми білім беру арқылы адамгершілік тәрбиесін жүзеге асыру қазіргі АҚШ білім беру жүйесінің айрықша белгісі болып табылады. Американдық жастарды адамгершілікке тәрбиелеудегі серіктес ұйымдардың болуы және белсенділігі американдық білім беру жүйесінің қоғамдық сипатының ең жарқын көрінісі болып табылады.

Серіктестік ұйымдар жүзеге асыратын тәрбие бағдарламаларын заңдастыруды федералды деңгейде мектептерге адамгершілікке тәрбиелеу бағдарламаларын әзірлеуге және жүзеге асыруға көмектесуге арналған ұйымдар мен жекелеген мүшелердің бірлестігі болып табылатын The Character Education Partnership (CEP) («Кейіпкерлерді тәрбиелеу серіктестігі») қамтамасыз етеді. Оларға мысал келтіретін болсақ: «Шешім қабылдау және қоғамға қызмет ету дағдыларын қалыптастыру («Building decision skills (with service learning) (Шешім қабылдау дағдыларын дамыту)», «Балаларды дамыту жобасы» («Child development project»), «Зорлық-зомбылық үшін тым жақсы» («Too good for violence»), «Есірткі мен зорлық-зомбылық үшін тым жақсы» («Too good for drugs & violence») т.б.

Мысалы, Вирджиния мектептерінде серіктес ұйымдар адамгершілік тәрбиесінің 12 бағдарламасы ресми түрде жүзеге асырады, олар: «4-ші және 5-ші сыныптарға арналған орталық» («Center for the 4th and 5th R's»); «Мінезді және өмірлік дағдыларды тәрбиелеу сабақтары» («Character Education and Life Skills Lessons»); «Мінез диаграммасы» («Character Counts»); «Мінез-құлықты дамыту бойынша топ» («Character Development Group»); «Мінез-құлықты және көшбасшылықты дамыту» («Character Development & Leadership»); «Жақсы мінез-құлық» («Good Character»); «Мен колледжге барамын» («I Am Going To College»); «Бейбітшілікке оқыту орталығы» («Peace Learning Center»); «Жастар көшбасшыларының бастамасы» («Youth Leadership Initiative»); «Ұлттық

қызметке және серіктестікте оқыту» («National Service Learning Partnership»); «Біздің үйді не таза етеді?» («What Works Clearinghouse»); «Джозефсон институты» («Josephson Institute»); «Өмірге үйрету» («Learning For Life»); «Вирджиния көш бастап тұр» («Virginia Rules»); «Қанаттар балаларға ұшуға көмектеседі» («Wings – Helping Kids Soar»).

Бұл бағдарламалар қоғамдық болғанына қарамастан, оларды іске асыру сапасы адамгершілік тәрбие бағдарламаларының мониторингімен айналысатын арнаулы мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметімен қамтамасыз етіледі. АҚШ білім департаментінің білім ғылымдары институты («The Institute for Educational Sciences (IES) of the US Department of Education») өзінің құрылымында «Есеп айырысу палатасы: қайсысы тиімді?» (WWC), ол білім беру қызметінің, оның ішінде адамгершілік тәрбиесінің тиімділігінің эксперименттік дәлелдерін тіркейді. WWC рейтингімен қатар, М.В. Берковицтің зерттеу тобы «Мінез-құлықты тәрбиелеу: қайсысы тиімді?» («What Works for Character Education» (WWCE)) деп аталатын бағдарламаның тәуелсіз рейтингісін жасайды [17].

Осылайша, американдық педагогика ғылымында да, АҚШ мектептерінің тәжірибесінде де адамгершілік тәрбиесі ресми білім берудің құзыреті ретінде емес, қоғамның іс ретінде қарастырылады. Бұл идея жеке тұлғаның дамуына тікелей араласуды шектеу тұжырымдамасына байланысты. Алайда, мұндай тәжірибе американдық мектеп оқушыларына моральдық білім беруді жүзеге асырудың жалғыз магистральдық желісі емес, өйткені американдық білім берудің қоғамдық жүйесі АҚШ-тың мемлекеттік держава ретіндегі идеологиясы мен саясатымен байланысты болып табылады.

Американдықтардың бойындағы отаншылдық сезім американдықтардың өздері өз жеріне немесе тарихына деген сүйіспеншілік ретінде ғана емес, сонымен бірге Америка мемлекеті ұстанатын идеялар мен мақсаттарға деген адалдық ретінде де анықталады. Оған бостандықты, билікті, заңды, тұлғалықты, прогресті және мәдени плюрализмді жатқызуға болады [18].

АҚШ-та ұлттық-патриоттық тәрбиенің бірыңғай мемлекеттік бағдарламасы жоқ. Бірақ жастарды тәрбиелеудің жалпы тенденциясы бар, олардың қабылдауы американдықтарға өздерінің жеке басын білуге ғана емес, оны агрессивті түрде қорғауға мүмкіндік береді. Мысалы, американдық студенттер сабақты бастамас бұрын АҚШ әнұранын орындау дәстүрін қасиетті түрде сақтайды.

Патриоттық сезімді тәрбиелеуде американдық танымал мәдениет, ең алдымен кино үлкен рөл атқарады. АҚШ үкіметі мемлекеттік деңгейде кино қайраткерлерін американдық қарулы күштердің «дұрыс» имиджін қалыптастыру, американдық қоғамдағы патриоттық сезімдерді үнемі жылыту, өз үкіметінің қателеспейтіндігіне сенімді болу үшін әскери қарулы күштер тақырыбын белсенді пайдалануға міндеттеді. АҚШ әскери ведомстволары «патриоттық бағыттағы» фильмдерді түсіруге барынша жәрдем көрсетеді.

Америкада американдық патриотизм кез-келген адамның бойында кем дегенде үш ерекше қасиеттің болуымен ерекшеленеді (олар бұқаралық санаға енеді және енгізіледі). Біріншіден, оның негізінде мәдени немесе этникалық

артықшылық идеялары емес, саяси максаттар жатыр деп саналады. Бұл ұзақ уақыт бойы өзін әртүрлі мәдениеттер мен этностардың ортасы ретінде қарастырған қоғам үшін табиғи нәрсе. Американдық саяси институттар мен идеалдар елдің практикалық жетістіктерімен бірге американдықтарға тән құндылықтар әмбебап болуы керек деген сенімді қалыптастырды.

Екіншіден, американдық патриотизмнің қалыптасуы басқа мемлекеттердің тарихи реніштерінің әсерін сезінбеді, ал басқа қоғамдардың көпшілігінде дәл осы сезім ұлтшылдық көңіл-күйді қалыптастырады.

Үшіншіден, американдық патриотизм болашаққа қарайды, ал басқа елдерде өткен жетістіктерге қарау байқалады [18].

АҚШ-тағы патриоттық тәрбие жүйесін мыналар құрайды:

1. Құрылымдық элементтердің диалектикалық бірлігі: а) тәрбиенің негізгі мақсаттары; б) оның субъектісі; в) тәрбие объектісі; г) оқушыларды тәрбиелеудегі негізгі бағыттар; д) тәрбие жұмысының формалары; е) оның әдістері; ж) тәрбиелеу құралдары.

2. Тәрбиенің негізгі мақсаты жетекші жүйе құрушы фактор болып саналады. Негізінен, осы жүйенің барлық элементтерінен өтіп, оған дербестік пен бірлік береді. Тәрбиенің негізгі мақсаты американдық оқушыны үнемі өзін жетілдіруге ұмтылатын АҚШ-тың патриот-тұлғасы ретінде қалыптастыру және дамыту болып саналады.

3. Оқушының патриоттық тәрбиесінде отбасы, оқу орны, қоғамдық мекемелер және қоғам арасындағы қарым-қатынас ұйымдастырылады.

4. Діни бағыттағы моралдық-этикалық тәрбие американдық оқу ұйымдарының тәрбие жұмысындағы басты бағыт болып саналады. Моральді-этикалық тәрбие жалпы діни қағида негізінде жүзеге асады.

Ұлыбритания мектептеріндегі тәрбие және білім беруді модернизациялау 1980 жылдардың аяғында басталды және жалпы білім беру жүйесін басқарудың орталықтандыру тенденциясының күшеюімен байланысты болды. Білім беру реформасы барлық мектептерді оқу процесінде оқушылардың әлеуметтік, мәдени, рухани және адамгершілік тәрбиесін/дамуын жүзеге асыруға міндеттеді [19].

Оқушының рухани дамуы өзін-өзі танудың, жеке бірегей мүмкіндіктердің өсуін, оның күшті жақтары мен кемшіліктерін түсінуді және қойылған мақсаттарға ұмтылуға деген ұмтылысты түсінуді қамтиды. Рухани даму процесінде оқушы әлемдегі орны мен өмірдегі мақсаты туралы сұрақтарға көбірек алаңдайды. Нәтижесінде ол материалдық өмірді сақтаудан тыс рухани өмірді дамыту үшін қажетті білімге, дағдыларға мен жеке қасиеттерге ие болады.

Оқушының адамгершілік тұрғысынан дамуы оның жақсылық пен жамандық, басқаларға қамқорлық жасау қажеттілігі, дұрыс әрекет жасауға деген ұмтылысы туралы түсініктерді алуымен байланысты. Адамгершілік даму процесінде оқушы өзінің іс-әрекетінің салдары туралы есеп беру қабілетін дамытады, өзін және басқаларды кешіруді үйренеді. Нәтижесінде ол жауапты шешімдер қабылдау үшін қажетті дағдыларды, білім мен жеке қасиеттерді алады және соған сәйкес әрекет етуге дайын болады.

Оқушының әлеуметтік дамуы оның отбасы мен қоғамның (жергілікті, ұлттық және жаһандық) мүшесі ретіндегі міндеттері мен құқықтары, басқалармен қарым-қатынас жасау және ортақ мақсат үшін командада жұмыс істеу қабілеті туралы түсінік алуды білдіреді. Әлеуметтік даму процесінде оқушылар тиесілілік сезімін және қоғамдық өмірге қатысуға деген ұмтылыстың артуын көрсетеді. Нәтижесінде олар қоғамдағы өз қызметін жүзеге асыру үшін қажетті білім, дағдылар мен жеке қасиеттерге ие болады.

Оқушының мәдени дамуы оның мәдени дәстүрлер туралы түсінігін және эстетикалық тәжірибелердің алуан түрлілігін бағалай білуімен байланысты. Мәдени даму барысында ол өзінің және басқа адамдардың мәдениетін құрметтеуді үйренеді, бір нәрсені қалай әр түрлі жасауға болатындығына қызығушылық танытады. Заттардың айырмашылықтары мен халықтардың мәдени айырмашылықтары оның қызығушылығын тудырады. Нәтижесінде ол мәдениетті бағалау және оған үлес қосу үшін қажетті дағдыларды, біліктерді, білімді және жеке қасиеттерді меңгереді.

Осы салаларда дамуды қолдау үшін үлкен мүмкіндіктер оқушыларға дін, азаматтану курстарында және жеке, әлеуметтік, физикалық денсаулық бойынша заңнамалық бекітілмеген ұсынымдарда беріледі (Personal, Social and Health Education).

Аталған салалардың әрқайсысының егжей-тегжейлі сипаттамасы оқушылардың іс-әрекетін, жеке көзқарастарын сипаттау және оларды игеру логикасында көрініс тапты. Яғни, оқушылардың әлеуметтік-мәдени дамуы форум құжаттарында келесідей сипаттамаларға ие болды:

Тұлғалық құндылық. Біз өзімізді рухани-адамгершілік, интеллектуалдық және физикалық тұрғыдан өсіп, дами алатын ерекше адам ретінде бағалаймыз. Осы құндылықтардың негізінде біз:

- өзіңіздің жеке басыңызды, оның күшті және әлсіз жақтарын түсінуді дамыту;
- өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі тәрбиелеуді дамыту;
- өзіңіздің өміріңіздің мәні мен мақсатын нақтылау және осыған сүйене отырып, біз қалай өмір сүруіміз керектігін шешу;
- өз таланттарын, құқықтары мен мүмкіндіктерін жауапкершілікпен пайдалану;
- өмір бойы білімге, түсінікке және даналыққа ұмтылу;
- өз мойнына алу мүмкіндіктерінің шеңберінде өз өмірі үшін жауапкершілік алу.

Қарым-қатынас құндылығы. Біз басқаларды біз үшін не істей алатыны үшін емес, кім екендігі үшін бағалаймыз. Біз басқа адамдармен қарым-қатынасты бағалаймыз, өйткені олар біздің дамуымыздың және қоғамдастықтың және басқалардың игілігі үшін іске асырылуымыздың негізі болып табылады. Осы құндылықтардың негізінде біз:

- басқаларды, соның ішінде балаларды құрметтеу;
- басқаларға қамқорлық жасау, олармен қарым-қатынаста мейірімділік таныту;
- басқаларға олардың біз үшін қаншалықты құнды екенін көрсету;

- басқалармен қарым-қатынаста сенімділікті дамыту, олардың сенімі мен адалдығын қалыптастыру;

- басқа адамдардың жеке өмірі мен мүлкін құрметтеу;

- басқалармен бірлесіп жұмыс істеу;

- даулы мәселелерді бейбіт жолмен шешу.

Қоғам құндылығы. Біз шындықты, бостандықты, әділеттілікті, адам құқықтарын, заңның үстемдігін және ортақ игілік үшін ұжымдық күш-жігерді бағалаймыз. Атап айтқанда, біз отбасын оның барлық мүшелері үшін сүйіспеншілік пен қолдаудың қайнар көзі, сондай-ақ адамдар басқаларға қамқорлық жасайтын қоғамның негізі ретінде бағалаймыз. Осы құндылықтардың негізінде біз:

- өзінің азаматтық міндеттерін түсіну және орындау;

- адамдар немесе қауымдастықтар үшін қауіпті болуы мүмкін идеяларды қабылдамау және әрекеттерден бас тарту;

- балаларды тәрбиелеуде және асырауындағы адамдарға күтім жасауда отбасыларды қолдау;

- неке институтын қолдау;

- сүйіспеншілік пен берілгендік қауіпсіз және бақытты балалық шақ үшін қажет екенін мойындау;

- заңның үстемдігін құрметтеу және басқаларды осылай жасауға ынталандыру;

- адамдарға заң және құқықтық процестер туралы білуге көмектесу;

- діни және мәдени әртүрлілікті құрметтеу;

- барлығына бірдей мүмкіндіктер беру;

- лайықты өмір салтын сақтай алмайтындарға қолдау көрсету;

- қоғамның барлық топтарының демократиялық процеске қатысуын ынталандыру;

- экономикалық және мәдени процестерге өз үлесін қосу;

- қоғамдық және жеке өмір басымдықтарының ақиқатын, тұтастығын, адалдығын және ізгі ниетін қабылдау.

Қоршаған орта құндылығы. Біз табиғи және адам жасаған ортаны өмірдің негізі, ғажайыптар мен шабыттың қайнар көзі ретінде бағалаймыз. Осы құндылықтардың негізінде:

- болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны сақтау үшін біздің жауапкершілігімізді қабылдау;

- табиғаттағы адамның орны мен рөлін түсіну;

- жануарлар мен өсімдіктер әлемі алдындағы міндеттерімізді түсіну;

- мүмкіндігінше табиғатта тепе-теңдік пен әртүрлілікті сақтау;

- болашақ ұрпақ үшін әдемі жерлерді сақтау;

- мүмкіндігінше адам әрекетінен және басқа жолдардан зақымдалған мекендеу орындарын қалпына келтіру.

2014 жылдың қыркүйегінде The Office for Standards in Education, Children's Services and Skills (бұдан әрі – OFSTED) (Білім беруді, балаларға қызмет көрсетуді және дағдыларды стандарттау бюросы), мектептерді тексеру жөніндегі нұсқаулықты жаңартты.

Мектептегі білім беру мазмұнында ұсынылуы керек Британдық құндылықтардың тізімі жасалды – демократия, жеке бостандық, заңның үстемдігі, әртүрлі конфессиялардың өкілдеріне өзара құрмет пен төзімділік. Осы кезден бастап мемлекет қолдайтын барлық мектептер оқушыларға аталған құндылықтарды үйретуге ықпал етуі керек, соның арқасында мектеп оқушылары «дұрыс» және «бұрыс» деген көзқарастардың айырмашылығына қарамастан, барлық Ұлыбритания азаматтары бір заңда екенін түсінуі керек.

Білім беру саласындағы стандарттар басқармасы оқушылардың рухани-адамгершілік, әлеуметтік және мәдени дамуы бойынша мектептерге арналған нұсқаулықты да жаңартты.

Оқушылардың рухани дамуы:

- өмірге деген көзқарастарға, әртүрлі нанымдар мен құндылықтарға ие адамдарға деген құрметке қатысты өздерінің діни немесе басқа сенімдерін түсіну қабілеті;

- өзін, басқа адамдарды және қоршаған әлемді тануға оң көзқарас;

- оқу процесінде қиял мен шығармашылықтың белсенді жұмысы.

Оқушылардың адамгершілік дамуы:

- дұрыс пен бұрыстың арасындағы айырмашылықты тани білу, бұл шеберлікті Англияның азаматтық және қылмыстық заңдарын құрметтей отырып, өз өмірінде қолдана білу;

- өз әрекеттері мен мінез-құлқының салдарын түсіну;

- моральдық және этикалық мәселелер бойынша өз ұстанымын негіздей білу, осы мәселелерге басқа адамдардың көзқарастарын талдауға және бағалауға дайын болу.

Оқушылардың әлеуметтік дамуы:

- әртүрлі діни, этникалық және әлеуметтік-экономикалық топтардағы оқушылармен өзара іс-қимыл және қарым-қатынас жасауда әлеуметтік дағдылардың кең спектрін пайдалана білу;

- басқалармен ынтымақтастыққа, әртүрлі әлеуметтік жағдайларда, оның ішінде еріктілік жолымен түрлі қауымдастықтардың өміріне қатысуға дайын болу;

- қақтығыстарды тиімді шешу қабілеттері;

- Британдық негізгі құндылықтарды қабылдау, қазіргі Британияның өміріне толыққанды қатысуға дайын болу.

Оқушылардың мәдени дамуы:

- өз дүниетанымын қалыптастырған және басқа мәдениеттердің мұрасын білдіретін мәдениеттердің кең ауқымын саналы түрде құрметтеу;

- мектепте ұсынылған және қазіргі Ұлыбританияның өмірін бейнелейтін мәдениеттердің алуан түрін қабылдауға дайын болу;

- Ұлыбританияның демократиялық парламенттік жүйесін және оның Ұлыбританияның даму дәстүрлерін қалыптастырудағы орталық рөлін білу;

- көркемдік, спорттық және мәдени іс-шараларға позитивті түрде қатысуға және қатысуға дайын болу;

- әртүрлі діндер мен мәдени әртүрлілікті зерттеуге құрмет пен қызығушылық таныту;

- жергілікті және жаһандық қауымдастықтардағы әртүрлі діни, этникалық және әлеуметтік-экономикалық топтарға төзімділікпен қарау

Бұл жұмыста келтірілген құндылықтар Ұлыбританияның мектептегі тәрбие және білім мазмұнына интеграциясының әртүрлі кезеңдері туралы нақты мәліметтер келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

- оқушылардың рухани тәрбиесі (дамуы) адамгершілік, әлеуметтік және мәдени тәрбиемен (дамумен) қатар білім беруді стандарттау процестеріне енгізілген;

- діни білім мен тәрбие мемлекет бақылайтын бірқатар шарттарды сақтай отырып, мектептің оқу-тәрбие қызметінің мазмұнына кіріктіріледі;

- бастапқыда мемлекеттік қамқоршылық білім беру мазмұнында құндылық өзегін (құндылықтар тізімін) әзірлеуге бағытталған, содан кейін біртіндеп мемлекеттік инспекцияның назары педагогтарды даярлауға және нәтижесінде – оқушыларды рухани тәрбиелеу (дамыту) бойынша мектептер қызметінде ашықтықты сақтауға ауысады;

- мектептегі білім мазмұнындағы көпмәдениеттілік тұжырымдамасы мектепте және қоғамда діннің рөлі қандай және зайырлы мемлекет діни әртүрлілік пен төзімділікті қалай қолдауы керек деген мәселелерді шешу тұрғысынан қайта қарастырылады [19].

Тәрбие жүйесіне көзқарастар *Жапонияның* барлық аймақтарында бірдей. Барлық жерде – ірі мегаполистерде және кішігірім провинцияларда кез-келген бала бастапқыда ата-аналары мен аға-әпкелерінен бірдей сүйіспеншілік пен құрмет алады. Әдетте, жапондық тәрбие үш негізгі кезеңнен біртіндеп өтуді қамтамасыз етеді [20]:

Бірінші кезең – Император, бұл «атақ» өмірдің алғашқы күндерінен бастап бес жасқа дейінгі балаларға беріледі.

Екінші кезең – Кұл – 6 жастан 15 жасқа дейінгі балалар.

Үшінші кезең – Тең – 16 жастан асқан жас.

Жапонияда қолданылатын барлық әдістер мұрагердің эмоциясы мен ақыл-ойын тыңдауға негізделген. Ата-аналар тыныштық пен әдептілік дағдыларын дамытуға үлкен мән береді. Сондай-ақ, баланы кез-келген жастағы айналасындағылармен дұрыс қарым-қатынас жасауға үйрету де маңызды міндет болып табылады.

Жапонияда тәрбие беру процесінде қолданылатын негізгі әдіс «икудзи» деп аталады («икудзи» философиясы: құдай, қызметші және тең). Бұл процестің жас параметрлеріне, яғни жапон философиясының әрқайсысына және кезеңдеріне 3-кестеде толығырақ көрсетілген.

3-кесте – Жапонияда тәрбие беру процесінде қолданылатын «икудзи» әдісінің кезеңдері

№	Кезеңнің атауы	Кезеңдерде берілетін тәрбие
1	«Құдай» (5 жасқа дейін).	Осы уақыт ішінде бала шынымен кішкентай құдай ретінде қарастырылады, яғни ересектер баланың барлық

		қыңырлықтарын орындайды және лайықсыз әрекеттері үшін жазаламайды. Бір қызығы, Жапонияда тіпті сәбилер де жыламайды, өйткені олардың аналары әрқашан сергек және нәрестеге қазіргі уақытта не қажет болатынын жақсы біледі. Сырттай қарағанда, бұл кішкентай адамға ақылға қонымсыз болып көрінеді, бірақ жапондықтар мүлдем басқа пікірде. Олар осылайша ата-аналар балаларына шексіз сүйіспеншілік танытатынына сенімді.
2	«Құл» (15 жасқа дейін)	Бұл кезең алты жастан басталады және мектепке барумен сәйкес келеді. Балалар сабаққа барады, олардың өмір салты өзгереді, олар ұжымдастыру дағдыларын алады. Мұнда жақсы да, жаман да жоқ, өйткені бәрі тең, ал ең ауыр жаза – ұжымнан алшақтау. Отбасындағы қарым-қатынас мүлдем басқа сипатқа ие болады – балалардан оқуға жауапкершілікпен қарау қажет, команда мектеп ұжымы түрінде де, отбасылық қатынастар түрінде де басымдыққа ие. Жеке адам екінші орынға қойылады, бірақ сонымен бірге ата-аналық махаббат ешқайда кетпейді, ол басқа форматқа ие болады.
3	«Тең» (Ересек)	Осы уақытта жасөспірім қазірдің өзінде ұжымның тең құқылы мүшесі болып табылады, олар әртүрлі жағдайларда тәуелсіз шешім қабылдауға сеніп, онымен санаса бастайды. Балалардың өздері мамандық таңдайды, осылайша болашақта өз тағдырын қалыптастырады.

Жапониядағы ерте дамудың заманауи әдістері – бұл психология, педагогика және ескі дәстүрлерді зерттеу түріндегі ғылым мен медицинаға үлкен үлес қосу. Осыған байланысты өз елінде ғана емес, Еуропада да ең танымал және кең таралған – жапон педагогтарының әзірлемелері болып саналады. олар:

Мамото Шичидтің әдістері – 6 айдан алты жасқа дейінгі балаларға арналған, олардың негізгі принциптері:

- барлық балалар данышпан;
- отбасындағы ересектер мен өскелең ұрпақ арасындағы берік қарым қатынас өте маңызды;
- балаларды оқуға ынталандыру барлық бес сезім мүшелерінің қатысуымен жүргізілуі керек;

- репродукция мен жүйелілік оқуда сәттіліктің кілті болып табылады.

Доктор Сузукидің әдістері, оның табысының құпиясы келесідей:

- барлық адамдарда жас кезінен бастап дамытылатын музыка қабілеті бар;
- тәлімгердің көмек көрсетуге деген шынайы тілегі;
- ересек адамның баламен бірге оқуға қатысуы.

Масару Ибукты негізгі принциптермен тәрбиелеу әдістері:

- кішкентай адамға деген шынайы махаббат;
- баланың барлық тілектері мен ұмтылыстарын бағалай білу.

Осының бәрін ескере отырып, кез-келген ата-ана процеске ең сәтті материалды таңдай отырып, «оқу бағдарламасын» өзі құра алады.

Жапонияға тән кез келген тәрбие жүйесі кезеңділік пен тұрақтылықты қамтамасыз етеді, бірақ сонымен бірге ең бастысы-ата-ананың сүйіспеншілігі мен қолдауы болып табылады.

Жапонияның дәстүрлері осы елдің қоғамы жеке адамдардан емес, белгілі бір топтардан тұрады. Бұл бірлескен өмір сүру тұрғысынан табиғи нәрсе – топта көптеген мәселелер әлдеқайда жеңіл және оңай шешіледі. Жалғыздық – ересектер үшін де, балалар үшін де қорқынышты қасірет. Сондықтан, бұл елдегі ең тиімді жаза – бұл үйде де, жұмыста да, мектепте де ұжымнан шығару. Жапонияда баланы бөгде адамдар жазаламайды немесе айыптамайды – бұл үшін ата-аналар бар. Егер нәресте өзін-өзі ұстай алмаса, анасы оған бәрі күледі деп айтуы керек – бұл баланың тынышталуы үшін жеткілікті болады.

Егер үлкендерге деген көзқарас туралы айтатын болсақ, онда «амаэ»деп аталатын принцип қолданылады. Жапон отбасында балаларды тәрбиелеу тек аналардың құзырында. Әрбір әйелдің қоғам алдындағы басты міндеті – жақсы ана болу және Күншығыс елінде мұндай міндеттемелерден бас тарту – жаман әдеттің белгісі болып саналады. Анасы мен оның баласы күнделікті өмірде де, эмоциялар тұрғысынан да бір-біріне өте жақын болады. «Амаэ» саясаты аға және кіші буындардың өзара түсіністігіне негізделген. Бұл балалардың ересектерден, ал аға буынның өскен балаларынан толық қолдау алуға мүмкіндігі бар екенін білдіреді. Жапондық аналар балаларға жылы сезімдерін білдіре отырып, олардың қателіктеріне шыдамдылықпен және түсіністікпен қарайды, бұл сүйіспеншілікке толы жүректердің жылы байланысын жасайды.

Алайда, «амаэ» рөлін кеңірек түсіндіруге де болады. Күншығыс елінде туған адамдар арасындағы жылы қарым-қатынас дәстүрлері өте күшті, сондықтан нәресте бастапқыда әкесіне, бауырына, әпкесіне немесе ата-әжесіне қатты жақын болады. Сонымен қатар, қазірдің өзінде өскен немесе үлкен балалар кішкентай балалар үшін жақсы үлгі болуы керек, өйткені олар өздерінің мінез-құлқы мен қарым-қатынасын көрсетуді жақсы көреді.

Жапон балабақшаларындағы тәрбие процесінің негізгі ерекшеліктер келесідей:

- мекемедегі қарапайым жағдай;
- көкөністер, жемістер, дәнді-дақылдар мен сүт өнімдері көп болатын оңтайлы теңдестірілген және арнайы жасалған мәзір;
- топтардағы балалардың аз саны – 8 адамға дейін және олар балаларды жақсы әлеуметтендіру мақсатында үнемі қайта құрылады;

- жеке сүйіспеншілікті болдырмау үшін тәрбиешілерді мезгіл-мезгіл ауыстырып отырады.

Осы кезеңде балалардың мінезін қалыптастырудың басты мақсаты – негізгі қасиеттерді тәрбиелеу. Мектепке дайындалудан басқа, көп уақыт ұжымдық мінез-құлық негіздерін үйренуге арналған.

Мектеп – бала өміріндегі өте маңызды сәт болып табылады. Мұнда олардың Құдайдан Құлға айналуы орын алады, ал оқу орнының аяқталуы ересек өмірге көшуді білдіреді. Тәртіп пен дәстүр – Жапониядағы оқушылардың негізгі ұраны. Оқуға деген шынайы ниет те өте маңызды. Алты жастан бастап жақсы мектепте оқу үшін алдымен жақсы балабақшаға түсу керек.

Одан кейін негізгі және орта мектепте оқу, содан кейін беделді жоғары оқу орнына жол ашылады. Жапониядағы бастауыш мектеп ақысыз, сонымен қатар оқыту деңгейі әлдеқайда жақсы жеке мекемелер бар. Кәдімгі жапондық мектеп оқушысының орташа күні келесідей:

- таңертеңнен бастап мектептегі сабақтар;
- клубтардағы немесе мекеменің жанындағы сабақтар («дзюку»);
- үйге келу және ұйықтау.

Қарапайым сабақтардан басқа, бастауыш мектепте каллиграфия сабақтары және өнер саласындағы даму қарастырылған. Жалпы, балалар мемлекеттік тілді – қазіргі және ежелгі тілді үйренеді, сонымен қатар этика, элеуметтану, саясаттану, экономика және әртүрлі қолөнер сабақтары бар.

Жапондық балалар денсаулығы бойынша әлемдегі рекордсмендер деп айтуға болады. Тарихи дәстүрлермен нығайтылған табиғи даналық жапондық ата-аналарға жер бетіндегі ең сау балаларды тәрбиелеуге көмектеседі. Жапондықтар отбасылық тамақ тәрбиесімен айналысады: максималды икемділік пен шыдамдылықты көрсете отырып, олар балаларға тағамға құрметпен және сауатты көзқарасты қалыптастырады.

Шынықтыруға көп көңіл бөлінеді, нәрестелерді жылы орамайды, ал шұлықты балаларға соңғы шара ретінде кигізеді. Бір қызығы, баланың суық іші ата-аналарға баланың денесінде суықтың болуын көрсетеді. Мұндай жағдайда оларға жылы белбеу байлайды. Жөтел, безгек және мұрынның ағуы баланы ауру деп санауға себеп емес. Салауатты өмір салтын қалыптастырудың бұл тәсілі жапондықтарға жер бетіндегі ең сау ұлт деп атауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, жапондық балаларды тәрбиелеу принциптері мен еуропалық принциптердің түбегейлі айырмашылығын атап өтуге болады. Оның негізгі айырмашылықтары туралы қысқаша мынаны айтуға болады:

- 5 жасқа дейін балаларға ұрысуға болмайды;
- балаларға өз билігін білдіруге жол берілмейді;
- анаға деген сүйіспеншілікті тәрбиеленеді;
- өз бағаларын өз бетінше тұжырымдау құқығы беріледі;
- барлығы тең болатын ұжымдастырушы тәрбие беру;
- жеке таланттарды дамыту.

Баланы тәрбиелеу тіпті туылғанға дейін басталады, яғни бұл ата-аналардың болашақ баласын қаншалықты қалайтынын және жақсы көретінін көрсетеді.

Жапондық балаларды тәрбиелеудің тағы бір тән ерекшелігі – гендерлік бөліну. Отбасыларда қыздар мен ұлдарды тәрбиелеуге әр түрлі көзқарас бар. Балаларға ас үйге кіруге рұқсат етілмейді, сонымен қатар оларға шаруашылық істерге қатысуға тыйым салынады. Мектеп жасында жүктеме қыздарға қарағанда әлдеқайда көп – ұл балалардың клубтар мен үйірмелерде қосымша сабақтары бар. Бұл кезде қыздар құрбыларымен саябақтарда серуендеп, өздерінің қыздары туралы әңгімелеседі.

Ғалымдардың заманауи әзірлемелерімен күшейтілген дәстүрлі тәрбие әдістерін қолдану кішкентай жапондықтарды «иық» сезімімен, басқалардың қажеттілігімен, адамзаттың пайдалылығымен тәрбиелеуге мүмкіндік беретіні сөзсіз. Осы тәрбие әдістері халықтық дәстүрлерді ұмытып, сөздің тура мағынасында адам болуға мүмкіндік бермейді. Жапондықтардың өз балаларына деген мұндай көзқарасы құрмет сезімін тудырады [20].

Икудзи – уақыт сынынан өткен және керемет нәтиже көрсеткен, ерекше тәрбие жүйесі болып табылады.

Жапондық мектептер ұлттық рухты таратады, қажетті моральдық қасиеттерді қалыптастырады, ұлттық сипаттағы дәстүрлік қасиеттерді дамытады, тірек негіздерге: синто, бусидо, будда, конфуциялық діни дүниетанымды, жетекші философиялық, этикалық білімдерді алған. Сурет пен музыка пәндерін оқытуда, эстетикалық мұратты қалыптастыруда ұлттық идея, «дәстүрлі моральдік құндылыққа» толы. Жапон білім беру жүйесінің әсерлігі, оның ерекше нәтижелілігі мен жапондықтардың дәстүрлі еңбекқорлығы, олардың тәртіптілігімен ғана емес, сонымен қатар, тарихи және мәдени дәстүрлерімен, мәдениет пен тілдің бірлігімен, ұлттық бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз етеді (жапондық қоғамда этникалық өзгешелік мәселесі қоғамдық санада болмайды). Жапонияда «Адамды қалыптастыру бағдарламасы» (Хитодзукури) қабылданған, оның мәнін: зияткерлік және дене шынықтыруды дамыту, адамгершілік тәрбиесі, мәдени-көркемдік жетілу сынды тұлғаның үйлесімді білім алу қажеттігін мақұлдау құрайды. Негізгі мақсат ретінде «жастарда мейірімділік пен патриотизм, адалдық пен Отан қорғау сана сезімі», өзінің және басқалардың бақыты үшін еңбек өнімділігін арттыру құрайды. Бағдарламаның негізінде конфуцийлік оқыту мен тәрбиелеу жүйесі, сонымен қатар, белсенді оқыту идеясы жатыр, «Өзінің мүмкіндік шегінде жұмыс жасау» ережесі мектептің ұраны болуы тиіс. «Қалаулы адам образын қалыптастыру бағдарламасының» жобасы жарияланды, оның ішінде жапонның мұраты, отбасы және қоғам мүшелерінің қасиеттері тұжырымдалған. Бағдарлама «жапон идеалының моральдық қасиеттерінің таптан тыс сипатын» көрсетті және жас ұрпақтың идеологиялық тәрбиесіне теориялық негіз болды [20].

2016 жылы *Дания* әлемнің ең бақытты елі деп аталды. Даниялық Малин Рюдал «Даниялықтар сияқты бақытты» кітабында Данияның әл-ауқаты құрылатын принциптер туралы, сонымен қатар әр баланың жеке басын

дамытатын және оған өмірде өз орнын табуға көмектесетін мектеп жүйесі туралы жазды.

Ең жақсы болу маңызды емес

Данияның білім беру жүйесіндегі басты назар тестілеу дағдыларын үйретуге емес, қызығушылық пен өзін-өзі дамыту қабілетін дамытуға бағытталған.

Мектептерде әр оқушының бойында өзінің қасиеттері мен дағдылары үшін бағаланатынына сенімділік қалыптастыруға тырысады. Бұл дегеніміз, бағалауға қарамастан, әркім қоғамдағы орынға және сүйікті ісімен айналысу арқылы пайда табу мүмкіндігіне сене алады. Мектептердегі бағдарлама оқушылардың көпшілігі оны жеңіл игере алатындай етіп жасалған. Жүйе ең жақсыларға емес, барлығына бағытталған.

Мұндай жүйе жұмыс істейтін Дат менталитетінің ерекшелігі – даниялық баланың үстемдік етуге немесе ең жақсы болуға деген ұмтылысы жоқ. 1993 жылдан 2006 жылға дейін Данияның оқу орындарында «командалық рухты тәрбиелеу» үшін енгізілген топтық емтихан болды. Даниялық бағалау түрінде әр оқушы жауап үшін өз ұпайын алады, бірақ жиынтық баға бүкіл топтың нәтижелеріне байланысты болды.

Өз-өзің бола білу, оқу мен жаза білу сияқты маңызды

Данияның мектептегі білім беру жүйесі, ең алдымен, тәуелсіз тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған. Елдің Білім туралы заңында бастауыш білім беру жүйесі балаларға негізгі білім мен дағдыларды беріп қана қоймай, сонымен қатар оқушылардың жеке басын дамытуы керек деп жазылған. Мектепке дейінгі мекемелердің (балабақшалар мен дайындық сыныптары) алдында баланың сөздік қорын кеңейту, мектеп ережелерімен таныстыру, төзімділікті үйрету және қоғамдағы толыққанды өмірге дайындау тәрізді бірнеше міндет тұр.

Жаттауға жол берілмейді. Мектептерде оқушыларды өздері ақпарат алуға, эксперименттер жасауға, дереккөздерді талдауға, яғни білімді өздіктерінен табуға үйретеді. Оқыту үшін мұғалімді тыңдаудан гөрі таным процесіне белсенді қатысу пайдалы деп саналады.

Оқушыларды мәлімдемелерге күмәндануға және жеке пікір қалыптастыруға үйретеді, осылайша оларда өзін-өзі құрметтеуге және өзін тұлға ретінде тануға тәрбиелейді. Оқулықтағы мәтінді жатқа есте сақтау қабілеті емес, шығармашылық, сыни ойлау және бастамашылық қоғам үшін пайдалы және сұранысқа ие қасиеттер болып саналады [21].

Қытай тарихында моральдық-адамгершілік тәрбиеге ерекше мән берілді. Ежелгі заманнан бері моральдық-адамгершілік қасиеттерге ие болу тарихи дамуды да, қоғам өмірінің барлық аспектілерін де анықтайды. Сондықтан Қытай Халық Республикасының (бұдан әрі – ҚХР) басшылығы конфуцийшілдікке, әсіресе халықтың тәрбиесіне қамқорлық жасау саласына қатысты негіздерге жүгінді.

2001 жылы «Азаматтық мораль құру бағдарламасы» әзірленді, онда проблемалардың маңыздылығы негізге алынады, қоғамның жоғары моральдық қасиеттері туралы айтылады, сондай-ақ қоғамдағы бағдарларды нығайту

саласындағы компартия жұмысының бағыты анықталады. Ел басшылығының пікірінше, қазіргі қытай қоғамында моральға, қоғамдық азаматтық борышқа, әдептілік ережелеріне немқұрайлы қарау тәрізді көптеген күрделі мәселелер жинақталған деп есептейді.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны дамыту үшін уағыздайтын көптеген құндылықтар, мысалы, адалдық, шынайылық, қақтығыстардан аулақ болу, ұжымшылдық, әділеттілік ескі мәдениеттен бастау алады. Бұл қасиеттер қытай ұлтының менталитетінің ең жақсы көріністеріне жатады. «Азаматтық мораль құру бағдарламасы» жеке мүдделерді ұжымдық мүдделерге бағындыруды ынталандыру қажет екенін көрсетеді; халықтың біліміне, патриоттық тәрбие мәселелеріне, сондай-ақ моральдық-адамгершілік оқыту саласындағы саясатқа көп көңіл бөлінеді.

Қазіргі Қытайда жеке тұлғаны дамытуда басым болып саналатын бес рухани принцип бар, олар:

- * тәжірибе – шындықтың жалғыз өлшемі;
- * батыл шығармашылық пен жаңару рухы;
- * қиындықтарға қарамастан алға жылжу;
- * қажырлы күрес рухы;
- * риясыз қызмет рухы.

Жеке тұлғаны тәрбиелеу процесінде Отанды сүю, халықты сүю, еңбекті сүю, ғылымды сүю, социализмді сүю деп бөлінетін «махаббаттың бес қағидасы» маңызды болып саналады. «Отанды сүю» қағидаты қытай ұлтының тарихи өткенін білу, оған деген мақтаныш сезімін білдіреді.

Бұл тақырып мектептер мен бұқаралық ақпарат құралдарында басты назарда болады.

Дамуының бес мың жылдан астам уақытында қытай ұлты ұлттық рухты дамытты, оның өзегі патриотизмді құрайды және бірлік пен ынтымақтастықта, бейбітшілікте, еңбекқорлықта, батылдықта және алға ұмтылуда көрінеді. Жергілікті жерлерде дұрыс мінез-құлықты нығайтуға бағытталған науқандарды өткізуге үлкен мән беріледі. Мәселен, «үшеуін қадағалау» деп аталатын қағидаға мыналар кірді:

- 1) өз қолыңызды бақылап отыру (қоқыс тастамау);
- 2) аузыңызды бақылаңыз (түкірмеу);
- 3) аяқтарыңызды қадағалаңыз (көгалдарды баспау).

Бұл науқан ҚХР қарапайым азаматтарының күнделікті өміріне мінез-құлықтың этикалық принциптерін енгізді [22].

Қытайлық балаларды тәрбиелейтін негізгі белгілерге – еңбекқорлық, табандылық және жайбарақаттық – бұл жерде тапсырманы орындаудың қарқыны мен жылдамдығы маңызды емес, ең бастысы нәтижеге жету жатады. Кез-келген баланың әлеуетін, күшті жақтарын таба алады және оны дамытатын жақтарын анықтау болып табылады. Сондықтан әр түрлі бағыттар мен әлеуметтік деңгейлерде барлық мамандар өз жұмыстарын жоғары деңгейде орындайды [23].

Қытайда балалардың жасына қарамастан ата-аналарына және барлық ересектерге деген көзқарасы өте құрметті. Аға буын – жас бала үшін де,

жасөспірім үшін де, студент үшін де тұрақты билік. Олар ересектермен дауласпайды, келіспейді, олардың сөздері күмән тудырмайды немесе талқыланбайды. Қытай отбасында ересектердің сөзі – заң болып саналады. Бұл процесс ертеден келе жатқан дәстүр.

Тәрбие процесінде Конфуцийдің философиялық-педагогикалық ілімі (Кун-цзы – Кун мұғалімі) маңызды рөл атқарды, онда адамгершілік балаларды тәрбиелеу мен оқытудың мақсатына, міндеттеріне, мазмұнына енетін жетекші этикалық идея болды. Біздің дәуірімізге дейінгі 6 ғасырда данышпан философ отбасындағы, қоғамдағы және мемлекеттегі қатынастардың негізгі теориялық принциптерін анықтады. Оның «Лунь-Ю» («Пікірлер мен әңгімелер») шығармасында отбасы моральдық негіздерге, әділеттілік пен даналық мұраттарына, ата-аналардың даусыз беделіне, еңбекқорлық пен мойынсұнушылыққа негізделуі керек екендігі баса айтылған [24]. Рухани жетілдіру және этикет ережелерін сақтау (ли) отбасылық тәрбиенің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылған. Тәрбиенің мақсаты идеалды адамды (цзин-цзы), өз өмірінде парыз сезімін және басқаларға құрметпен қарауды бірінші орынға қоятын асыл кемел тұлғаны қалыптастыру болды. Конфуций жасаған шынайы адамның идеалды бейнесі көптеген ғасырлар бойы Қытайдағы отбасылық тәрбиенің мақсатына айналды, білімге деген сүйіспеншілікті, сыпайылықты, үлкендерге құрмет көрсетуді, ата-аналарға құрмет көрсетуді анықтады. Отбасы өз қожайынын, императорын, елін және ата-анасын құрметтейтін, рәсімдерді, салт-дәстүрлерді құрметтейтін, рухани және моральдық тұрғыдан өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын адал азаматты тәрбиелеуге тырысты. Мінсіз тәрбиеленген адам тектілікке, әділдікке, шындыққа ұмтылу тәрізді жоғары моральдық қасиеттерге ие болуы керек деп есептелді және қазіргі уақытқа дейін сақталып отыр [25].

Конфуций ілімінде «сяо» ұғымына – перзенттік инабаттылыққа, ата-аналар мен үлкендерге құрмет көрсетуге үлкен мән берілді. Бұл қағида ли Ережелерінде бекітілген, сонымен қатар халықтық дәстүрлерде, мақал-мәтелдерде көрініс тапқан [26].

Конфуций оқыту мен тәрбиені адамның қабілеттерін ашу және дамыту құралы ретінде қарастырды. Қытай тарихында алғаш рет заңды моральмен байланыстыра отырып, Конфуций билеушілерді адамның қадір-қасиетін құрметтеуге шақыратын этикалық-саяси ілім құрды. Ол қытайлықтардың дүниетанымы мен ұлттық сипатын қалыптастыруда ерекше рөл атқарды, сондай-ақ жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесіне енді, әсіресе батыс әлемінің демократиялық идеялары пайда болғанға дейін халықтың билігін тани бастағанының арқасында бірқатар елдердің халықтарына үлкен әсер етті [27].

Қытайлық зерттеушілер Қытайдағы экономикалық реформалар жолына түсе отырып, ойды өзгерту және босату процесінің арқасында тәрбие тұжырымдамасын жаңарту басталғандығын атап көрсетеді. Профессор Цуй Сянлин күш-жігерді қоғамдық өндіріс пен рухани мәдениетті дамытуға бағыттай отырып, «таптық күрес» қағидатынан, артық саясаттандырудан бас тартуды ұсынады. Ол адамгершілік тәрбиені идеологиялық тәрбиемен үйлестіреді, оған жаңа қоғамның құрылысшыларын даярлау мақсатын қояды.

Басқа зерттеушілер жалпы және техникалық білім беруді адамгершілік тәрбиесімен біріктіру арқылы оқу-тәрбие процесін өзгертуді ұсынады [27]

Көптеген ғалымдар оқу процесінде тәрбиені бірінші орынға қоюды, моральдық жетілдіру тұлғаның жан-жақты дамуының маңызды құрамдас бөлігі болуы керек және жалпы мәдени процестің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуы керек деп атап көрсетеді, сонымен қатар, зерттеушілер адамгершілік тәрбиені сапалы білім берудің негізі деп санайды [27].

ҚХР білім беру жөніндегі мемлекеттік комитетінің директиваларында адамгершілік тәрбие процесінде оқушылардың жасын және жеке ерекшеліктерін ескеру [15], сонымен бірге бастауыш және орта мектеп үшін бөлек қабылданған мінез-құлық ережелерін қатаң сақтау қажет екендігі көрсетілген [16]. Осы Ережелерге сәйкес бастауыш сынып оқушысы:

1) Отанды, халықты, Коммунистік партияны сүйе. Үнемі алға және жақсылыққа ұмтылуға;

2) мектепке уақытында келуге, кешікпеуге, сабақты жіберіп алмауға, сабақта мұқият болуға, сыныптағы және үйдегі барлық тапсырмаларды орындауға;

3) дене шынықтырумен жүйелі түрде айналысуға және өз денсаулығын нығайтуға, сыныптан тыс жұмыстарға белсенді қатысуға;

4) гигиена ережелерін және тазалықты сақтауға, ұқыпты киінуге;

5) еңбекті жақсы көруге, өзі жасай алатын барлық нәрсені жасауға;

6) қарапайым өмір салтын ұстануға, азық-түлікті үнемдеуге және сақтауға, заттар мен киімдерге ұқыпты қарауға, артық ақша жұмсамауға;

7) мектеп тәртібі мен қоғамдық тәртіпті сақтауға;

8) мұғалімдер мен үлкендерді құрметтеуге, сыныптастарымен жақсы қарым-қатынаста болуға, өзін жақсы ұстауға, әдепті болуға, ұрыспауға;

9) ұжымды бағалауға және құрметтеуге, қоғамдық меншікке ұқыпты қарауға, ортақ пайдаланылатын заттар мен құралдарды таза және тәртіпте ұстауға;

10) адал және шыншыл, батыл және ержүрек болуға, өтірік айтпауға, өз қателіктерін мойындауға және түзетуге міндетті.

Орта мектеп оқушысы:

1) Отанды, халықты сүйе, Коммунистік партияның қоғамдағы (елдегі) көшбасшылық рөлін мойындауға және қолдауға, Қытайдың Социалистік модернизациясын жүзеге асыруға үлес қосу үшін мұқият оқуға;

2) мектепке уақытында келуге, сабаққа кешікпеуге, сабақтан ертерек кетпеуге, оқу сабақтарын өткізіп алмауға;

3) сабақтарда мұқият және зейінді болуға, мұқият оқуға, барлық үй тапсырмаларын орындауға;

4) мектептің спорттық іс-шараларына белсенді қатысуға, дене шынықтырумен тұрақты айналысуға, мәдени қызметке қатысуға, ұтымды демалуға;

5) дене еңбегімен белсенді айналысуға, өзінің және басқалардың еңбегінің нәтижелерін бағалауға;

б) карапайым өмір салтын ұстануға, гигиена ережелерін сақтауға, темекі шекпеуге, алкоголь ішпеуге, айналаны ластамауға;

7) мектеп тәртібін, мемлекеттік заңдарды және қоғамдық тәртіпті қатаң сақтауға;

8) мұғалімдер мен үлкендерді құрметтеуге, сыныптастарымен жақсы қарым-қатынаста болуға, ұрыспауға және жанжалдаспауға;

9) ұжымды құрметтеуге, ұжымшылдық рухын сақтауға, қоғамдық меншікке ұқыпты қарауға, жол берілмеген әрекеттер мен жаман әрекеттер жасамауға, басқа адамдарға зиян келтірмеуге;

10) адал, шыншыл және шынайы болуға, кішіпейіл және әдепті болуға, қателіктерін мойындауға және түзетуге дайын болуға міндетті.

Адамгершілік-идеологиялық және саяси тәрбие беру мақсатында ән мен музыка сабақтары кеңінен қолданылады. ҚХР Мемлекеттік білім комитеті жалпы білім беретін бастауыш және орта мектептерде 100-ге жуық түрлі әндер мен музыкалық шығармаларды, соның ішінде: елдің Әнұраны, «Отан туралы», «Компартиясыз Қытай жоқ», «бірлік-күш» және т. б. әндерді үйренуді ұсынады [27].

Қазіргі әлеуметтік жағдайда қытай мектептерінде тәрбие мазмұны патриоттық тәрбие; ұжымшылдық рухында тәрбиелеу; социалистік жаңару және қытайлық ерекшеліктері бар социализмді құру мүдделеріне социалистік тәрбие беру; тәртіп пен ұйымшылдыққа тәрбиелеу; қоғамдық мораль және қытай моральдық-этикалық дәстүрлері, кәсіби мораль; қытай мәдениеті мен дәстүрі рухында тәрбиелеу; еңбекке тәрбиелеу, дағдыға және еңбекке деген сүйіспеншілікке баулу; социалистік демократия және құқықтық тәрбие негіздері, азаматтардың негізгі құқықтары мен міндеттері, ҚХР конституциясы мен басқа да заңдары; адамды шыншылдық пен адалдыққа, моральдық және тән тазалығына, сонымен қатар салауатты өмір салтына тәрбиелеу тәрізді құрамдас бөліктерді қамтиды [28].

Финляндия әлемдегі ең гүлденген, қауіпсіз және табысты елдердің бірі болып саналады. Бұл ретте Финляндияның білім беру жүйесі, бала тәрбиесі және қоғамды дамыту маңызды рөл атқарады.

Финдік бастауыш сынып мұғалімінің міндеті – мектеп оқушыларын оқуға, оқуды сүйеге және оларды әлеуметтендіруге үйрету. Ол бұл кезеңде баланың білімге деген құштарлығын басу емес, керісінше оның «ішкі зерттеушісін» ынталандыру маңызды екенін түсінеді.

Жасөспірімдік шаққа жеткеннен кейін мектеп оқушылары одан да көп еркіндік пен мүмкіндіктерге ие болады. Олар өздерінің бостандықтары мен мүмкіндіктерін дұрыс пайдалануды біледі. Білім беруде шынайы өмірге бейімделу мен әлеуметтенуге үлкен мән беріледі. Ол келесідей көрінеді:

- балалар топта көп жұмыс істейді және ұжымдық жобалармен айналысады;

- міндетті пәндердің ішінде арнайы әлеуметтік сабақтар бар. Балалар түйіндеме жазу, салықтар мен теңгерімді тамақтануды зерттеу, қалдықтарды сұрыптау тәрізді «ересектердің стандартты мәселелерін» шешуді үйренеді.

Әр мектепте тегін психолог бар. Ол баланың шамадан тыс белсенділігі немесе баланың ұжыммен әрекеттесе алмауы сияқты мәселелерге тап болған ата-аналарға көмектеседі. Мектепте балаларға кәсіптік бағдар беруге ерекше көңіл бөлінеді. Олар кәсіби дайындық үшін мұғалімдерді жалдайды, ал кейбір 9-сынып оқушылары тәжірибеден өтеді.

«Финляндияның білім беру жүйесінің» келесідей бес негізгі қағидаты анықтады:

1) Өзін-өзі жақсы сезіну. Мұғалімдердің балалармен ортақ тіл табысуын жеңілдету, жалықпау, оқушыларға жеке көзқарас пен жұмысқа өзіндік көзқарасты таңдау үшін; оқушылардың материалды жақсы түсініп, сынақтарды жеңуі үшін – мектептер үзіліс кезінде балаларды далаға шығаруға міндетті.

2) Ортақтастық. Суомиде бұл жұмыс үшін де, оқу үшін де маңызды. Мұғалімдер әріптестерімен тәжірибелерімен бөліседі, оқушыларды құрметтейді, балалар тәлімгерлерінің аты-жөні мен атын атайды. Мұғалімдер оқушыларымен бірлескен жобалар жасау арқылы, ұжымда сенімді қарым-қатынас құрады.

3) Тәуелсіздік. Балалар көптеген шешімдерді өздері қабылдайды, оларға сенеді және қызықты нәрсені үйренуге мүмкіндік береді. Болашақта әр оқушы өзіне ұнайтын нәрсені таңдап, соған шоғырланады.

4) Шеберлік. Оқушылардың өзін құзыретті сезінуі маңызды. Мұғалімдер балалардың өз бетінше жұмыс жасауы және қалыпты бақылау арқылы өзіне деген құрмет сезімін тәрбиелеуге көмектеседі.

5) Дүниетаным. Мектеп өз оқушыларына қуаныш сезімін, білімді тарату мен меңгеруден ләззат беруді мақсат етеді.

Финдер баланың балалық шағы бақытты болуы тиіс, бала ойыннан, қарым-қатынастан, дүниені біртіндеп танып-білуден ләззат алуы керек деп санайды. Сондықтан, финдік білім беруде:

- баланың мүдделері әрқашан негізгі орында;
- егер мәселе бар болса, ол қайталанбауы үшін жағдайды өзгерту керек;
- PERMA әл-ауқат концепциясы (қарым-қатынас таңдау теориясы: адамдар өздерінің әл-ауқатын жақсарту үшін нені таңдауы керек; негізгі аспектілері: жағымды эмоциялар, байланыстыру, қарым-қатынас, мән және мақсат, жетістік);

- қатысу: процестің белсенді қатысушысы болу;
- бақытты балалар жақсырақ оқиды;
- оқушымен қорқытусыз және жанжалсыз жылы қарым-қатынас;
- мотивация;
- басымдық беру;
- табысқа жету жағдайының қажеттілігі.
- педагогиканың позитивті принциптері кеңінен қолданылады.

Әлемдік педагогикалық ой-пікірлер көпмәдениетті тәрбиенің жалпы стратегиясын әзірлейді. Оқу мен тәрбие біріншіден, адамның өз түп-тамырын түсіну және сол арқылы қазіргі әлемде өз орнын айқындауға, екіншіден, басқа мәдениеттерге құрметпен қарауға дағдыландырады. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда білім алушыларды көпмәдениеттілік рухында тәрбиелеу мен білім

беру мәдени әртүрлілік құндылықтарын мойындайтын процестердің болуын; арнайы көпмәдениетті білім беру бағдарламаларының әзірленуі тәрізді өзгерістердің болуын атап көрсетуге болады.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда және әлеуметтік-экономикалық жағдайларда білім саласында болып жатқан өзгерістер білім алушы тұлғаның өзінің дамуындағы және қалыптасуындағы аспектілерге көп көңіл бөлінеді. Тұлғаның қазіргі өмірге бейімделуінде баланың еркін таңдауын; күрделі заманауи әлемге бағытталуды; оның мүмкіндіктерін және қабілеттерін ескеру; қоршаған ортасын және өзін тануына жағдай жасау маңызды болып табылады.

Қазақстанда құрылған «Жас Ұлан» балалар және жастар ұйымы бүгінгі күні тек құрылым ғана емес, сондай-ақ баланың тіршілік әрекетінің ерекше педагогикалық ортасы; баланың әлеуметтенуіне жағдай жасайтын орта.

«Жас Ұлан» балалар қозғалысының жаңа жүйесі жалпы мәдениетті қалыптастыру аймағын кеңейтеді, балардың ішкі жан дүниесін, жаңа құнды бағыттарды қалыптастыруға ықпал етеді, баланың әлеуметтік дамуын ынталандырады.

Құндылықтар балалар-жастар ұйымында балаларды тәрбиелеу мен әлеуметтендірудің мәні болып табылады. Олар баланы іс-әрекет арқылы қабылдауға және іс-әрекетті бағалауға, оны адамгершілікке, қоғамда мақұлданған ұстанымдар арқылы бастамашылық етуге және қолдауға үйрету үшін құрылған. Сонымен бірге тұлғаралық өзіндік құны бар іс-әрекет ретінде тәрбиелеу баланың құндылық дамуын қолдауды қамтамасыз етеді, әлеуметтендіру оны қоғамдық, мәдениеттік, экологиялық, өндірістік және басқа да міндеттерді шешуге жұмылдыру арқылы бастапқы әлеуметтік-адамилық тәжірибеге ие болуға ықпал етеді.

«Жас Ұлан» бірыңғай балалар-жастар ұйымы» балалар мен жасөспірімдерді жоғары рухани-адамгершілік құндылықтар, ізгілік, толеранттылық және демократизм принциптері негізінде өскелең ұрпақтың бойында қазақстандық патриотизм рухын қалыптастыратын Қазақстан Республикасының балалар мен жасөспірімдердің бірыңғай қоғамдық ұйымы болып табылады.

«Жас Ұлан» өз қызметін шығармашылық, спорттық, қоғамдық, үкіметтік емес ұйымдармен және мемлекеттік мекемелермен бірлесіп жүзеге асырады. «Жас Ұлан» өз қызметінде Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңнамалық және басқа да нормативтік-құқықтық актілері мен Қазақстан Республикасында ратификацияланған халықаралық актілерді басшылыққа алады.

Аталған балалар-жастар ұйымының мақсаты – өскелең ұрпақтың бойында отан сүйгіштік сезімін, білімге және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуды; іске деген жауапты қарым-қатынасты; еліміздің тарихына, Тәуелсіз Қазақстанның бүгіні мен болашағына ортақтықты қалыптастыру.

3 Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі бойынша әдістемелік ұсынымдар

Тәрбие – қоғамның негізгі қызметтерінің бірі, жеке адамды мақсатты, жүйелі қалыптастыру процесі, аға ұрпақтың тәжірибесін кейінгі буынға меңгертіп, олардың сана-сезімін, жағымды мінез-құлқын дамытушы. Ересек буын қоғамды тарихи өмірде жинаңталған тәжірибені, білімді жас буынға тәрбие процесі арқылы береді.

Тәрбие – жеке тұлғаны мақсатты қалыптастыру процесі. Бұл арнайы ұйымдастырылған, басқарылатын және бақыланатын, соңғы нәтижесі қоғамға қажет және пайдалы тұлға қалыптастыру болып табылатын тәрбиешілер мен тәрбиеленушілердің өзара іс-әрекеті.

Тәрбие материалдық игіліктерді өндіруге қабілетті, іскер адамдарды дайындауға бағытталуы қажет. Басты өндіруші күш – жеке тұлға. Адам жүйелі түрде күрделі қатынастарға араласып, қоғамдағы қалыптасқан идеяны, саяси және моральдық көзқарастарды, сенімдерді қоғамдағы адамдардық өмір сүру тәртібін меңгереді.

Педагогика баланы оқыту, тәрбиелеу тәжірибелерін қорытып, тәрбие және даму үшін қажетті жағдайларды анықтайды.

Қорыта айтқанда, тәрбие – қоғамның тарихи, әлеуметтік және экономикалық жағдайларынан туатын объективтік процесс.

Тәрбие процесінде бала өзінің дамуына қажетті жағдайларды пайдалануға тиіс. Табиғи және қазіргі мәдени-әлеуметтік орта оның көзқарасын дамытады.

Тәрбие мақсаты қазақ тәлім-тәрбие тағылымына да қойылды. Ұлы ұстаз Әбу Насыр әл-Фараби «Адамға ең әуелі білім емес, тәрбие берілуі керек. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы. Ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» - деді.

Қазақтың аса көрнекті ағартушы-педагогы, жазушысы, этнографы, фольклоршысы, қоғам қайраткері Ы.Алтынсарин «өмірдің негізгі мәні – еңбек, ол адамның адамгершілік қасиетін мәртебелендіреді, өмірдің шын қадірін тек еңбексүйгіш адам ғана түсіне алады. Мәнсіз еңбек, мағынасыз бейнетқорлық адамның жігерін мұқалтады, өз еңбегінің қызығын, рақат-ләззатын көре білу - кісіліктің басты белгісі» - деген.

Ұстаз, ақын, ағартушы, қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, философ, сазгер, аудармашы, саяси қайраткер Абай Құнанбаев талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым сынды жеке тұлғалық жақсы сапаларды қалыптастыру мақсатын қойып, өсек, өтірік, маңтаншақтың, еріншектік, бекер мал шашпақ сияқты зиянды әдеттерді жоюға шақырады.

Ақын, қазақ әдебиетінің жарқын жұлдызы М.Жұмабаев «Көркем денелі, түзу ойлайтын, дәл пішетін, дәл табатын ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны толқынарлық болса, баланың дұрыс тәрбие алып шын адам болғандығы» - деп жазды.

Ғалым, филилогия ғылымдарының докторы, профессор, әдебиет зерттеушісі, фольклорист Мәтжан Мақсымұлы Тілеужанов өзінің «Қазақ тағылымы» атты монографиясында (1994) қазақ тағылымының негізгі

бағыттарын атап көрсетті. Олар: ар-ождан тазалығын сақтау; ақыл-ойлы, парасатты болу; барлық әрекетінен, сөйлеген сөзінен, қарым-қатысынан, көзқарасынан ғибрат иісі аңқып тұру; ерте тұрып, кеш жату; аз сөйлеп, көп тыңдау; иманды, инабатты, қайырымды болу; жас ұрпаққа тәрбие беруден жалықпау; халық дәстүріне берікболу; оны жаңарту; әдет-ғұрыпта жоқ нерселерден алулақ болу; сегіз қырлы, бір сырлы болу; халқының рухына кір салмау; ел берекесін сақтап, оның баюына үлес қосу (1-қосымша).

Сонымен дәстүрлі педагогикада жас ұрпақты тәрбиелеудің негізгі мақсаты «жан-жақты үйлесімді дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру» деген тұжырымдама жасауға болады [29].

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің бағыт-бағдарларын:

- қазіргі қоғамда өмір сүруге қабілетті азамат пен патриоттың қалыптасуына ықпал ететін азаматтық және патриоттық сананы қалыптастыру;

- тұлғаның құқықтық мәдениетін қалыптастыруға; білім алушылардың құқықтық санасының өсуіне, мектеп оқушылары ортасындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылық көріністеріне қарсы тұруға дайын болуына жағдай жасайтын құқықтық тәрбие және білім беру;

- тұлғаның рухани-адамгершілік және этикалық принциптерін, оның қазақстандық қоғам өмірінің нормалары және дәстүрлерімен келісілген моральдық қасиеттері мен мақсаттарын қалыптастыруға ықпал ету арқылы білім алушыларды рухани-адамгершілік бағытта дамыту;

- тұлғаның жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға бағдарлануына, ана тілі мен қазақ халқының, Қазақстан Республикасында тұратын этностар мен этникалық топтардың мәдениетін құрметтеуіне ықпал ету арқылы этносаралық толеранттылыққа және қоғамдық келісімге тәрбиелеу;

- бала тұлғасын қалыптастыруда ата-аналардың ағарту жұмысын, психологиялық-педагогикалық құзыреттіліктерін күшейтуге, бала тәрбиесі үшін олардың жауапкершілігін арттыруға ықпал ететін мектеп пен ата-аналар ынтымақтасығын күшейту;

- тұлғаның еңбек дағдыларын, экономикалық ойлауы, кәсіби қалыптасуы мен өзін-өзі іске асыруына саналы қарым-қатынас қалыптастыратын еңбек мәдениетін тәрбиелеу;

- салауатты өмір салты дағдыларын тиімді меңгеру, дене дамуы мен психологиялық денсаулықты сақтау, денсаулыққа зиян келтіретін факторларды анықтау біліктілігін ойдағыдай қалыптастыру үшін балалардың бойында салауатты өмір салтын қалыптастыру [29];

- адамдардың табиғатпен қарым-қатынастары жөніндегі қалыптасқан дүниетанымы, сенімі, түсініктері, білімі, іскерлігі, құндылық бағдар жүйесін қалыптастыру мақсатында экологиялық мәдениет қалыптастыру;

- цифрлық технологияларды және интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажет білім мен дағдылардың жиынтығын меңгеру үшін цифрлық сауаттылықты қалыптастыру;

- қаржы саласындағы ықтимал құрал-саймандарды практикада қалай сәтті пайдалануға болатындығын түсіндіруге мүмкіндік беретін білім мен машықтың жиынтығын меңгеру үшін қаржылық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру;

- әрбір тұлғаның зияткерлік мүмкіндіктерін, көшбасшылық қасиеттерін және дарындылығын дамытуды қамтамасыз ететін уәждемелік кеңістік қалыптастыру, оның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ету;

- білім беру ұйымдарында көпмәдениетті орта құруға ықпал ету, жалпымәдени мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның өнерде және болмыста эстетикалық нысандарды қабылдау, меңгеру және бағалау әзірлігін дамыту және т.б. көптеген бағыттарға бөлуге болады.

Аталған бағыттарға тоқталатын болсақ:

- азаматтық сана – адамгершілік талаптарына сай қоғам құруда аса қажет сананың бір түрі, сонымен қатар қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Азаматтық сана – әр адамның өзін ғана ойлаудан жоғары тұратын, тұтас қоғамдық ізгілікті қалыптастыруға негіз болатын мінездің көрінісі, сондай-ақ қоғамның, әлеуметтің алдындағы жеке адамның жауапкершілік сана-сезімі. Өзі өмір сүріп отырған ортаның, елінің, тұтас мемлекеттің қамын ойлау. Бұл – ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, ой-өрісі кең сана биігінде туындайтын қасиет болып табылады [30].

Азаматтық тәрбие дегеніміз – ересектер мен балалардың бірлескен іс-әрекеттегі және қарым-қатынастағы өзара әрекеті түсініледі, ол баланың жалпыадамзаттық адамгершілік қасиеттерін ашуға және қалыптастыруға, ұлттық аймақтық мәдениеттің шығу тегімен, туған өлке табиғатымен танысуға, эмоционалды тиімді қатынасты, меншік сезімін, басқаларға деген сүйіспеншілікті қалыптастыруға бағытталған.

Азаматтық тәрбие – бұл адамның өзін заңды, әлеуметтік, моральдық және саяси тұрғыдан қабілетті сезінуіне мүмкіндік беретін жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде азаматтықты қалыптастыру.

Азаматтық тәрбие – бұл біртұтас кешен, оның негізі оқу курстарын ұйымдастыру, сыныптан тыс және сабақтан тыс жұмыстарды жүргізу, сондай-ақ мектептің демократиялық өмір салтын және мектептің құқықтық кеңістігін құру, оқу пәндері арқылы білім алушылардың әлеуметтік және коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру арқылы жүзеге асырылатын саяси, құқықтық және адамгершілік білім мен тәрбие болып табылады.

Жалпы білім беретін мектептегі азаматтық тәрбие мен білім беру үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде (бастауыш білім беру деңгейінде) негізгі адамгершілік құндылықтар, мінез-құлық нормалары қалыптасады, өзін қоғамның бір бөлігі және өз Отанының азаматы ретінде танитын тұлғаның қалыптасуы басталады, баланың коммуникативті қабілеттері дамиды, бұл оған қоғамдастыққа кіруге мүмкіндік береді, жанжалды жағдайларды диалог арқылы шешу қабілетін қалыптастыруға ықпал етеді. Бастауыш білім беру деңгейінің басты міндеттерінің бірі – бастауыш сынып оқушысының шығармашылық әлеуетін

дамыту – ел өміріне өз үлесін қосуға қабілетті тұлға қалыптастыруға көмектесу болып табылады.

Екінші кезең (негізгі орта білім берім деңгейі) жасөспірімнің мінез-құлық құндылықтары мен көзқарастарының жүйесін қалыптастыруды жалғастыруда, қоғамда болашақ тәуелсіз өмір сүру үшін қажетті білім мен дағдыларды алуға көмектеседі.

Бұл кезеңде азаматтық білім берудің өзегі заңға, құқыққа, басқа адамдардың құқықтарына және қоғам алдындағы жауапкершілікке құрмет қалыптастыру болып табылады. Білім алушылардың санасы мен ойлауын Отан тарихы туралы біліммен байыту, олардың қарапайым адамгершілік және құқықтық нормаларды білуі жүзеге асырылады.

Үшінші кезеңде (жалпы орта білім беру деңгейінде) қоғамның әртүрлі салаларында болып жатқан процестер, адамдардың құқықтары туралы білім тереңдей түседі, қоғам өмірінің мәдени, саяси-құқықтық және әлеуметтік-экономикалық негіздері туралы білім алады, тұлғаның азаматтық ұстанымы, оның әлеуметтік-саяси бағыты анықталады. Бұл кезеңнің міндеті – қоғамдық қызмет барысында жоғары сынып оқушылары өздерінің және басқа адамдардың құқықтарын қорғауға дайындығы мен қабілетін жетілдіріп, жеке және ұжымдық іс-әрекеттерді құра білуінен көрініс табады.

Педагогикада азаматтық тәрбие – бұл мемлекет, қоғам, халық алдындағы азаматтық мақсаттар мен міндеттерді саналы және белсенді орындауды анықтайтын адамның адамгершілік қасиеті; олардың азаматтық құқықтарын ұтымды пайдалану, елдің заңдарын сақтау және құрметтеу деген анықтама берілген [31].

Азаматтық тәрбие – бұл адамның өзін заңды, әлеуметтік, моральдық және саяси тұрғыдан қабілетті сезінуіне мүмкіндік беретін жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде азаматтықты қалыптастыру. Азаматтықтың негізгі элементтеріне өзін-өзі бағалауда, жеке тұлғаның ішкі бостандығында, тәртіптілікте, басқа азаматтар мен мемлекеттік билікке деген құрмет пен сенімде, өз міндеттерін орындау, патриоттық, ұлттық және халықаралық сезімдерді үйлесімді үйлестіру қабілетінде көрінетін моральдық, құқықтық және саяси мәдениет жатады [32].

Азаматтық тәрбие адамның өзін саяси-құқықтық өмірдің орталығы ретінде тануын қамтамасыз етеді, сонымен қатар азаматтық қоғам дамуының тұрақтылығы, прогрессивтілігі мен адамгершілігі адамның парасатты, лайықты, әділ және белсенді қатысуына байланысты болады.

Азаматтықты жеке тұлғаның сапасы ретінде мектептегі мұғалімдер, отбасындағы ата-аналар тәрбиелейді және мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерімен, қоғамның құқықтық, саяси, адамгершілік мәдениетінің деңгейімен анықталады. Сондай-ақ, азаматтық тәрбиеде балалар қатысатын қоғамдық бірлестіктер мен ұйымдар маңызды рөл атқарады.

Әрбір қоғамда азаматтық сананы анықтайтын өзіндік көзқарастар, идеялар мен нормалар жасалады, бірақ жеке тұлғаның осы нормаларды игеруі үшін тәрбие жұмысының сауатты жүйесі қажет. Осылайша, қалыптасқан

азаматтық сана жеке адамға әлеуметтік құбылыстар мен процестерді, сондай-ақ олардың іс-әрекеттерін қоғам мүдделері тұрғысынан бағалауға көмектеседі.

Азаматтық тәрбиенің басты мақсаты – ішкі еркіндік пен бейбітшілікке ұмтылуды, өзін-өзі бағалау мен тәртіпті сезінуді, патриоттық сезімдер мен ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мен үйлесімді көрсетуді қамтитын жеке тұлғаның интегративті сапасы ретінде азаматтықты қалыптастыру болып саналады [33].

Азаматтық тәрбиенің міндеттері келесідей болуы мүмкін:

- қоғамға жат мінез-құлық нормаларынан (құқықтық сана) бас тартуды;
- білім алушылардың патриоттық сезімдері мен санасын, өз Отанына деген мақтаныш сезімін;
- әр тұлғаның мектептегі өзін-өзі басқаруға қатысуы арқылы белсенді азаматтық ұстанымын;
- рухани-адамгершілік көзқарасты және туған үйіне, отбасына, қалаға, ауылға қатыстылық сезімін;
- рухани-адамгершілік қатынасты және мәдени мұраға қатысу сезімін;
- туған өлкенің табиғатына рухани-адамгершілік қатынасты және оған қатыстылық сезімін;
- өз халқына деген сүйіспеншілікті, құрметтеуді, өзінің ұлттық ерекшеліктерін білуді, өзін-өзі бағалауды және басқа ұлттардың (құрдастары мен олардың ата-аналарына, көршілеріне және басқа адамдарға) төзімділікті қалыптастыру және тәрбиелеу [34].

Азаматтық тәрбие функциялары үш санатқа бөлінеді:

1) азаматтық тәрбиенің білім беру функциялары мектеп оқушыларына қоғамды қайта құру мен жаңартудың жалпыадамзаттық және жалпыазаматтық саяси құндылық бағдарларын ашу, білім алушыларды саяси диалог және мәдени пікірталас жүргізу, шешендік және ұйымдастырушылық өнер, ауызша сөйлеуде ойды еркін, нақты және анық жеткізу дағдыларымен қаруландыру болып табылады. Бұл функция эмоционалды, сендіргіш, дәлелді монологтың қабілетін қалыптастырады, мектеп оқушыларында әдеттегі жауапты азаматтық сананың тұрақты жүйесін қалыптастырады, өз сенімдерін қорғай алады, демократия мен жариялылық жағдайында өмір сүруге үйретеді [35].

2) азаматтық тәрбиенің тәрбиелік функциялары оқушылардың қол жетімді және қолдан келерлік қоғамдық азаматтық қызметке қосылу дәрежесі бойынша көрінеді. Дәл осындай іс-әрекетте оқушыда отансүйгіштік және ұлттар теңдігі тәрізді сезімдерді, сондай-ақ әдептілік, адамдармен қарым-қатынастағы моральдық-саяси тазалық, саналы игілікке, әдейі тәртіпке, жауапкершілікке, саяси талғамға, сынға, жіберілген қателіктерді түзету мүмкіндігі сияқты жоғары адамгершілік және саяси қасиеттерді тәрбиелеу жүреді;

3) азаматтық тәрбиенің даму функциялары білім беру және тәрбие функцияларынан туындайды. Азаматтық таным мен қызмет саяси ойлау

қабілетін, әрбір әлеуметтік маңызды факт, оқиғаны жаңа саяси ойлау тұрғысынан түсіну қабілетін қалыптастырады. Жеке тұлға саяси ақпарат ағынын өз бетінше түсінуді, оған баға беруді, өз қызметінде пайдалануды үйренеді.

Азаматтық тәрбие функциялары білім алушылардың жас ерекшеліктері мен тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, тұтас педагогикалық процесте жүзеге асырылады. Қазіргі әлемде адамдардың әлеуметтік және жеке өмірінің барлық саласында ақпаратпен, қарама-қайшы көзқарастармен, бағалаулармен, құндылық бағдарларымен қаныққан. Мұғалімдер мен ата-аналардан, қоғамнан балалардың саяси ақпаратты қабылдау, сана және фактілер мен оқиғаларды түсіну ерекшеліктерін білумен қарулануды талап етеді [36].

Азаматтық тәрбиенің нәтижесі ретінде әртүрлі ғалымдар

- бастаманы, жауапкершілікті, өз құқықтарын пайдалана білуді және өз міндеттерін орындауды дамыту кезінде заңды құрметтеу;

- адамның ақыл-ойына, сезіміне және тәжірибесіне негізделген демократиялық және азаматтық құндылықтар жүйесіне берілгендік;

- жалпыға бірдей танылған нормалар мен өмірлік құндылықтар туралы әртүрлі пікірлер қақтығысында әмбебап адами принциптерге басшылық ету тәрізді жеке қасиеттерді ажыратады.

Азаматтық тәрбиенің негізгі нәтижесі – ол адамдарға деген құрметті, қарама-қарсы көзқарасқа төзімділікті қалыптастырады, қоғамдық дау-дамай ережелерін үйретеді. Осылайша, ол қоғамдағы өркениетті диалогқа ықпал етеді, сондай-ақ әрбір азаматқа қоғам үшін маңызды шешімдерді талқылауға және әзірлеуге қатысуға мүмкіндік береді [37].

Азаматтылықтың когнитивті, іс-әрекеттік (белсенді) және ынталандырушылық-құндылық сияқты құрылымдық компоненттері бар. Бұл компоненттер жасөспірімдердің азаматтық тәрбиесінің қалыптасуының көрсеткіштері ретінде әрекет етеді.

Когнитивті компонент таныммен, тәрбие және білім алу әдісімен байланысты. Сонымен қатар, тәрбие мен білімнің өзі олардың әртүрлілігінде емес, тәрбие мен білім жүйесінің өзі маңызды терминдерде, фактілер мен ұғымдарда маңызды, бұл оқушыға қажет болған жағдайда өзіне қажетті ақпарат көлемін дербес толтыруға мүмкіндік береді. Бұл тәрбие мен білім алу үшін белгілі бір дағдылар мен біліктерді, сондай-ақ ақпараттық құзыреттілікті игеруді талап етеді. Бұл, ең алдымен, қоғам және оның құрылымы туралы білім, яғни:

- Қазақстанның аумағы мен шекараларын, оның географиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ мемлекет пен қоғамның даму тарихының негізгі оқиғаларын, туған өлкенің тарихи құндылығын, оның жетістіктері мен мәдени дәстүрлерін білуді қамтитын бейнені құру;

- әлеуметтік-саяси құрылымның бейнесін қалыптастыру – еліміздің мемлекеттік ұйымы туралы түсінік береді, мемлекеттік рәміздерді (Елтаңба, Ту, Әнұран) және мемлекеттік мерекелерді біледі;

- Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерін, азаматтың негізгі құқықтары мен міндеттерін білу, сондай-ақ мемлекеттік әлеуметтік қатынастардың құқықтық кеңістігінде бағдарлау;

- өзінің этникалық тегі туралы білу, ұлттық құндылықтарды, мәдениетті, әдет-ғұрыпты, Қазақстан халқы мен этникалық топтарының танымын меңгеру;

- Қазақстанның жалпы мәдени мұрасын меңгеру;

- экологиялық түсінік, табиғатпен қарым-қатынастың жетекші принциптері мен ережелерін білу, салауатты өмір салты мен денсаулық сақтау технологияларының негіздерін білу; төтенше жағдайлардағы мінез-құлық ережелері қолданы білу.

Іс-әрекеттік компоненті азамат:

- көптеген дереккөздер негізінде әлеуметтік құбылыстар мен процестер туралы ақпарат алу және талдау;

- сыни тұрғыдан ойлау;

- қоғамдық мәселелерді анықтау;

- әлеуметтік міндеттер мен құбылыстардың мәні бойынша дәлелді пікір білдіру және қорғау;

- қоғамдық мәселелер бойынша пікірталас жүргізу;

- тенденциялық пікірді, сондай-ақ стереотиптер мен алалаушылықты алдын ала анықтау және бұл құбылыстарға жол бермеу;

- ынтымақтастық негізінде ұжымның жұмысына қатысу тәрізді дағдылар мен біліктерді меңгеруі керек деп болжайды.

Ынталандырушылық-құндылық компоненті азаматтың құндылықтары бар (басқа адамдардың құқықтарын, дінін және бостандықтарын құрметтеуді, патриотизм, парыз сезімі және ел Конституциясына, мемлекеттік органдарға, мемлекеттіліктің нышандарына және т. б. құрметпен қарауды), сондай-ақ қоғамдық-саяси өмірге қатысуға, өзінің берік өмірлік ұстанымына ие болуға ұмтылуды болжайды [38].

Азаматтық тәрбиені ұйымдастырудың нысандары:

1) дәстүрлі сабақ – оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру нысаны;

2) әңгімелесу – коммуникация негізінде ақпарат алу әдісі;

3) пікірталас – бұл қандай да бір проблеманы немесе даулы мәселені талқылауды білдіретін форма;

4) әр түрлі ойын формалары;

5) жобалар;

6) өзге:

- интерактивті әдістер;

- педагогикалық шеберханалар;

- проблемалық оқыту;

- сабақты ұйымдастырудың дәстүрлі емес формалары.

Патриоттық сана қалыптастыру.

Патриотизм жеке тұлғаның сапасы ретінде өз Отанына деген сүйіспеншіліктен, адалдықтан және оны қорғауға дайын болудан көрінеді. Ұлтаралық қарым-қатынастың жоғары деңгейі интернационализм мен барлық

халықтардың теңдігін, яғни, патриотизмнің негізі – өз Отанына деген құрмет пен сүйіспеншілік, интернационализм – басқа халықтармен және елдермен құрмет пен ынтымақтастық қарым-қатынаста болуды білдіреді.

Патриоттық тәрбиенің басты мақсаты – қазіргі қоғамда өмір сүруге қабілетті азаматты және патриотты; тұлғаның саяси, құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін; балалар мен жастардың құқықтық санасын, оларда балалар мен жастар ортасындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа қарсы тұру даярлығын қалыптастыру болып табылады.

Патриоттық тәрбие және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру келесі процестерді қамтиды:

- білім алушыларды өз Отанының игілігі үшін белсенді еңбекке қосу;
- халықтың мәдени құндылықтарына, әдет-ғұрыптарына, оның тарихына құрметпен қарауды қалыптастыру;
- Отанға деген сүйіспеншілікті, оны қорғауға дайын болуды тәрбиелеу;
- басқа елдердің өкілдерімен достық қарым-қатынас орнату, әртүрлі халықтардың мәдениеті мен дәстүрлерін зерттеу.

Патриоттық және халықаралық тәрбие әртүрлі әдістердің көмегімен жүзеге асырылады. Патриоттық тәрбиенің маңызды бөлігі Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін: Елтаңбаны, туды, әнұранды, сондай-ақ басқа елдердің рәміздерін зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру болып табылады. Отан тарихын, оның табиғи өлкесін, мәдени дәстүрлерін зерттеу баланың өз Отанына деген сүйіспеншілік сезімін нығайтады.

Патриотизм және патриот ұғымдарына неғұрлым нақты және кең анықтама беретін болсақ:

1. Олардың ішіндегі ең бастысы – әр адамның негізгі салауатты сезімдерінің арасында өзінің туған жерін және өз Отаны ретінде тұрақты тұратын жерін құрметтеу, осы аумақтық қалыптасуға деген сүйіспеншілік пен қамқорлық, жергілікті дәстүрлерді құрметтеу, өмірінің соңына дейін туған өлкеге берілгендік сезімін тәрбиелеу. Тұлғаның санасының тереңдігіне, оның туған жерін қабылдауының кеңдігіне байланысты оның Отанының шекаралары өз үйінің, ауласының, көшесінің, қаласының, ауданынан аудандық, облыстық және аймақтық ауқымдарға дейін созылуы мүмкін.

2. Ата-бабаларына деген құрмет, осы аумақта тұратын жерлестеріне деген сүйіспеншілік пен төзімділік, оларға көмектесуге, барлық жамандықтан арылуға деген ұмтылыс. Бұл параметрдің ең жоғары көрсеткіші – осы мемлекеттің азаматтары болып табылатын барлық отандастарына мейірімділік, яғни бүкіл әлемде «азаматтығы бар ұлт» деп аталатын әлеуметтік организм туралы хабардар болу.

3. Өз Отанының жай-күйін жақсарту, оны жайластыру, жерлестері мен отандастарының көмегі мен өзара көмегі үшін (өз пәтерінде, кіреберісінде, үйінде, ауласында көршілермен тәртіпті, ұқыптылықты сақтаудан бастап, өзінің бүкіл қаласын, ауданын, өлкесін, тұтастай Отанын лайықты дамытуға дейін) нақты күнделікті істер жасау.

Осылайша, өз Отанының шекараларын түсінудің кеңдігі, жерлестері мен отандастарына деген сүйіспеншілік дәрежесі, сондай-ақ оның аумағын және

онда тұратын тұрғындарды тиісті жағдайда ұстауға және дамытуға бағытталған күнделікті іс-әрекеттердің тізімі – осының бәрі әркімнің патриотизм дәрежесін анықтайды, оның шынайы патриоттық сана деңгейінің өлшемі болып табылады. Патриот өзінің Отаны деп санайтын аумақ неғұрлым кең болса (өз мемлекетінің шекарасына дейін), ол өз отандастарына деген сүйіспеншілік пен қамқорлықты неғұрлым көп көрсетсе, соғұрлым ол осы аумақтың және оның тұрғындарының игілігі үшін күнделікті іс-әрекеттерді жасайды.

Азаматтық және патриоттық тәрбиені іске асыру механизмдері:

- пән сабақтары, сабақтан тыс іс-әрекеттер, қосымша білім беру сабақтары (үйірмелер, секциялар, факультативтер);

- ерлік, намыс және абырой, Отанға адал қызмет ету тақырыптарындағы сынып сағаттары;

- дебат және пікірталас клубтарын ұйымдастыру;

- сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікке үндеген патриоттық форумдар, акциялар;

- білім алушылардың мемлекеттік нышандарын және Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін білуге арналған байқаулар мен олимпиадалар;

- «Менің туған өлкем» атты іздеу-экспедициялық жұмыс (2-қосымша);

- қазақ халқының, Қазақстанда тұратын басқа да этностардың мәдени мұрасын, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын зерттеу бойынша өлкетану экспедициялары;

- мемлекет, әдебиет, өнер, ғылым қайраткерлерімен, соғыс және еңбек ардагерлерімен, қоғам қайраткерлерімен, құқық қорғау, әділет органдары, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл органдары қызметкерлерімен кездесулер;

- балалардың және жастардың бастамашыл жобаларын дамыту;

- балалар және жастар қозғалысы қызметтерін, қоғамдық қорлармен бірлескен қызметті жандандыру;

- әңгімелер, дәрістер, семинарлар, тренингтер өткізу;

- туған өлкенің тарихи маңызы бар жерлеріне саяхаттар;

- ақпараттық-құқықтық материалдар тарату;

- «сенім қызметтерін», «Мен және заң», «Біз сыбайлас жемқорлыққа қарсымыз – қоғам мүддесіне деген опасыздыққа қарсымыз» акцияларын ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылады [39].

Өскелең ұрпақты өз Отанына сүйіспеншілік және адалдық рухында тәрбиелеу туралы құнды ойлар қазақтардың ұлттық педагогикасында берілген. «Отан – елдің анасы, ел – ердің анасы», «Туған жер – алтын бесік», «Отансыз адам – ормансыз бұлбұл», «Туған жердің ауасы да – дауа», «Жер тарихы – ел тарихы», «Отан үшін отқа түс, күймейсің» дейді халық даналығы [40].

Ұлттық педагогиканың ғасырлар бойы жиналған салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпында зор әлеует бар. Патриоттық тәрбие беруде Керей, Жәнібек, Әбілхайыр, Абылай, Кенесары сынды қазақ хандарының және Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын, Қабанбай, Бөгенбай, Райымбек және т.б. батырлардың рөлі жоғары.

Әрбір жалпы білім беру пәнінің патриоттық әлеуеті зор. Тарих, әдебиет сабақтарында балаларға түрлі эссе, шығарма жазуды, немесе «Қазақ хандары мен батырлары», «Менің өлкемнің ерлері», «Біздің жерлестеріміз Ұлы Отан соғысында» және тағы басқа тақырыптарға түрлі пікірталастар жүргізуді тапсырады.

Патриоттық тәрбие оқу процесін толық қамтыған кезде тиімді болады әрі білім беру міндеттері ойластырылған жоспар бойынша және жүйелі түрде жүзеге асырылады.

Өз Отанының азаматы – патриотының қасиеттері бар тұлғаны тек оқу процесінде ғана емес, алдын ала дайындалған тәрбие шаралары арқылы қалыптастыру және дамыту қажет.

Қатысушылардың санына қарай тәрбие шаралары топтық (тәрбиеші – балалар тобы), бұқаралық (тәрбиеші – бірнеше топ) болып бөлінеді.

Мұғалім азаматты тәрбиелеу ісінде балалардың жас ерекшеліктеріне, олардың арасында қалыптасқан өзара қарым-қатынасқа сәйкес, олардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып оқушылармен жүргізілетін жұмыстың түрлі формаларын пайдалана алады.

Дербес формалар сабақтан тыс іс-әрекетпен, оқытушылардың және оқушылардың байланысуымен байланысты. Олар топтық және ұжымдық формаларда іс-әрекет етеді және барлық басқа формалардың табыстылығын анықтайды. Оларға әңгіме, кеңес, пікір алмасу, тапсырманы бірге орындау, белгілі бір жұмыста жеке көмек көрсету, мәселенің шешімін бірге іздеу және т.б. жатады.

Тәрбие іс-шараларының түрін таңдау көптеген факторларға байланысты. Дегенмен бұл таңдаудың негізінде тәрбие мақсаттары; оқушылардың жас ерекшеліктері; олардың тәрбиелік деңгейі және жеке әлеуметтік тәжірибесі; балалар ұжымының ерекшеліктері және оның дәстүрлері; әлеуметтік жағдайларды ескеру; мұғалімнің кәсіби деңгейімен анықталатын педагогикалық мақсаттылық болуы қажет. Тәрбие процесін ұйымдастыру формаларын таңдауда балалардың өзекті қажеттіліктері мен қызығушылықтарына сүйену керек.

Сабақтан тыс кезде патриоттық тәрбиеге бағытталған іс-шаралар, сонымен қатар ақырыптық сынып сағаттарын өткізу ұсынылады (2-қосымша).

Мысалы: «Қазақ хандығының билеушілері» тақырыбындағы сынып сағаттарын ауызша журнал формасында, тарихи, әдеби-музыкалық композиция түрінде өткізу; «Қазақ хандығының жылнамасы» шығармалар байқауын; «Қазақ хандығының қалыптасу кезеңдері» интеллектуалдық ойынын ұйымдастыру, «Қазақ хандығы билеушілерінің рөлі» тақырыбында дебат; «Қазақ хандығы тарихының білімпаздары» интеллектуалдық ойын; «Жәнібек пен Керейдің Әбілқайыр хандығынан Моғолстанға көшіп кетуі» театрландырылған сынып сағаты, Қазақ хандығының қалыптасуы мен дамуына және нығаюына зор үлес қосқан қазақ хандары туралы таныстыру іс-шараларын өткізу ұсынылады.

Рухани-адамгершілік және этикалық тәрбие.

Рухани-адамгершілік тәрбие – бұл педагогикалық ұйымдастырылған процесс, онда білім алушыларға өмірдің рухани-адамгершілік нормалары беріледі, білім алушылардың базалық ұлттық құндылықтарды игеруі және қабылдауы, жалпыадамзаттық, мәдени, рухани және адамгершілік құндылықтар жүйесін игеруі үшін жағдайлар жасалады. Аталған тәрбие – белгілі бір мақсатқа қол жеткізе білетін мақсатты, жүйелі, ұлттық көзқарасты, сенімді, парасатты, мінез-құлықтағы адами тәртіп пен рухани дағдыны қалыптастыратын жалпы азаматтық тәрбиенің құрамдас бөлігі болып табылады.

Рухани-адамгершілік тәрбиенің мақсаты – тұлғаның қазақстандық қоғам өмірінің жалпыадамзаттық құндылықтарымен, нормаларымен және дәстүрлерімен келісілген рухани-адамгершілік және этикалық ұстанымдарын, моральдық қасиеттерін және көзқарастарын қалыптастыру

Міндеттері:

- өз Отанына деген мақтаныш пен сүйіспеншілік сезімі, халықтың тарихы мен мәдениетін құрметтеу, азаматтық бірегейліктің негіздерін қалыптастыру;

- әр білім алушыда еңбекқорлықты, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, қоршаған табиғатқа, Отанға, отбасына деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу;

- баланың жеке басының адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу,

- баланың негізгі әлеуметтік рөлдерді, моральдық және этикалық нормаларды игеруіне ықпал ету;

- балаларды өз халқының мәдени дәстүрлеріне, көпұлтты мемлекет жағдайындағы жалпыадамзаттық құндылықтарға баулу;

- дәстүрлі көзқарас пен дүниетанымды қалыптастыру, қоршаған әлемнің көптүрлілігін, қарама-қайшылығы мен күрделілігін тануға жағдай жасау;

- адам өмірінің құндылықтарын және әр адамның ерекшелігін түсіну, өз өміріне ұқыпты қарауға тәрбиелеу;

- қайсар мінезді, туындайтын кез келген қиыншылықтарды жеңіп шығуға, алға қойған мақсаттарына қол жеткізуге талпыну қабілеттерін қалыптастыру;

- әлемге, басқа адамға және өзіне деген махаббатқа, жағымды сезімдер мен қарым-қатынасқа құрылған жоғары жүйені бекіту және дамыту.

Мектеп оқушыларының рухани-адамгершілік дамуы мен әлеуметтенуі тұлғаның құндылық-мазмұндық саласын дәйекті түрде кеңейту және нығайту, адамның өзіне, басқа адамдарға, қоғамға, мемлекетке, Отанға, жалпы әлемге деген дәстүрлі адамгершілік нормалар негізінде бағалау және саналы түрде құру қабілетін қалыптастыру процесінде жүзеге асырылады.

Бастауыш сынып білім алушыларының рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің құндылық көзқарастары дәстүрлі адамгершілік көздеріне сәйкес келеді.

Білім беру мазмұнының негізгі құндылықтары бастауыш білім беру деңгейінде:

- 1) Жердің барлық тұрғындары үшін ортақ үй ретінде;
- 2) әртүрлі ұлттар ұсынған әлемдік қауымдастық ретінде;
- 3) Жердегі тіршілік принципі ретінде қалыптасады.

Адам өмірі құндылығы – адамгершілікті, жағымды қасиеттер мен ізгіліктерді, барлық құндылықтарды көрсету, жүзеге асыру мүмкіндігі ретінде қарастырылады.

Отанға, халыққа деген сүйіспеншілік құндылығы – адамның рухани жетілуінің көрінісі ретінде, Отанға қызмет етуге деген саналы ниетпен көрінеді.

Сөз сыйы – білім алу, қарым-қатынас жасау мүмкіндігінен көрініс табады.

Табиғаттың құндылығы – өзін табиғи әлемнің бір бөлігі ретінде тану. Табиғатқа адамның тіршілік ету ортасы және тіршілік ету ортасы ретінде, сұлулық, үйлесімділік, оның кемелдігі сезімін сезінудің қайнар көзі ретінде ұқыпты қарау.

Отбасы құндылығы өз халқының тілі, мәдени дәстүрлері берілетін туыстары мен жақындарының қауымдастығы ретіндегі құндылығы өзара көмек пен өзара қолдау арқылы жүзеге асырылады.

Жақсылықтың құндылығы – адамның жоғары қабілетінің көрінісі ретінде-сүйіспеншілік, жанашырлық және мейірімділік.

Әлемді тану құндылығы – ғылыми білімнің, ақылдың құндылығы, адамның шындықты түсінуге деген ұмтылысын жүзеге асыру.

Еңбек пен шығармашылықтың құндылығы-қалған құндылықтарды іске асыру үшін жағдай жасауға бағытталған шығармашылық қызметке ұмтылыс ретінде.

Таңдау еркіндігінің құндылығы қоғамның нормалары, ережелері, заңдары шеңберінде пайымдаулар мен іс-әрекеттер жасау мүмкіндігі ретінде.

Негізгі құндылықтарды жеке құндылықтар мен бағдарларға айналдыру процесі баланы белгілі бір құндылықтың мағынасын ашу процесіне қосуды, оған деген өз көзқарасын анықтауды, осы құндылықтарды іс жүзінде жасампаздықпен жүзеге асыру тәжірибесін қалыптастыруды талап етеді [40].

Білім алушылардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің негізгі бағыттары базалық ұлттық құндылықтар негізінде құрылады (4-кесте).

4-кесте – Рухани-адамгершілік тәрбиесінің негізгі бағыттары

№	Бағыттар	Базалық ұлттық құндылықтар
1	Азаматтыққа, патриотизмге, адамның құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін құрметтеуге тәрбиелеу	Қазақстанға, өз халқына, өз өлкесіне деген сүйіспеншілік, Отанға қызмет ету; таңдау еркіндігінің құндылығы және Заң мен құқықтық тәртіпті тану, көпұлтты мемлекеттегі бейбітшілік құндылығы, азаматтық қоғамның әлеуметтік нысаны ретінде толеранттылық
2	Адамгершілік сезімдер мен этикалық сананы тәрбиелеу	Адам өмірінің құндылығы, өмірдің мәні; бейбітшілік құндылығы – өмір принципі, жақсылық, әділеттілік, мейірімділік, ар-намыс, қадір-қасиет құндылығы; ар-ождан; толеранттылық, сенім, рухани мәдениет және

		зайырлы этика туралы түсінік
3	Еңбексүйгіштікке, оқуға, еңбекке, өмірге шығармашылық қатынасты тәрбиелеу	Еңбек пен шығармашылықтың құндылығы; әлемді танудың құндылығы; мақсат пен табандылық, үнемділік сияқты жеке қасиеттердің құндылығы
4	Отбасына, денсаулығына және салауатты өмір салтына құндылық қатынасын қалыптастыру	Отбасының құндылығы, ата-ананың құрметі, үлкендер мен кішілерге қамқорлық; денсаулықтың құндылығы (физикалық, моральдық және әлеуметтік-психологиялық), салауатты өмір салтына ұмтылу
5	Табиғатқа, қоршаған ортаға құндылық қатынасын тәрбиелеу (экологиялық тәрбие)	Жер планетасы – жердің барлық тұрғындары үшін ортақ үй; табиғаттың, туған жердің, туған табиғаттың, қорғалатын табиғаттың құндылығы; адамның қоршаған ортаға жауапкершілігі
6	Сұлулыққа құндылық қатынасын тәрбиелеу, эстетикалық мұраттар мен құндылықтар туралы идеяларды қалыптастыру (эстетикалық тәрбие)	Сөз сыйы, сұлулықтың әртүрлі көріністеріндегі құндылығы, еңбектің құндылығы-шеберлікке жету шарты ретінде, шығармашылықтың құндылығы

Рухани-адамгершілік мазмұндағы тәрбиені іске асыруда әлеуметтік жобалар ерекше маңызға ие. Білім алушыларға таңдау үшін түрлі әлеуметтік маңызды жобаларды ұсынуға болады, мысалы:

- «Менің туған өлкем» жобасы. Өлкенің өткені, көрікті жерлер, халықтар, олардың әдет-ғұрыптары, жануарлар мен өсімдіктер, туған өлкеге арналған кітаптар мен фильмдер туралы өлкетану материалдарын жинау;

- тәжірибеге бағытталған «Сөйлеу этикеті сөздігі» жобасы. «Сиқырлы сөздер» сөздігін, олардың мағынасы мен пайда болу тарихын әзірлеу және құру;

- «Жергілікті өсімдіктер мен жануарларға көмек» тәжірибеге бағытталған, әлеуметтік жоба. Көмекке мұқтаж жануарлар мен өсімдіктер туралы ақпарат жинау. Қоқыстарды жинау, қоректендіргіштер дайындау, құстарды азықтандыру үшін кезекшілікті ұйымдастыру, мектеп (ауыл/қала, аудан) аумағын көгалдандыру және т.б..

- «Ертегіні сахналау» шығармашылық жобасы. Ертегілерді таңдау, рөлдерді бөлу, костюмдер мен декорациялар жасау, дайындық, орындау.

- «Ұлттық спорт ойындары фестивалі» этномәдени жобасы. Материалды таңдау, міндеттерді (рөлдерді) бөлу, спорттық ойындарды ұйымдастыру және өткізу.

Білім алушылардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесі бойынша күтілетін нәтижелері

1) азаматтыққа, патриотизмге, адамның құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу, оған:

- Қазақстанға, өз халқына, өз өлкесіне, отандық мәдени-тарихи мұраға, мемлекеттік рәміздерге, Қазақстан Республикасының заңдарына, қазақ тіліне, халық дәстүрлеріне, аға буынға құндылық қатынасы;

- Қазақстанның мемлекеттік және әлеуметтік құрылымы, ел тарихының маңызды беттері, туған өлкесінің дәстүрлері мен мәдени мұрасы, азаматтық және патриоттық борыштың орындалу мысалдары туралы қарапайым мысалдары;

- азаматтық қоғамның, ұлттық тарих пен мәдениеттің құндылықтарын түсінудің алғашқы тәжірибесі;

- рөлдік өзара іс-қимыл, әлеуметтік және мәдениетаралық коммуникация тәжірибесі;

- адамның, азаматтың, отбасының, жолдастың құқықтары мен міндеттері туралы идеялары кіреді.

2) Адамгершілік сезімдер мен этикалық сананы тәрбиелеу:

- адамгершілік нормалары мен мінез-құлық қағидалары туралы, оның ішінде отбасындағы, ұрпақтар, этностар, түрлі наным-сенімдерді жеткізушілер, түрлі әлеуметтік топтардың өкілдері арасындағы өзара қарым-қатынастардың этикалық нормалары туралы бастапқы ұғымдарды;

- жалпы қабылданған моральдық нормаларға сәйкес құрдастарымен, үлкен және кіші балалармен, ересектермен өзара іс-қимылдың моральдық-этикалық тәжірибесін;

- басқа адамдардың өмірлік мәселелеріне бей-жай қарамау, қиын жағдайда тап болған адамға жанашырлық танытуды;

- балалар қоғамындағы және жалпы қоғамдағы жағымсыз көріністерге эмоционалды түрде жауап беру, олардың және басқа адамдардың іс-әрекеттерінің моральдық жағын талдау қабілеті;

- ата-аналарға (заңды өкілдерге), үлкендерге құрметпен қарау, кішілерге қамқорлықпен қарау;

- өз отбасының және білім беру мекемесінің дәстүрлерін білу, оларға ұқыпты қарауды қамтиды.

3) Еңбекқорлыққа, оқуға, еңбекке, өмірге шығармашылық көзқарасқа тәрбиелеу:

- еңбек пен шығармашылыққа, еңбек адамына, адамзаттың еңбек жетістіктеріне құндылық қатынасын, еңбексүйгіштікті;

- оқу еңбегіне құндылық және шығармашылық көзқарасты;

- әр түрлі мамандықтар туралы қарапайым идеяларды;

- құрдастарымен, үлкен балалармен және ересектермен еңбек шығармашылық ынтымақтастығының бастапқы дағдыларын;

- еңбектің, шығармашылықтың, жаңа үлгісін құрудың адамгершілік негіздерінің басымдылығын түсінуді;

- әлеуметтік пайдалы және жеке маңызды қызметтің әртүрлі түрлеріне қатысудың бастапқы тәжірибесін;

- шығармашылық қызметтің әртүрлі қол жетімді және бала үшін ең тартымды түрлерінде өзін-өзі көрсетудің қажеттіліктері мен бастапқы дағдыларын;

- әлеуметтік шығармашылықта, танымдық және практикалық, әлеуметтік пайдалы қызметте өзін-өзі жүзеге асыруға ынталандыруды қамтиды.

4) Денсаулық пен салауатты өмір салтына құндылық қатынасын қалыптастыру:

- өз денсаулығына, жақындары мен айналасындағылардың денсаулығына құндылық қатынасын;

- адамның физикалық, адамгершілік, әлеуметтік-психологиялық денсаулығының өзара тәуелділігі, адам денсаулығын сақтаудағы адамгершілік пен адамгершіліктің маңыздылығы туралы қарапайым идеяларын;

- денсаулық сақтау қызметінің бастапқы жеке тәжірибесі;

- дене шынықтыру мен спорттың адам денсаулығы, оның білімі, еңбегі мен шығармашылығы үшін рөлі туралы алғашқы идеяларды;

- компьютерлік ойындардың, теледидардың, жарнаманың адам денсаулығына ықтимал теріс әсері туралы білімді қарастырады.

5) Табиғатқа, қоршаған ортаға құндылық қатынасты тәрбиелеу (экологиялық тәрбие):

- табиғатқа құндылық қатынасын;

- табиғатқа эстетикалық, эмоционалды-моральдық қатынастың алғашқы тәжірибесін;

- Қазақстан халықтарының мәдениетіндегі табиғатқа моральдық-этикалық қатынас дәстүрлерін, экологиялық мәдениет туралы қарапайым білімді;

- мектепте, мектеп ауласына, тұрғылықты жері бойынша табиғатты қорғау қызметіне қатысудың бастапқы тәжірибесін;

- экологиялық бастамаларға, жобаларға қатысудың жеке тәжірибесін қарастырады.

б) Сұлулыққа құндылық қатынасын тәрбиелеу, эстетикалық мұраттар мен құндылықтар туралы түсініктерді қалыптастыру (эстетикалық тәрбие):

- қоршаған әлемдегі сұлулықты көрудің алғашқы дағдыларын;

- адамдардың мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі сұлулықты көрудің алғашқы дағдыларын;

- отандық мәдениеттің эстетикалық және көркемдік құндылықтары туралы қарапайым идеяларды;

- халық шығармашылығын, этномәдени дәстүрлерді, Қазақстан халықтарының фольклорын түсінудің алғашқы тәжірибесін;

- эстетикалық тәжірибелердің бастапқы тәжірибесін, табиғат пен қоғамдағы эстетикалық объектілерді бақылауды, қоршаған әлемге және өзіне эстетикалық қатынасты;

- шығармашылық қызметтің әртүрлі түрлерінде өзін-өзі жүзеге асырудың бастапқы тәжірибесін, қол жетімді шығармашылық түрлерінде өзін-өзі көрсету қажеттілігі мен қабілетін қалыптастыруды;

- білім беру ұйымы мен отбасы кеңістігінде эстетикалық құндылықтарды жүзеге асыруға ынталандыруды қамтиды.

Білім алушылардың рухани-адамгершілік дамуы мен тәрбиесінің негізгі нәтижелері мониторингтік рәсімдер шеңберінде бағаланады, онда жетекші әдістер: сараптамалық пайымдаулар (ата-аналар, мектеп серіктестері); жеке тұлғаның құндылық саласын талдауға (бағаламауға) мүмкіндік беретін анонимді сауалнамалар; жасын ескере отырып жасалған әртүрлі тест құралдары; балалардың өзін-өзі бағалауы болып табылады.

Рухани-адамгершілік тәрбиесін жүзеге асыру жолдары:

- оқу пәндері мазмұнына құндылықтарды кіріктіру арқылы пәннің тәрбиелік әлеуетін күшейту;

- педагогикалық консилиумдер, ата-аналар жиналыстары;

- рухани-адамгершілік тәрбие тұрғысынан қосымша білім беру жүйесінің мүмкіндіктерін кеңейту.

Демек, рухани-адамгершілік тәрбие қоғам өмірінің нормаларымен және дәстүрлерімен келісілген тұлғаның өзіндік санасын дамыту, этикалық ұстанымдары мен оның моральдық қасиеттерін және мақсатын қалыптастыру үшін жағдай туғызуды көздейді

Еңбек мәдениетін тәрбиелеу.

Еңбек тәрбиесі – бұл қарапайым еңбек дағдыларын, еңбекке деген ынтаны қалыптастырудың мақсатты процесі. Білім алушыларда еңбек тәрбиесі мәдени-гигиеналық дағдыларды, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастыруға және еңбек қызметінің әртүрлі түрлеріне қатысуға бағытталған. Өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын тәрбиелеу адамның жеке басын тәрбиелеудің бастапқы буыны болып табылады.

Еңбек тәрбиесінің келесі функцияларын ажыратуға болады:

◆ оқыту – білім алушылардың еңбек саласындағы практикалық дағдыларды меңгеруі;

◆ дамыту-интеллектуалды, физикалық, эмоционалды – ерікті, әлеуметтік дамуды қамтамасыз етеді;

◆ тәрбиелік – дұрыс ұйымдастырылған жұмыс еңбекқорлықты, ұжымшылдықты, өзара әрекеттесуді, тәртіпті, бастаманы қалыптастырады.

Еңбек тәрбиесінің міндеттері:

◆ білім алушылардың өмірдегі ең жоғары құндылық, еңбек қызметінің жоғары әлеуметтік себептері ретінде еңбекке оң көзқарасын қалыптастыру;

◆ білімге танымдық қызығушылықты, шығармашылық жұмысқа деген қажеттілікті, білімді практикада қолдануға деген ұмтылысты дамыту;

◆ жоғары адамгершілік қасиеттерді, еңбекқорлықты, борыш пен жауапкершілікті, адалдық пен іскерлікті, іскерлікті және адалдықты тәрбиелеу;

◆ білім алушыларды әртүрлі еңбек біліктері мен дағдыларымен қаруландыру, психикалық және физикалық еңбек мәдениетінің негіздерін қалыптастыру.

Классикалық педагогикада оқытуды еңбекпен байланыстыру принципі бар, ол еңбектің тәрбиедегі рөліне тұжырымдамалық көзқарасты көрсетеді. Осы

тұжырымдамаға сәйкес, білім беру жүйесіне енгізілген баланың еңбегі жан-жақты дамудың шарты және оқушыларды өмір мен еңбек қызметіне дайындау құралы болып табылады.

Оқу қызметінен басқа, еңбектің интеллектуалды, физикалық, эмоционалды-ерікті, әлеуметтік дамуды қамтамасыз ету функциясы да бар. Еңбектің тәрбиелік қызметі – педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған еңбек еңбекқорлықты, жауапкершілікті, өзара әрекеттесуді, тәртіпті, бастаманы және т. б. қалыптастырады. Еңбек тәрбиесі тұжырымдамасын жасау үшін кеңестік белгілі педагог А.Макаренко еңбектің өнімді, ұжымдық және бәсекеге қабілетті сипаты, еңбек операцияларының әртүрлілігі мен күрделілігі, еңбектің эстетикасы мен ғылыми ұйымдастырылуы, еңбек пен демалыстың ұтымды режимі, жағымды эмоционалды жағдай тәрізді педагогикалық еңбек жағдайларын сипаттады.

Еңбекке баулу – бұл білім алушылардың еңбек саласындағы білімі мен дағдыларын қалыптастыру процесі. Мектептегі білім политехникалық сипатта: қазіргі заманғы өндіріс, техника, экономика негіздері туралы білім беріледі.

Еңбек тәрбиесі жүйесі міндеттер, мазмұн, әдістер мен құралдар жиынтығын құрайды. Оның міндеттеріне техника, өндіріс, экономикалық және әлеуметтік мәселелер туралы білімді қалыптастыру; қарапайым құралдармен және станоктармен жұмыс істеу дағдылары мен дағдыларын дамыту; қабілеттерін, мүдделерін, ақыл-ойын, ерік-жігерін және т. б. дамыту; еңбекке деген адал қатынасты, оған қажеттілікті қалыптастыру; мамандық таңдауға дайындық жатады [41].

Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мен дамыту үдерісіне еңбек құндылықтарын енгізу мәселесі педагогика және гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі міндеттердің бірі болып саналады.

Мектеп оқушыларының еңбек тәрбиесін әртүрлі құрамдас бөліктерден тұратын жүйе ретінде қарастыруға болады, оларға:

- еңбек этикасы құндылығын, еңбекке баулу мен жалқаулықты сынауды, еңбекті құрметтеудің үлгілері арқылы тәрбиелеуді, мамандық таңдау еркіндігін қолдауды, сапалы әрі жүйелі еңбекті ынталандыруды қамтитын халықтық педагогика;

- ата-ананың жеке үлгісінің рөлі, үйде өзін-өзі күтуге, әдептілік пен жауапкершілікке тәрбиелеу, сонымен қатар болашақ кәсіби өмірге дайындауға бағытталған отбасылық еңбек тәрбиесі;

- жалпы техникалық және жалпы технологиялық білім, жұмыстың және сызудың нақты түрлерін орындай білуді қамтитын Интеллектуалдық және политехникалық оқу жұмысы;

- кәсіптік білім беруді және кеңес беруді, диагностиканы, мектеп оқушыларына кәсіптік бағыт беруге байланысты зерттеу жұмысын, іріктеуді және әлеуметтік-кәсіптік бейімделуді қамтитын кәсіптік бағдар беру;

- еңбек сабақтарын, өндірістік оқу шеберханаларын, өндірістік экскурсияларды, таңдалған бейінге сәйкес практикумдар мен кәсіптік дайындықты қамтитын еңбекке баулу сабақтары;

- ұйымдастырудың әртүрлі формаларында жоғары сынып оқушыларының практикалық тәжірибесі мен инновациялық дағдыларын дамытуды қамтамасыз ететін қоғамдық пайдалы еңбек және техникалық шығармашылық жатады [42].

Балалардың табиғаттағы еңбегі физикалық дамуға қолайлы жағдай жасайды, қозғалыстарды жақсартады, әртүрлі органдардың әрекеттерін ынталандырады, жүйке жүйесін нығайтады, балалардың психикалық және сенсорлық дамуы үшін табиғаттағы жұмыс үлкен маңызға ие.

Табиғаттағы еңбек балалардың ой-өрісін кеңейтумен, мысалы, топырақ, отырғызу материалы, еңбек процестері, еңбек құралдары туралы қол жетімді білім алумен байланысты. Табиғаттағы еңбек балалардың байқағыштығын, қызығушылығын дамытуға ықпал етеді, олардың ауылшаруашылық жұмысына деген қызығушылығын және онымен айналысатын адамдарға деген құрметін арттырады.

Табиғаттағы еңбек оған деген сүйіспеншілікті арттыруға көмектеседі. Оның мазмұны арқылы адамдардың эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әдемі гүлдер өсіру, мәдениет пен эстетика талаптарына сәйкес еңбек процесін ұйымдастыру, практикалық қажеттіліктер мен қуанышты эстетикалық эмоцияларды қанағаттандыру үшін еңбек нәтижелерін пайдалану арқылы балалардың эстетикалық тәрбиесі жүзеге асырылады.

Қол еңбегі – балалардың сындарлы қабілеттерін, пайдалы практикалық дағдылары мен бағдарларын дамытады, жұмысқа деген қызығушылықты, оған дайындықты, оны жеңе білуді, өз мүмкіндіктерін бағалай білуді, жұмысты мүмкіндігінше жақсы орындауға деген ұмтылысты (күшті, тұрақты, талғампаз, дәлірек) қалыптастырады.

Еңбек процесінде балалар қарапайым техникалық құрылғылармен танысады, кейбір құралдармен жұмыс істеу дағдыларын игереді, материалдарға, еңбек заттарына, құралдарға ұқыпты қарауды үйренеді. Балалар әр түрлі материалдардың қасиеттері, олардың әртүрлі өзгерістерге ұшырайтындығы, одан әр түрлі заттар жасауға болатындығы туралы қарапайым идеяларды тәжірибе жүзінде игереді [41]. Еңбек қызметі барысында балалар жұмысты жоспарлауды, іс-әрекеттерді тұжырымдауды, еңбек процесін талдауды және еңбекке деген көзқарасты бағалауды үйренеді.

Өз-өзіне қызмет көрсету – бұл дененің, киім-кешектің тазалығы, ол үшін қажет нәрсенің бәрін жасауға дайын болу және ішкі қажеттіліктен тыс, гигиеналық ережелерді сақтау туралы үнемі жүзеге асырылып тұруы тиіс жұмыс болып саналады. Балалардың өз-өзіне қызмет көрсету еңбегіне деген мұндай көзқарасына жүйелі жұмыс арқылы қол жеткізуге болатыны түсінікті.

Еңбек тәрбиесі мен оқытудың міндеттері келесідей болуы мүмкін:

- өзіне тұрмыстық және санитарлық-гигиеналық қызмет көрсетуде осы бала үшін мүмкін болатын ең жоғары дербестікті қамтамасыз ету;

- мүмкін болатын еңбек түрлеріне оң көзқарас қалыптастыру, отбасындағы немесе арнайы мекемедегі шаруашылық-тұрмыстық еңбекке көмектесуге дайын болу, осы еңбектің қарапайым түрлерін орындау мүмкіндігі;

- арнайы шеберханада нұсқаушының басшылығымен белгіленген уақыт ішінде белгілі бір еңбек түріне әдет пен оң көзқарас қалыптастыру;

- бала мектепте оқыған еңбек түрінде бірқатар іс-әрекеттерді орындау дағдыларын дамыту;

- әрқайсысының жеке мүмкіндіктері бойынша қандай да бір таныс іс-әрекетті орындаудан екіншісіне ауысуды, өзара байланысты бірнеше іс-әрекеттерді дәйекті түрде орындауды;

- жұмыс барысында қабылданған нормалар мен мінез-құлық ережелерін сақтай отырып, топта бірлесіп жұмыс істеуге үйрету.

Білім алушылардың еңбек қызметінде олардың жұмыс тәсілдері мен әдістерін практикалық көрсету және оқыту, қауіпсіздік ережелерін сақтау өте маңызды. Еңбек процесінің өзін басқару және оқушыларға оны орындаудың ұтымды тәсілдерін игеруге көмектесу үлкен маңызға ие.

Педагогикалық тұрғыдан ұйымдастырылған еңбек процесінде әр білім алушыға адамгершілік және эстетикалық дұрыс баға беру жүзеге асырылады. Ұжымдық жұмысқа қатыса отырып, мектеп оқушылары алған дағдыларын іс жүзінде қолданады, шығармашылық күштерін көрсетеді.

Еңбек тәрбиесі технология сабақтарындағы, қосымша білім беру, мектептен тыс, сабақтан тыс іс-әрекеттер; кәсіпорындарға саяхаттар, тәлімгерлермен, жаңашылдармен, табысты кәсіпқорлармен кездесулер, кәсіби шеберлік байқаулары, оқушылардың педагогикалық отрядтары; «Өмірді және мансапты жоспарлау», «Кәсіби сынамалар» жобаларын іске асыру; «Технология» пәнінің, оқу шеберханалары мен зертханалардың материалдық-техникалық базасын нығайту арқылы жүзеге асырылады.

Еңбек тәрбиесі балаларда, жасөспірімдер мен жастарда өзіне-өзі қызмет ету білігін және дағдысын, еңбек іс-әрекетінің әр түріне жауапты және шығармашылық қарым-қатынасын, ұжымда, топта жұмыс істеу біліктілігін; адамның өз әрекетінің мәнін және салдарын дұрыс бағалап, қажетті ресурстарды пайдаланып, олардың шынайы әсерін күшейте отырып, белсенді және жауапкершілікпен әрекет етуді, яғни жаңа өндірісті және қоғамды құру біліктілігін қалыптастыруды көздейді.

Салауатты өмір салты дағдыларын қалыптастыру

Салауатты өмір салтын қалыптастыру – жаман әдеттерді жеңу, физикалық және әлеуметтік белсенділікке, дұрыс тамақтануға деген ұмтылысты тәрбиелеу негізінде өзін-өзі тәрбиелеу және жетілдіру процесі. Салауатты өмір салтын қалыптастыру мақсатыадамда психикалық тұрақтылық пен кәсіби қызметінде тиімді қажеттерді қамтамасыз ететін салауатты өмір салтын, жеке тұлғалық қасиеттер қалыптастыру. Оның құрамдасына профилактикалық білім беру кіреді. Салауатты өмір салтын қалыптастыру адам ағзасының мүмкіндіктері, оның қызметінің ерекшеліктері, адамның дене, психикалық және рухани денсаулығының өзара байланысы туралы түсінік беретін ағарту жұмысында ғана емес, сол сияқты тәрбиеленушілерді түрлі спорт түрлеріне тікелей баулу арқылы да жүзеге асырылуы тиіс.

Білім алушылардың бойында салауатты өмір салтының дағдыларын қалыптастыруға бағытталған салауатты өмір салты мәдениетіне тәрбиелеу, денсаулықтың маңыздылығын құндылық ретінде түсіну, дене тұрғысынан жетілу.

Міндеттері:

- салауатты өмір салты принциптерін іске асыру үшін жағдайлар жасау;
- мектеп оқушылары мен студенттердің салауатты өмір сүру принциптері мен дағдыларын меңгеруі, дене тәрбиесімен және спортпен тұрақты шұғылдану қажеттілігіне тәрбиелеу;
- мектеп оқушылары мен студенттердің денсаулығын сақтау және нығайту, ағзаның дұрыс қалыптасуы мен жан-жақты дамуына ықпал ету;
- спортты дәріптеу;
- денсаулыққа құндылық ретінде жауапкершілікпен қарауды қалыптастыру бойынша әлеуметтік тәжірибені белсендіру;
- дене жаттығуларымен шұғылдануда саналы қажеттіліктерді қалыптастыру, дене тәрбиесімен және спортпен шұғылдануға, спорт секцияларының жұмысына, жарыстарға және бұқаралық спорттық іс-шараларға практикалық қатысуға, сондай-ақ спорттық жарыстарды ұйымдастыруға тарту;
- денсаулықты сақтау және нығайту мәселелері бойынша ақпараттандыру деңгейін арттыру, белсенді демалысқа, дене тәрбиесімен, туризммен және спортпен шұғылдануға тарту.

Салауатты өмір салты адамның кәсіби, қоғамдық, отбасылық және тұрмыстық міндеттерін денсаулыққа қолайлы жағдайларда орындауға ықпал ететін барлық нәрсені біріктіреді және жеке және қоғамдық денсаулықты сақтау мен нығайтуға бағытталған жеке адамның күш-жігерін анықтайды.

Қазіргі заманғы салауатты өмір салты тұжырымдамасы оны жеке және қоғамдық денсаулықты нығайту және сақтау үшін қажетті гигиеналық ережелерді саналы түрде үнемі орындау ретінде анықтайды. Салауатты өмір салты адамның өмірінің әртүрлі кырларын дамыту, белсенді ұзақ өмір сүруге қол жеткізу және әлеуметтік функцияларды толық орындау, сондай-ақ еңбек, қоғамдық, отбасылық-тұрмыстық және бос уақыттағы қызметке белсенді қатысу үшін алғышарт болып табылады [43].

«Салауатты өмір салты» түрлерінің негізгі құрамдас бөліктеріне:

- балалық шақтан бастап салауатты әдеттер мен дағдыларды тәрбиелеуді;
- қауіпсіз және қолайлы өмір сүруге, қоршаған заттардың денсаулыққа әсері туралы білімге ие болуды;
- темекі шегуден, есірткі қолданудан, алкогольден бас тартуды;
- әр адамның физиологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келетін, қалыпты мөлшерде тамақтануды, тұтынылатын өнімдердің сапасы туралы хабардар болуды;
- жас ерекшеліктері мен физиологиялық ерекшеліктерді ескере отырып арнайы физикалық жаттығуларды қосқа алғандағы физикалық белсенді өмір салтын;
- жеке және қоғамдық гигиена ережелерін сақтау, алғашқы медициналық көмек көрсету дағдыларын меңгеруді;

- шынығуды жатқызуға болады [44].

Салауатты өмір салты – бұл адамдардың физикалық, әлеуметтік және рухани өмірін ұйымдастыру тәсілі, олардың белсенді дамуын, еңбекке қабілеттілігін және ұзақ белсенді өмір сүруін қамтамасыз ететін жол. Бұл денсаулық туралы әлеуметтік және тарихи түрде анықталған ұғым, сондай-ақ оны практикалық өмірге енгізудің құралдары мен әдістері. [45].

«Салауатты өмір салты» ұғымының анықтамасына оралатын болсақ, осы ұғымның тағы да басқа толық анықтамаларын бөліп көрсетуге болады, олар: [46].

Салауатты өмір салты – адамның өндірістік, тұрмыстық және мәдени өмір салтын ұйымдастыру тәсілі, бұл өз шығармашылық әлеуетін белгілі бір дәрежеде іске асыруға мүмкіндік береді.

Салауатты өмір салты – денсаулық туралы әлеуметтік және тарихи түрде анықталған ұғым, сондай-ақ оны практикалық өмірге енгізудің құралдары мен әдістері болып саналады.

Салауатты өмір салты – адамның күнделікті өмірдегі типтік формалары мен тәсілдері, олар ағзаның резервтік мүмкіндіктерін нығайтады және жетілдіреді, осылайша жынысына, экономикалық және әлеуметтік-психологиялық жағдайларына қарамастан, әлеуметтік және кәсіби міндеттерін сәтті орындауға мүмкіндік береді.

Оқыту процесінің денсаулықты сақтауға бағытталған педагогика жағдайындағы құрылымындағы оқыту дегеніміз – бұл білім алушыларда оқу қызметін орындау үшін қажетті қасиеттерді қалыптастыруға және дамытуға бағытталған, жүйелі және ұйымдастырылған процесс. Денсаулықты сақтауға бағытталған педагогика жағдайындағы оқыту денсаулық туралы түсініктерді қалыптастыруға ықпал ететін, салауатты өмір салтын зиянды өмір салтынан ажыратуды үйрететін білім, білік және дағдыларды беруді қамтиды, бұл болашақта мектеп оқушылары мен мұғалімдеріне өз денсаулықтарын, сондай-ақ қоршаған адамдардың денсаулықтарын қорғауға және сақтауға көмектеседі. Денсаулықты сақтауға бағытталған білім беру технологияларының идеяларына сәйкес оқу процесінде білім алушыда салауатты өмір салты туралы қажетті білім, білік және дағдыларды қалыптастыру, алынған білімді күнделікті өмірде пайдалануға үйрету міндеті қойылады.

Денсаулық сақтау педагогикасы жағдайындағы оқу процесі үш кезеңнен тұрады, олардың әрқайсысы өзіне тән міндеттермен және әдістемелік ерекшеліктерімен ерекшеленеді.

Бірінші кезеңде негізгі ұғымдар мен түсініктермен бастапқы танысу жүзеге асырылады.

Мақсаты – білім алушының бойында салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастырып, денсаулықты сақтау ережелерін орындауға қол жеткізу.

Негізгі міндеттері:

- денсаулық сақтаудың қарапайым ережелері туралы мағыналық түсінік қалыптастыру;

- салауатты өмір салтының негізгі ұғымдары туралы қарапайым түсініктерді қалыптастыру;

- бастапқы дағдылар деңгейіндегі денсаулық сақтау ережелерін орындауға қол жеткізу;

- салауатты өмір салтының негізгі ұғымдарын дұрыс түсінбеудің алдын алу.

Денсаулық сақтау бойынша білімді, іскерлікті және дағдыларды жетілдіру мақсатында практикалық әдіс, танымдық ойын, ситуациялық әдіс, ойын әдісі, жарыстық әдіс, белсенді оқыту әдістері, тәрбиелік, ағартушылық және білім беру бағдарламалары тәрізді әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады.

Мұғалім нақты жұмыс жағдайларына сәйкес құралдарды таңдайды. Бұл сабақ кезіндегі қарапайым қозғалыстар, физикалық жаттығулар; дене шынықтыру минуттары және қозғалмалы үзілістер; «тыныштық минуттары»; гимнастиканың әртүрлі түрлері (сауықтыру гимнастикасы, тыныс алу, суықтың алдын алу, сергектік үшін); емдік дене шынықтыру; ашық ойындар; баланың арнайы ұйымдастырылған қозғалыс белсенділігі; тренингтер, мектеп қабырғасындағы ойындар, физиотерапия кабинеті, педагогтар мен оқушыларға арналған сауықтыру тренингтері, түрлі оңалту іс-шаралары; жаппай сауықтыру іс-шаралары, спорттық-сауықтыру мерекелері, тақырыптық денсаулық мерекелері және т. б. болуы мүмкін.

Денсаулық сақтау педагогикасы жағдайында сапалы сабаққа қойылатын негізгі талаптар:

- денсаулық сақтау мәселелерін ескере отырып, озық педагогикалық практиканың соңғы жетістіктерін пайдалана отырып, оқу-тәрбие процесінің заңдылықтары негізінде сабақ құру;

- сабақта жалпы дидактикалық және нақты принциптер мен әдістердің оңтайлы арақатынасында жүзеге асыру;

- денсаулық жағдайын, даму ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, бейімділігі мен қажеттіліктерін ескере отырып, оқушылардың өнімді танымдық іс-әрекеті үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету;

- білім алушылар түсінетін пәнаралық байланыстарды орнату, бұрын үйренген білім мен дағдылармен байланысты жүзеге асыру;

- оқушылардың жеке басының барлық салаларын дамытуды жандандыру;

- оқу-тәрбие қызметінің барлық кезеңдерінің қисындылығы мен эмоционалдылығын ескеру;

- денсаулық сақтау технологияларының педагогикалық құралдарын тиімді пайдалану (дене шынықтыру минуттары, ашық ойындар);

- іс жүзінде қажетті білімді, дағдыларды, ойлау мен іс-әрекеттің ұтымды әдістерін қалыптастыру;

- сабақ өткізудің нақты жағдайларына байланысты салауатты өмір салты ережелерін өзгермелі пайдалануды қамтамасыз ету;

- өз денсаулығына қамқорлық жасай отырып, оқу қабілетін қалыптастыру;

- білім алушылардың даму ерекшеліктерін ескере отырып, әр сабақты мұқият диагностикалау, болжау, жобалау, жоспарлау және бақылау.

Осылайша, жасөспірімде салауатты өмір салтына деген ұстанымды қалыптастыру, ақпараттық-танымдық, эмоционалдық-бағалық және креативті-әрекеттік сипаттағы педагогикалық жағдайлар, әдістер, тәсілдер және құралдарды іске асыру арқылы мектептің білім беру процесінде сабақтан тыс уақытта жүзеге асырылуы мүмкін және оқушының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесін шешуге ықпал ете алады.

Осыған байланысты денсаулыққа тұтас көзқарасты оның әртүрлі құрамдас бөліктерінің өзара байланыстары мен олардың өзара қатынастарын көрсететін төрт компонентті модель түрінде көрсетуге болады.

Денсаулықтың рухани компоненті оның тұлғалық деңгейін анықтайды, ол өмірдің негізгі мақсаттары мен құндылықтарына сәйкес құрылады, тұлғаның моральдық бағдарымен, өзінің, табиғаттың және қоғамның алдындағы менталитетімен сипатталады.

Физикалық компонент физикалық дамудың деңгейімен, органдар мен жүйелердің өзін-өзі реттеу дәрежесімен, организмнің резервтік мүмкіндіктерінің болуымен сипатталады.

Психикалық компонент психикалық процестердің даму деңгейімен, эмоциялық-ерік сферасының іс-әрекетті реттеу дәрежесімен анықталады.

Әлеуметтік компонент адамның қоғамдағы әлеуметтік бейімделу дәрежесімен, қоғамда жан-жақты және ұзақ мерзімді белсенділікке дайындықтың болуымен сипатталады.

Мектепте білім алушылар арасында үлкен қызығушылық тудыратын «бес минуттықтар» деп аталатын шаралар өткізуге болады. Бұл шаралар аясында салауатты өмір салтына қатысты «Менің таңғы асым», «Үйдегі фитнесім», «Компьютер + Денсаулық», «Менде зиянды әдет бар ма?» және т.б. тақырыптарда қысқа әңгімелер жүргізу нәтижеге жеткізеді. Осы әңгімелер барысында білім алушылар теориялық білім алып, үлкен қалада өмір сүру жағдайларына байланысты жағдайларды талдайды. Оқушылар өз қажеттіліктері мен талғамдарын ескере отырып, тамақтану рационалын құруды, дене жаттығулары кешенін жасауды үйренеді; сондай-ақ денсаулыққа байланысты мысалы, ыстық тағамды тұтынбаудың салдары қандай болуы мүмкін, лимонад асқазанға қаншалықты зиян, гиподинамияның қандай қауіпті жақтары бар және т.б. проблемалардың алдын ала болжауға машықтанады.

Салауатты өмір салты негіздерін қалыптастыруда сабақтан тыс іс-шаралардың мүмкіндіктері көп. Сынып сағаттары кезінде білім алушылармен «Зиянды әдеттер және олардың ағзаға әсері», «Денсаулық – зор байлық», «Орман ережелері», «Табиғат және менің денсаулығым», «Менің қаламның ауасы», «Менің ауданымның спорт алаңдары» және т.б. тақырыптарда әңгімелер өткізуге болады. Оқушылар денсаулыққа қатысты ықтимал мәселелер туралы ойлауды үйренеді. Осы іс-шаралар барысында өз денсаулығына және айналасындағылардың денсаулығына ұқыпты қарау дағдысы қалыптасады.

Зерттеу-жобалық қызметі шеңберінде (негізінен топтық жобалармен жұмыс істеу кезінде) мектептердің білім алушылары туған өлкенің табиғатына зиян келтіруі мүмкін экологиялық ерекшеліктерін және өнеркәсіп өнімдері

қалдықтарының ауаның және өзен-көлдердің ластауына әсерін зерттеу жұмыстарын ұсынуға болады.

Жылдың әр мезгілінде аймақтың ормандарына, өзен-көлдеріне, қала кәсіпорындарына, спорт кешендеріне және т. б. жерлерге экскурсиялар өткізіледі. Жоғары сынып оқушыларын «Орманды қоқыстардан тазартайық», «Таза аула», «Қоқыстың өз үйі бар», «Біз салауатты өмір салтын қолдаймыз», «Жастық шақтан бастап денсаулықты сақтаңыз», «Есірткіге жол жоқ», «Темекі шегуге жол жоқ» және т. б. салауатты өмір салтының маңыздылығын түсіндіру, насихаттау жұмысына тарту нәтиже берері сөзсіз,

Осылайша, білім беру ұйымында жоғары сынып оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру төрт компонентті қамтиды деп айтуға болады:

- қауіп факторларының денсаулыққа теріс әсері, оны төмендету мүмкіндіктері туралы білім деңгейін арттырудың ақпараттық-насихаттық жүйесін құру. Ағымдағы, күнделікті ақпарат арқылы адам белгілі бір дәрежеде мінез-құлыққа, адамның өмір салтына әсер ететін қажетті білімді алады;

- «Денсаулыққа оқыту». Білім алушылардың денсаулығы балалардың оны сақтау мен нығайтуға деген көзқарасына тікелей байланысты;

- темекі шегу мен темекі өнімдерін тұтынудың таралуын азайту, алкогольді тұтынуды азайту, нашакорлықтың алдын алу шараларын өткізу салауатты өмір салтын қалыптастыру жұмысындағы жетістігі адамдардың өз денсаулығына деген қызығушылығының дәрежесіне тікелей байланысты. Профилактикалық жұмыстың тиімділігін арттыру мақсатында оны өткізуге білім, ғылым, мәдениет қызметкерлерін және халықтың белгілі бір топтары арасында беделге ие басқа да адамдарды белсенді түрде тарту қажет;

- халықтың физикалық белсенді өмір салтын, дене шынықтырумен, туризммен және спортпен шұғылдануын талқылау, осы сауықтыру түрлерінің қолжетімділігін арттырады.

Салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастыру бойынша жұмыс жүйелі негізде құрылуы және педагогтарды, білім алушылар мен олардың ата-аналарын біріктіруі тиіс. Бұл жұмыс 5-кестедее көрсетілген принципті негізде құрылуы тиіс.

5-кесте – Салауатты өмір салты негіздерін қалыптастыру бойынша жұмысты құру принциптері

№	Принциптер	Сипаттамасы
1	Табиғатқа сәйкестілік принципі	Ішкі даму заңдылықтары, ішкі күштерді іздеу, табу және нығайту негізінде қолда бар әлеуетті ескере отырып, жеке тұлғаны тәрбиелеу
2	Жеке тұлғаны дамыту процесінің үздіксіздігі принципі	Мақсаттар, мазмұн, формалар мен әдістер, педагогикалық өзара әрекеттесу сипаты, педагогикалық процесті валеологизациялау және жеке тұлғаның физикалық және рухани

		мәдениетін дамыту технологиялары арасындағы сабақтастық
3	Салауатты өмір салтына үздіксіз оқыту принципі	Салауатты өмір салтын үздіксіз оқытуды ғылыммен, табиғатпен, адам мен қоғамның практикалық қызметімен кіріктіру
4	Жүйенің тұлғалық-бағдарланған сипаты принципі	Әрбір білім алушыны сауықтыру, денсаулыққа қол жеткізудің мазмұнын, нысандарын, әдістері мен педагогикалық құралдарын даралау
5	Даму процесінің тұтастығы принципі	Тұлғаның эмоционалды-сезімтал, танымдық және ерікті салаларын қамту, онда жалпы және арнайы білім мен дағдылар білім алушыға салауатты өмір салтының артықшылықтарын түсінуге мүмкіндік береді
6	Өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі дамыту принципі	Салауатты өмір салтының тұрақты әдеттерін дамытуға бағытталған қозғалысты педагогикалық қолдау жүйесін дамыту және ұйымдастыру процесінде өзін-өзі талдаудың, өзін-өзі бақылаудың, өзін-өзі түзетудің жеке тәжірибесін жинақтау

Дереккөз: <https://ipi.sfu-kras.ru/files/safin.pdf>

Осылайша, салауатты өмір салты ұғымы жағымсыз әдеттердің болмауынан, еңбек пен демалыс режимінен, тамақтану жүйесінен, денені шынықтыру және дамыту жаттығуларынан әлдеқайда кең деген қорытынды жасауға болады; оған сонымен қатар өзіне, басқа адамға, жалпы өмірге, өмірлік мақсаттар мен құндылықтарға деген қарым-қатынас жүйесі кіреді.

Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарға бағдарлану

Құндылықтар жүйесі – тұлғаның өмір сүріп отырған қоғамдағы идеологиясы мен мәдениетін бейнелейді. Құндылықтар адамның түрлі материалдық, моральдік, саяси және рухани, кәсіби, тұлғалық құндылықтарға деген қатынасының ішкі негізін көрсетеді. Оқу мен тәрбиедегі педагогикалық процесс негізінде туындайтын өзара қарым-қатынастар біріккен іс-әрекеттің мақсатына, ұйымдастырылуына, құндылығына байланысты. Олай болса мектептегі сабақта, сабақтан тыс ұйымдастырылған іс-шаралар білім алушылардың тұлғалық құндылықтарын қалыптастырып, дамытатындай болуы керек [47].

Жалпыадамзаттық құндылықтар – бұл уақыт өте келе өзгеріске ұшырамайтын және адамдардың белгілі бір шектеулі тобы (әлеуметтік топ, таптар, партия, мемлекет немесе мемлекеттердің коалициялары) үшін емес, барша адамзат үшін маңызды абсолют құндылықтар. Бұл құндылықтар халықтың барлығына тән, ішкі мәні терең және сыртқы моральдық ережелер емес, тура ішкі іс-тәжірибе нысаны ретінде қабылданады, яғни олардың

негізінде адамның ар-намысы махаббат, шынайылық, жайлылық, парыз, күштемеу, қайырымдылық, рақымшылықты нақтылы түрде көрсетеді.

Жалпыадамзаттық құндылықтар мәңгі, тарихи тұрғыдан шектелмеген рухани табиғатқа ие, әлеуметтік, саяси, ұлттық, ғылыми, тұлғалық және басқа құндылықтар жүйесінің өзгермелі инварианты болып табылады, әр адамда және материалдық әлемде барынша қалыптасады. Олар барлық адамдар үшін эталон, үлгі болып саналады, оларды дамытуға педагогикалық процесс бағытталған.

Жеке тұлғаның өзін-өзі тану және өзін-өзі дамыту қажеттілігін қалыптастыруы. Өзін-өзі тану адамға қоршаған әлемді түсінуге және өзінің сондағы орнын сезінуге, өмірлік ұстанымын анықтауға, қоршаған әлемге көзқарасын жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан жүйелеуге көмектесуі тиіс. Өзін-өзі тану жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуына, өзектендіруіне, оның қабілеттері мен әлеуеттік мүмкіндіктерін жүзеге асыруда қажетті шарт болып табылады. Адам, сонымен өзін-өзі тануының нәтижесінде толысу сезімін, өмір қуанышын, оның мәнісін сезіне отырып тұлғалық өсу мен өзін-өзі жетілдіру қабілетіне ие болады.

Адами құндылықтарға бейімделу, оны бойына сіңіру жеке тұлғаны қалыптастырушы негізгі факторлардың бірі. Ұлт пен ұлыстың руханияты, мәдениеті өзге ұлттармен салыстырғанда ұлттық-рухани құндылықтары өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтарға толы. Құндылық, әсіресе ұлттық рухани құндылық ұғымы үлкен мәнге ие. Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі.

Олай болса, құндылық адамдардың жеке тұлғасына қатысты тәрбиені жүзеге асырумен қатар, жалпы қоғамның дүниетанымдық көзқарасы мен ұстанымын, ертеңгі күн бағдарын анықтайды.

Ұлттық құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде беріліп отыратын баға жетпес асыл қазына.

Бүгінгі ұрпақты сонау замандардан жинақталған ата-бабаларымыздың мол мұрасымен сусындату – біздің міндетіміз. Ұлдың батыр, қыздың әдепті болып қалыптасуы бабаларымыздың өнеге-өсиетін сабақта ұтымды пайдалана білуіміз керек.

Қазіргі кезеңде жалпы білім беру ұйымдарының алдында тұрған міндет – білім алушыларға рухани тәрбие беру және осы мақсатта ұлтымыздың ұлы ғұламаларының рухани мұраларын жаңғырту, рухани құндылықтарымызды басшылыққа алу болып табылады.

Жалпыұлттық тәрбие идеалына қол жеткізу перспективасында білім алушыларды тәрбиелеу мен әлеуметтендіруді ұйымдастыру келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады (6-кесте).

6-кесте – Жалпыұлттық тәрбиесінде білім алушыларды тәрбиелеу мен әлеуметтендіруді ұйымдастырудың бағыттары мен құндылықтар

№	Бағыттары	Құндылықтар
1	Азаматтыққа, патриотизмге, адам құқықтарын,	Өз еліне, халқына, өлкесіне деген сүйіспеншілік; Отан қорғаушыларға деген құрмет; азаматтық қоғам, көпмәдениетті

	бостандықтары мен міндеттерін құрметтеуге тәрбиелеу	бейбітшілік, жеке және ұлттық бостандық, адамдарға деген сенім, қоғамға, мемлекетке деген сенімділік, әлеуметтік ынтымақтастық, бүкіл әлемдегі бейбітшілік, ұлттық мәдениетті құрметтеу және дәріптеу
2	Әлеуметтік жауапкершілік пен құзыреттілікке тәрбиелеу	Құқықтық мемлекет, әлеуметтік мемлекет, заң және құқықтық тәртіп, әлеуметтік құзыреттілік, әлеуметтік жауапкершілік, Отанға қызмет ету, өз елінің бүгінгі мен болашағы үшін жауапкершілік, өз еліне жауап бере білу іс-әрекеттер, сыныптың, мектептің, отбасының, туған ауылының, қаласының істеріне белсенді қатысуға деген ұмтылыс
3	Адамгершілік сезімдерді, сенімдерді, этикалық сананы тәрбиелеу	Адамгершілік таңдау; өмір мен өмірдің мәні; әділеттілік; мейірімділік; ар-намыс, қадір-қасиет; атаананы құрметтеу; басқа адамның қадір-қасиетін құрметтеу; теңдік; жауапкершілік; сүйіспеншілік пен адалдық, үлкендер мен кішілерге қамқорлық; ар-ождан мен дін бостандығы, толеранттылық, этика, сенім, руханият, конфессияаралық диалог негізінде қалыптасатын діни дүниетанымның құндылықтары; тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы; ықтимал теріс әсер туралы идеялар адамның моральдықпсихологиялық жағдайы компьютерлік ойындар, кино, телебағдарламалар, жарнама
4	Экологиялық, салауатты және қауіпсіз өмір салты мәдениетіне тәрбиелеу	Экологиялық қауіпсіздік; экологиялық сауаттылық; физикалық, физиологиялық, репродуктивті, психикалық, әлеуметтік-психологиялық, рухани денсаулық; экологиялық мәдениет; салауатты және қауіпсіз өмір салты; ресурс үнемдеу; экологиялық этика; экологиялық жауапкершілік; қоршаған ортаның экологиялық сапасын жақсарту үшін әлеуметтік серіктестік; табиғатпен үйлесімді қоғамның тұрақты дамуы, компьютерлік ойындардың, теледидардың, жарнаманың адам денсаулығына ықтимал теріс әсері туралы идеялар
5	Еңбекқорлық. Білімге, еңбекке және өмірге саналы, шығармашылық	Ғылыми білім, білім мен шындыққа деген ұмтылыс, әлемнің ғылыми бейнесі, ілім мен өзін-өзі тәрбиелеудің адамгершілік мәні,

	катынасты мамандықты түрде дайындық	тәрбиелеу, саналы таңдауға	тұлғаның интеллектуалды дамуы; еңбек пен еңбек адамдарына деген құрмет; еңбектің адамгершілік мәні, шығармашылық пен жасампаздық; мақсаттылық пен табандылық, үнемділік, мамандық таңдау
6	Сұлулық пен әсемділікке құндылық тәрбиелеу. тәрбие – мәдениеттің ретінде қалыптастыру	пен деген қатынасын. Эстетикалық эстетикалық негізі	Сұлулық, үйлесімділік, адамның рухани әлемі, шығармашылық пен өнердегі тұлғаның өзін-өзі көрсетуі, тұлғаның эстетикалық дамуы

Ұлттық құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде беріліп отыратын баға жетпес асыл қазына.

Бүгінгі ұрпақты сонау замандардан жинақталған ата-бабаларымыздың мол мұрасымен сусындату – біздің міндетіміз. Ұлдың батыр, қыздың әдепті болып қалыптасуы бабаларымыздың өнеге-өсиетін сабақта ұтымды пайдалана білуіміз керек.

Қазіргі кезеңде ұстаздар қауымының алдында тұрған міндет – жастарға рухани тәрбие беру және осы мақсатта ұлтымыздың ұлы ғұламаларының рухани мұраларын жаңғырту, рухани құндылықтарымызды басшылыққа алу.

Адалдық пен шыншылдық, адамгершілік, кішіпейілдік, қоғамдағы және өмірдегі қарапайымдылық пен сыпайылық, үлкенді сыйлау мен ибалық адамгершілік тәрбиесінің жүйелі мәселелері. Кез-келген халықтың адамгершілік-рухани өмірінің барлық кезеңінде ұлттық педагогика үлгілері бай және сан алуан, өйткені ол сан түрлі этникалық ұлыстардың мыңдаған жылғы тәжірибесімен жасалған педагогикалық мәдениеттің ажырамас бөлігі. Әрбір ұлттың рухани азығының қайнар бұлағы - оның ұлттық педагогикасы мен ұлттық салт-дәстүрлері. Адамгершілік қадір-қасиеттерді ұрпақ бойына сіңіру, жалпы қазақ қоғамының, отбасының, тәлім- тәрбие қағидаларының басты өзегі.

«Үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» деген қағидадан бастау алатын адамгершілік тәрбие мазмұны ұрпақты қоғамдық, әлеуметтік ортамен адамдармен ортадағы қарым-қатынастарға енуіне ықпал жасайтын жағымды мінез-құлықтық қасиеттерге баулиды. Тән азығы мен жан азығының тепетендігін сақтап, әсіресе, жан азығына басым көңіл бөлген халқымыз өміртануды діттеп, оның пәлсапалық заңдылықтарын терең ұғынған. Халқымыз жан азығын ең әуелі нәрестеге бесік жыры арқылы әуезді әуенмен беруді бастайды, одан соң жас балаға жеке сөздерді ұғына бастағанда-ақ, оған жақсы мен жаманды ажыратып түсіндіреді.

Әдептілік, имандылық, мейірімділік, қайырымдылық, ізеттілік, қонақжайлылық құндылықтары қалыптасқан халқымыздың осы асыл да абыройлы қасиеттерін жас ұрпақтың ақыл-парасатына азық ете білу үшін, әрбір тәрбиеші, ұстаз сан ғасырларда қалыптасқан салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жан-жақты терең білумен қатар, өзінің бойына адами құндылықтарды терең

сіңірген, рухани жаны таза адам болуы шарт. Ол рухани-адамгершілік тағылымдарды өркениетті өмірмен байланыстыра отырып, білім берудің барлық кезеңдерінде негізге алғаны жөн. Сонда ғана өзінің міндетін айқын сезіне білетін, мінезқұлқы жетілген саналы адам қалыптасады. Жас ұрпақты ұлтымыздың құнды еңбектерімен жас кезінен намысшыл, отаншыл болуға, адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуге міндеттіміз.

Ұлттық құндылықтарымыз ол тек ұлттық мерекеміз Наурыз мерекесін тойлап қоюмен ғана шектеліп қалмауы керек. Ұлттық құндылық ол – ұлттық ойындар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, аңыз ертегілер мен аңыз әңгімелер, жырдастардар мен қиса, сүрелер. Ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарымызды, ұлттық мәдениетімізді, өнерімізді, асыл мұрағаттарымызды дәріптеп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отыру әр бір педагогтің, ата-ананың борышына айналуы тиіс.

Білім беру ұйымдарында білім алушыларға ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мақсатында өткізілетін тәрбиелік іс-шаралардың маңызы зор, осы орайда «Ұлттық құндылықтар» элективті курсының бағдарлама үлгісін 4-қосымшада ұсынамыз.

Құқықтық тәрбие

Құқықтық тәрбие – бұл құқықтық сананы, құқықтық қатынастарды, белсенді заңды мінез-құлық дағдылары мен әдеттерін, құқықтық мәдениетті қалыптастыратын адамға мақсатты, ұйымдасқан және жүйелі әсер ету.

Мақсаты: құқықтық мәдениетті және құқықтық сананы жетілдіру, заңды іс-әрекетке саналы түрде ұмтылуға баулу

Мақсаттары:

- Республика Конституциясын, еліміздегі заңнама негіздерін, Конституцияны қатаң сақтау қажеттілігін, мемлекеттің заңдары мен басқа да құқықтық актілерін білуді, жеке іс-әрекеттері үшін өзінің азаматтық жауапкершілігін қалыптастыру;

- құқық нормаларын, қоғамның құқықтық жүйесінде орын алатын заң мен процестердің талаптарын, өзінің құқықтары мен міндеттерін білуді, құқықтың әлеуметтік құндылықтарын, заңдылықты, соңғысын қамтамасыз етудегі жеке рөлін, заң бұзушылықпен күрестің тәсілдері мен құралдары туралы түсініктерін қалыптастыру;

- құқыққа, басқа тұлғалардың құқықтары мен еркіндігіне, заң бұзушылық фактілеріне, мемлекеттің және елдегі құқықтық тәртіпті белгілеу органдарының қызметіне деген тиісті эмоционалды қарым-қатынасты қалыптастыру;

- құқықтық нормалар және заңның талаптарына сәйкес өзінің құқықтық білімін күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайдалана білу дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру;

- адамның өз бойындағы жағымды қасиеттерді жетілдіруге, жағымсыз әрекеттерге, заң бұзушылық болған жағдайда қарсы тұруға психологиялық дайын болуын қалыптастыру.

Құқықтық мәдениет – бұл қоғамның құқықтық санасы мен құқықтық белсенділігінің дәрежесімен анықталатын жалпы қалыптасқан әлеуметтік мәдениеттің элементі болып табылады.

Мектеп оқушыларының моральдық және құқықтық санасының өзгеруінің бастауы ең алдымен отбасында. Баланың жеке басын қалыптастыру үшін қолайсыз атмосфераны мінез-құлқының ауытқуы бар отбасылар (алкоголизм, нашакорлық және т.б.), сондай-ақ сыртқы әл-ауқаттың артында қолайсыз психологиялық климат пен ауыр эмоционалды жағдай жасырылған отбасылар қамтиды. Сондықтан құқық бұзушылықтың алдын алу шарттарының бірі білім алушылардың отбасыларымен тиімді жұмыс жасау болып табылады [48].

Құқықтық сана дегеніміз – адамның өз құқықтарын білуі, оларды түсінуі. Құқықтық сана құқық негізінде қалыптасады.

Оның негізгі компоненттері:

- құқықты, оның ішінде қазақ мемлекетінің қалыптасу кезеңінде қалыптасқан ұлттық құқықтың компоненттерін білу;
- құқықты түсіну;
- құқықты құрметтеу;
- құқықтың дұрыстығы мен әділдігіне сенім;
- құқықты сақтауға дайындық;
- құқық талаптарын мүлтіксіз орындау.

Қазіргі әлемдегі экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени жаһандану жағдайындағы жастардың құқықтық тәрбиесінің рөліне көңіл аудары маңызды болып табылады. Келесі қарама-қайшылықтар: бір жағынан жастар ортасында кездесетін жағымсыз құбылыстар және екінші жағынан жастардың құқықтық санасын қалыптастыруда педагогикалық қызмет құралдарын пайдаланудың жеткіліксіздігі; қазіргі қоғамның белсенді азаматтарға қажеттілігі және халықтың, әсіресе жас ұрпақтың құқықтық құзыреттілігінің төмен деңгейі қарастырылады. Аталған қарама-қайшылықтар: – құқықтық сананы арттыру жолдарын іздеу, оқитын жастарды тәрбиелеу секілді мәселенің туындауына әкелді [49].

Құқықтық оқыту, құқықтық насихат, құқық бұзушылықтың алдын алу, жеке тәрбие жұмысы, құқықтық ағарту, құқықтық көрнекі ақпарат – құқықтық тәрбие нысандарына жатады.

Құқықтық оқыту – бұл білім беру ұйымдарында жүзеге асырылатын құқықтық білім мен құзыреттерді қалыптастыру мен дамытудың мақсатты, жүйелі процесі.

Мемлекеттің бұқаралық ақпарат құралдарының (радио, теледидар, газет), арнайы мемлекеттік және әлеуметтік құрылымдардың көмегімен халықтың құқықтық білімін, сенімдерін, идеяларын, талаптарын таратуын – құқықтық насихат деп атайды.

Құқық бұзушылықтардың алдын алу – бұл азаматтардың заңсыз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) алдын алуға, сондай-ақ бүкіл қоғамның құқықтық санасын, құқықтық мәдениетін және заңды мінез-құлқын қалыптастыруға бағытталған мемлекеттік органдар мен мекемелердің шаралар жүйесі.

Жеке тәрбие жұмысы тәрбиеленушінің жеке басын жан-жақты зерттеуге, құқықтық сананы дамыту және құқықтық білім алу үшін оған жеке көзқарасты таңдауға мүмкіндік береді.

Құқықтық ағарту – құқық және заңнама мәселелері бойынша білім беруге, сондай-ақ қолданыстағы заңнаманы түсіндіруге бағытталған қызмет. Бұл форма құқықтық оқытумен және құқықтық насихатпен байланысты, бірақ олармен шектелмейді.

Құқықтық көрнекі ақпарат – құқықтық сана мен құқықтық насихатты дамыту мақсатында жұртшылық үшін қабырға газеттерін, жарнамалық стендтер мен құқықтық бағыттағы қалқандарды құру.

Сонымен қатар, құқықтық тәрбие формалары ауызша және баспа түрінде болып бөлінеді. Ауызша формаларға білім алушылармен өткізілетін дәрістер, әңгімелер, кеңес берулер, пікірталастар, конференциялар және т.б., ал баспа формаларына – мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері ескерілген плакаттар, кітапшалар, газеттер, буклеттер, кітаптар және басқалар жатады [50].

Құқықтық тәрбие келесі міндеттерді шешеді:

- жеке тұлғаның құқықтары мен міндеттері туралы құқықтық білімді қалыптастыру, олардың мазмұнын түсіндіру және меңгерту;
- құқыққа, заңға, Конституцияға және басқа да нормативтік-құқықтық актілерге, құқықтық тәртіпке, мемлекеттің құқықтық институттарына құрмет сезімін тәрбиелеу;
- алған құқықтық білімдерін іс жүзінде жүзеге асыра білу;
- құқықтық нормаларға сәйкес келетін құқықтық мінез-құлық әдетін тәрбиелеу;
- кез келген заңсыз әрекеттерге (әрекетсіздіктерге) қарсы тұра білуге тәрбиелеу және т.б.

Білім алушыларға педагогикалық, психологиялық және басқа да әсер етудің әртүрлі әдістері – құқықтық тәрбие әдістері деп аталады [50]. Олардың негізгі әдістеріне:

- көтермелеу әдісі – адамның көп қырлы іс-әрекетінің жақсы нәтижелерін, сондай-ақ оның тәрбиедегі жетістіктерін материалдық және моральдық ынталандырудың тәсілдері мен әдістерінің жиынтығы;
- мысал әдісі – жеке мысал арқылы адамның құқықтық санасы мен мінез-құлқына бағытталған ұйымдастырылған, жүйелі, кешенді тәсіл;
- сендіру әдісі – мұғалімнің білім алушының санасына, эмоцияларына және сезімдеріне ауызша құралдар арқылы олардың белсенді құқықтық позициясы мен жағымды қасиеттерін дамыту үшін адамгершілік әсерін қамтамасыз ететін әдіс;
- бақылау әдісі – өңдеу, жүйелеу және құқықтық тәрбие жұмысында пайдалану мақсатында мұғалімді қызықтыратын факторларды анықтауға бағытталған кешенді, тұрақты, жоспарлы, жүйелі жұмыс;
- мәжбүрлеу әдісі – мұғалімнің білім алушының жағымды ерекшеліктерін жетілдіруге және жақсартуға әсер ететін және жағымсыз әдеттерден аулақ болуға мәжбүр ететін құралдар мен әдістер жүйесі;

- жарыс әдісі – көшбасшыларды теңестіруді қамтамасыз ететін, топтың барлық қатысушылары арасындағы ынтымақтастықты ынталандыратын, ұжымның бірігуіне, оның мүшелерінің өзара іс-қимылы мен өзара сыйластығына әкелетін құқықтық тәрбие процесінде салауатты бәсекелестік атмосферасын құру.

Құқықтық тәрбие процесінде тиімді әдістерді таңдау және қолдану білім беру ұйымындағы білім беру, оқыту және тәрбиелеу мақсатын анықтау ерекшеліктеріне, жеке ерекшеліктеріне, құқықтық тәрбие процесіне қатысушыларға, педагогтардың құқықтық санасы мен кәсіби қасиеттері мен құқықтық мәдениетінің деңгейіне, теориялық және әдістемелік әзірлемелердің, жабдықтардың, оқу құралдарының болуына байланысты [50].

Құқықтық тәрбие құралдары – құқықтық тәрбие мақсатын жүзеге асыру және оған қол жеткізу үшін пайдаланылатындардың барлығын біріктіретін кешенді, әдістемелік жүйе. Құқықтық тәрбие құралдары материалдық (нормативтік-құқықтық актілер, заңдарды түсіндіру және оларға түсініктемелер берілетін анықтамалықтар, газеттер, журналдар) және ауызша (дәрістер, әңгімелер, пікірталастар, семинарлар) болып бөлінеді [51].

Құқықтық тәрбие процесінде құқықтық актілер; бұқаралық ақпарат құралдары (теледидар, газет, радио); мәдени-білім беру ұйымдары (мәдениет үйлері, кинотеатрлар, театрлар); ғылыми және оқу әдебиеті тәрізді құқықтық тәрбие құралдары қолданылады.

Сонымен қатар, қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты құқықтық тәрбиелеу мәселесінде келесідей жұмыс түрлерін қолдануды ұсынамыз:

1. «Құқықтарды ойнау арқылы» арнайы ұйымдастырылған сабақ. Сабақтың формасы – қозғалмалы және қойылған міндеттерге байланысты өзгеріп отыруы мүмкін. Сабақтар адамгершілік мақсаттарды қамтиды, өйткені кез-келген оқу жағдайы тәрбие сәтін қамтуы тиіс. Жұмыстағы негізгі қағида – балаларға қоршаған әлемді өз тәжірибелерімен нақты істерде, іс-әрекеттерде білуге мүмкіндік беру. Сабақ айына 1 рет өткізіледі. Материалды бекіту бойынша алдын-ала жұмыс және материалды бекіту жұмысы күнделікті дербес немесе бірлескен іс-әрекетте жүзеге асырылады, бұл балалардың қажетсіз ұйымдастырылуын болдырмауға жағдай жасайды.

2. Рөлдік, театрландырылған және дидактикалық ойындар.

3. Эмоционалды саланы, эмпатияны, коммуникативті дағдыларды дамытуға арналған ойындар мен жаттығулар.

4. Белгілі ертегілердің сюжеттерін пайдалану (иллюстрациялар, бейнелер, аудиокассеталар, диафильмдер), оқылған кітаптың немесе қаралған фильнің мазмұны туралы әңгімелеу.

5. Егер мен ұсқынсыз үйрек болсам, егер мен алтын балық ұстап алсам, егер мен кенеттен өзгерсем тәрізді проблемалық мәселелерді шешу, өз атынан немесе батырдың атынан шешім табу;

6. Дидактикалық ойындар: «Менің құқығым бар: »; «Кімнің құқығы бұзылған?», «Кейіпкерлердің құқықтарын ата», «Құқықты таңда».

7. Бақылау. Мысалы, балаларға жақын адамдардың бір-біріне қалай қарайтынын, олардың бір-біріне реніштерін кешіре ме, өздерінің достарының қиянат жасаушыларға қалай қарайтынын, достары мен жақындарын не қуантатынын және не ренжітетінін бақылауды ұсынуға болады. Бұл әдіс балаларда сезім, аяушылық тәрізді эмоционалды жауаптылықтың дамуына, достық, назар, қамқорлық құқығын жүзеге асыруға ықпал етеді.

8. Драмаландыру әдісі балалардың басқаның жағдайын «сезінуге», оның жағдайын түсінуге үйретеді. Кез келген баланың бойында «театрлық инстинкт» болады – ойын арқылы басқаның рөлінде болуға ұмтылу, осылайша оның болмысының шекараларын кеңейтуге мүмкіндік туындайды. Бұл айналадағы адамдар мен жануарлардың мінез-құлқына тереңірек сезінуге көмектеседі.

9. Проблемалық-іздеу әдісі – жұмбақтар жасыру, жұмбақтар шешу, сөзжұмбақтар шешу арқылы жүзеге асыруға болады.

10. Өнімді қызмет: альбомдар, рәміздер, плакаттар, эмблемалар жасау арқылы жасалады.

Құқықтық тәрбиені меңгеру үшін балаларға әртүрлі әңгімелер, суреттері бар кітаптар немесе құқықтарды бұзу деген не, қалай дұрыс және бұрыс әрекет ету керектігі туралы қызықты буклеттер ұсынылады. Осының көмегімен балалар қоршаған әлемді түсінуді үйренеді. Ертегілердің кейіпкерлері балаларды қазіргі қоғамның заңдары бойынша дұрыс ойлауға және әрекет етуге үйретеді. Оқытудың бұл түрі балаларды мүмкіндігінше жақсы жұмыс істеуге ынталандырады [51].

Ата-аналардың құқықтық мәдениетін арттыру бойынша жұмыс жүйесі топтық және жеке іс-шараларды қамтуы керек. Ата-аналар арасындағы құқықтық насихаттың топтық түрлеріне университеттер мен педагогикалық және құқықтық білім дәрістері, ата-аналар жиналыстары мен конференциялар жатады. Жұмыстың бұл түрлері ата-аналардың негізгі бөлігіне оң әсер етеді.

Сынып жетекшісі жоғары сынып оқушыларын құқықтық тәрбиелеу бойынша келесі жұмыс түрлерін қолдана алады:

- жоғары сынып оқушыларына құқықтық бағыттағы ғылыми үйірмелер ұйымдастыру;

- жалпы білім беретін мекемелерде мектептік заң консультацияларын ұйымдастыру;

- жас заңгер клубын құру.

- «Жастар проблема емес, қоғамның ресурсы» ұранымен құқықтық білім мектебінің жұмысы;

- заңның жас достарының: Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін; Қазақстан Республикасы азаматының конституциялық құқықтары мен міндеттерін; бала құқықтарын және т. б. жақсы білуге арналған конкурстар өткізу;

- «Менің міндеттерім мен құқығым бар», «Өз бойыңда азаматты тәрбиеле» атты құқықтық ойындар құру және өткізу;

- жасөспірімдер және жастардың қатысуымен әлеуметтік бағыттағы іс-шараларды, қайырымдылық лотереяларын, қайырымдылық концерттерін,

аумақтарды абаттандыру жұмыстарын, мейірімділік акцияларының барлық түрлерін ұйымдастыру;

- құқық қорғау органдарының ардагерлерімен жыл сайын кәсіби мерекелер алдында кездесулер ұйымдастыру;

- құқық қорғау органдарының бөлімшелерінде «Ашық есік күндерін» ұйымдастыру, практикалық қызметкерлермен кездесу;

- балалар мен жасөспірімдерді экологияны қорғауда, қалалардың, ауылдардың, су айдындарының тазалығын сақтау бойынша экосағаттарна қатысуларын ұйымдастыру;

- жоғары сынып оқушылары арасында есірткіге қарсы тақырып бойынша сурет байқауын өткізу.

- балалардың тарихи жерлерге жорықтары мен сапарларын ұйымдастыру;

- Дүниежүзілік денсаулық күніне және Халықаралық балаларды қорғау күніне арналған спорттық іс-шаралар, спартакиадалар ұйымдастыру;

- «Толеранттылық – уақыт талабы» атты толеранттылық сабақтары;

- шығармашылық жұмыстар көрмесі;

- «Зорлық-зомбылықсыз балалық шақ», «Менің құқықтарым мен міндеттерім», «Құқықтарыма құқығым бар», «Бала құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы» атты құқықтық білім беру сабақтарын жоспарлау және өткізу. Сабақтардың мақсаты: білім алушыларға құқықтық білім беру; жасөспірімдер мен отбасындағы қатыгездікке қарсы тұру дағдыларын дамыту болып табылады;

- «Біздің құқықтарымыз бен міндеттеріміз», «Сенің құқықтық мәртебең» слайд-фильмдерін көру және талқылау;

Тақырыптық сынып сағаттары:

- «Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен міндеттерінің әліпбиі»;

- «Үйде бақытты адам – барлық жерде бақытты»;

- «Ат қою құқығы»;

- «Мен баламын, бірақ менің құқығым бар».

Жоғары сынып оқушылары сынып сағаттарында қоғамда сақталуы керек адамның құқықтары мен міндеттерін зерттейді. Олар құқық бұзушылық, қылмыс, жаза, таңдау, құқықтар, міндеттер сияқты ұғымдардың мағынасын да біледі.

Қазіргі мектеп оқушыларын құқықтық тәрбиелеу білім беру мекемесінің шеңберімен шектелмейді. Тәжірибе балаға құқықтық білімді нақты өмірде қолдануға, қиындықтарды жеңуге және қылмыс жасамауға үйретудің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Экологиялық мәдениет қалыптастыру.

Экологиялық тәрбие адамның бойында табиғатқа деген этикалық көзқарастардың және қарым-қатынас этикасының пайда болуын және қалыптасуын, табиғат ресурстарының жай-күйіне жеке жауапкершілік сезімі мен адамдардың олармен орынды әрекеттесуін тәрбиелеуді көздейді. Экологиялық тәрбиенің негізі, ең алдымен, қоршаған ортаны және халықтың

денсаулығын сақтауды, елдегі экологиялық жағдай туралы халықтың хабардарлығын қамтамасыз ету болып табылады.

«Экологиялық мәдениет» ұғымы қоғамның материалдық және рухани өмірінің барлық салаларын қамтиды. Экологиялық мәдениетті тұлғаның негізі ретінде қалыптастыру білім мен тәрбие жүйесінің ажырамас бөлігі болуы тиіс. Қоғам мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде экологиялық мәдениет қоғамның рухани деңгейімен, адамгершілік қағидаларымен және адамдардың іс-әрекетінде экологиялық принциптердің орындалуымен анықталады. Экологиялық мәдениетті экологиялық сананың, эмоционалдық және психикалық жағдайлардың, сондай-ақ ғылыми негізделген практикалық қызметтің үйлесімді бірлігі ретінде қарастыруға болады [52].

Экологиялық мәдениет – бұл табиғатты құрметтеу, қоршаған ортаны қорғау және экожүйелермен тұрақты өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуге бағытталған құндылықтар, білімдер, нормалар мен мінез-құлық тәжірибелерінің жүйесі. Ол адамның табиғат пен өз қажеттіліктері арасындағы тепе-теңдікті саналы түрде сақтау ұмтылысын көрсетеді.

Экологиялық мәдениет – азаматтардың экологиялық сауаттылығы, ақпараттан хабардар болуы, табиғатты тиімді пайдаланудың нормаларын күнделікті өмірде белсенді және сенімді түрде жүзеге асыруы арқылы көрініс табады [53].

Экологиялық мәдениет – жалпыадамзаттық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады, ол әлеуметтік қатынастар жүйесі, қоғамдық және жеке моральдық-этикалық нормалар, көзқарастар мен адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынасқа қатысты құндылықтарды қамтиды. Бұл күрделі ұғым табиғатты тану, пайдалану және жаңғырту іс-әрекеттерінің мәдениетімен байланысты. Жеке адамның экологиялық мәдениеті – бұл табиғатты аялауға, қорғауға бағытталған білім, іскерлік, дағды және оларды іске асыру қабілеті. Экологиялық мәдениетті қалыптастырудың мақсаты – адам, қоғам және табиғат жүйесінде үйлесімдік орнату, табиғи тепе-теңдікті сақтау, молайту, тиімді пайдалану және жауапкершілік сезімін арттыру. Экологиялық мәдениет – бұл адамдардың табиғатты қабылдау деңгейі, әлемдегі өз орнын бағалауы және адамның әлемге деген қарым-қатынасы [54].

Тәрбие мен білім беру процесінде адам жаңа білім алып, табиғатпен қарым-қатынастың жаңа тәсілдерін қалыптастыруы, сондай-ақ, өз іс-әрекеттерін уақытылы түзетіп, экологиялық апаттардың алдын алу үшін қоршаған ортадағы өзгерістерге сезімталдықпен жауап беруді үйренуі қажет. Экологиялық білім алдын ала берілуі тиіс, бұл әлеуметтік-табиғи жүйенің жоспарланған болашақтан бүгінгі күнге дейінгі дамуында уақытша инверсияны қамтамасыз етуі үшін қажет. Осылайша, экологиялық білім – адамның өмірде белсенді ұстанымын қалыптастырып, қоршаған ортаны қорғауға мүмкіндік беретін экология саласындағы терең білімі, қалыптасқан экологиялық ойлау жүйесі, экологиялық тәрбиесі және мәдениеті.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақтың бойында экологиялық мәдениет қалыптастыру бағытында жүргізілетін жұмыс түрлері келесідей болуы мүмкін:

1) экологиялық тәжірибелердің түрлері:

- мектептің оқу-тәжірибе алаңындағы жұмыстарды ұйымдастыру, білім алушыларға тәжірибе жасау арқылы табиғат құбылыстарын зерттеуге және түсінуге мүмкіндік беру;

- өлкетану жұмыстары арқылы жергілікті табиғат ерекшеліктерін зерттеу, туған өлкенің экологиялық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу;

- табиғи құндылықтарды сақтау бойынша әлеуметтік-патриоттық іс-шаралар өткізу, оқушыларды табиғатқа ұқыпты қарауға және экологиялық мәдениетті қалыптастыруға баулу;

- топтық зерттеушілік іс-әрекеттерді ұйымдастыру, оқушыларды бірлесіп жұмыс істеуге, экологиялық проблемаларды анықтауға және оларды шешуге бағыттау;

- ағаш отырғызу, гүлзарлар жасау, мектеп аумағын абаттандыру тәрізді қоршаған ортаны жақсарту бойынша іс-шаралар;

- жазғы экологиялық лагерлер ұйымдастыру, балаларға табиғатпен тығыз байланыста болу арқылы экологиялық білім беру және тәрбиелеу;

- білім алушыларды табиғи объектілермен, қорықтармен, ұлттық парктермен таныстыру мақсатында экскурсиялар өткізу;

- экологиялық мазмұндағы экогазеттер, үнпарақшалар, буклеттер, плакаттар шығару арқылы экологиялық мәселелер туралы ақпарат тарату;

- мектеп оқушыларына арналған желілік экологиялық жобалар мен видеосабактар әзірлеу, білім алушылардың экологиялық сауаттылығын арттыру;

- табиғи объектілерді тіршілік ету аймақтарында және жабайы жағдайларда бақылау, табиғаттағы өзгерістерді зерттеу;

- табиғатты қорғау, аумақты тазалау, шараларын, сенбіліктер ұйымдастыру, дәрілік өсімдіктер жинау арқылы оқушыларды қоршаған ортаны қорғауға тарту;

- экологиялық қолөнер өнімдерін жасау, көрмелер ұйымдастыру, шығармашылық байқаулар мен экологиялық ойындар өткізу;

- топтық экологиялық жобаларды іске асыру («эколог шеберханасы», «экологиялық соқпақ» және т.б.), оқушылардың экологиялық білімдерін кеңейту;

- ұжымдық экологиялық әрекеттер мен іс-шаралар өткізу, білім алушыларды табиғатты қорғауға бағытталған белсенді қызметке тарту;

- мектеп оқушыларының табиғатты қорғау бойынша ерікті ұйымдары, клубтары, оқу топтары, мектеп орман шаруашылығы және т.б. құру және қолдау;

- қазақстандық экологиялық олимпиадалар, жарыстар, экологиялық марафон және т.б. ұйымдастыру, оқушылардың экологиялық білімдерін тексеру және жетілдіру;

- оқу-тәжірибелік экологиялық экспедициялар өткізу, білім алушыларды табиғатты зерттеуге және оның байлығын сақтауға үйрету;

- экологиялық мазмұндағы экогазеттер, үнпарақшалар, буклеттер, плакаттар шығару арқылы экологиялық мәселелер туралы ақпараттандыру;

- мектеп оқушыларына арналған желілік экологиялық жобалар мен видеосабактар экологиялық білім беру мен тәрбиелеудің тиімді құралдары болып табылады, олар оқушылардың экологиялық сауаттылығын арттыруға және табиғатты қорғауға деген қызығушылығын дамытуға ықпал етеді.

2) экологиялық білімнің негіздерін, интеллектуалдық және практикалық дағдыларды игеру.

Экологиялық дайындықтың басты мақсаты – білім алушыларға табиғат туралы білімнің негізгі ұғымдарын түсіндіру, қоршаған ортаны қорғау және сақтау мәселелерін шешуге қажетті интеллектуалдық және практикалық дағдыларды дамыту. Білім алушылар экожүйелердің жұмыс істеу принциптерін, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану әдістерін және қоршаған ортаға жауапты қарым-қатынас жасау тәсілдерін меңгереді. Сонымен қатар, олар табиғатты қорғау іс-әрекетінде өз тәжірибелерін қалыптастырып, экологиялық мәселелерді шешуге белсенді қатыса алады.

Экологиялық ой-өрісті, сананы және сауаттылықты дамыту:

- экологиялық дайындық барысында білім алушылардың экологиялық ой-өрісін кеңейту, олардың санасына қоршаған ортаға деген жауапкершілік сезімін сіңіру және экологиялық сауаттылықты дамыту маңызды. Бұл мектеп оқушыларының қоршаған ортаға қатысты ақпаратты сындарлы түрде қабылдау және түсіну қабілетін арттыруға бағытталған. Олардың экологиялық санасы табиғатқа ұқыпты қарауды, оның байлығын сақтау және қорғауды қамтитын жоғары деңгейде дамиды.

Экологиялық мәдениет элементтерін қалыптастыру:

- экологиялық мәдениет – бұл табиғатқа деген құрмет пен оның сақталуына деген жауапкершілік сезімін қамтитын адамгершілік құндылықтар жүйесі. Экологиялық дайындықтың маңызды мақсаты – оқушыларда осы мәдениеттің элементтерін қалыптастыру, оларды экологиялық жауапты мінез-құлыққа тәрбиелеу. Білім алушылар табиғат пен адам арасындағы үйлесімді қарым-қатынастың маңыздылығын түсінеді және осы қатынастарды сақтап, дамытуға тырысады.

Әлеуметтік-мәдени жағдайда экологиялық ғылыми дүниетаным негіздерін қалыптастырудың тұрақты даму үшін білім беру, аксиологиялық, мета-пәндік, жүйелі-әрекеттік, тұлғаға бағдарланған, этно-педагогикалық, экожүйелілік, қоғам санасын экологияландыру принциптері:

- білім алушылардың тұрақты даму қағидаттарын түсінуіне ерекше назар аудару қажет. Бұл оларға табиғат пен қоғам арасындағы тепе-теңдікті сақтау үшін қандай әрекеттер қажет екенін ұғынуға көмектеседі. Тұрақты даму принциптерін оқу бағдарламасына енгізу арқылы оқушылар экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңыздылығын түсініп, бұл білімді күнделікті өмірде қолдануды үйренеді;

- білім алушылардың құндылықтарды қабылдауын дамыту үшін экологиялық мәселелерді талқылауға құндылықтық тәсілді қолдану ұсынылады. Бұл әдіс мектеп оқушыларының экологиялық құндылықтарды түсініп, оларды өмірлік қағидат ретінде қабылдауына ықпал етеді, яғни экологиялық этика, табиғатқа деген сүйіспеншілік және жауапкершілік сезімін

қалыптастыруға бағытталған сабақтарды өткізу арқылы оқушыларда экологиялық сананы қалыптастыруға болады.

- экологиялық білім беруде мета-пәндік тәсілді қолдану маңызды. Бұл тәсіл арқылы экологиялық мәселелерді түрлі пәндер арқылы зерттеуге мүмкіндік беріледі. Білім алушылар жаратылыстану, математика, әдебиет, география және басқа да пәндерді экологиямен байланыстырып, табиғи құбылыстарды жан-жақты түсінуге мүмкіндік алады. Мета-пәндік тәсіл оқушылардың аналитикалық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді;

- білім алушыларға экологиялық мәселелерді шешуде жүйелі-әрекеттік тәсілді қолдануды үйрету қажет. Бұл тәсіл мектеп оқушыларын экологиялық жағдайды жан-жақты талдауға және ғылыми негізделген шешімдер қабылдауға үйретеді. Жүйелі-әрекеттік тәсілді қолдану оқушыларға табиғи жүйелердің күрделілігін түсінуге және олардың тұрақтылығын сақтау жолдарын іздеуге мүмкіндік береді;

- әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, экологиялық білім беру процесін ұйымдастыру ұсынылады. Бұл тәсіл арқылы оқушылардың экологиялық мәселелерге қатысты қызығушылығын арттыруға және олардың табиғатты қорғауға деген жеке жауапкершілігін дамытуға болады. Тұлғаға бағдарланған тәсілді қолдану арқылы оқушылардың ішкі мотивациясы мен белсенділігін арттыруға болады;

- экологиялық дайындықта этно-педагогикалық тәсілді қолдану ұсынылады. Бұл тәсіл ұлттық дәстүрлер мен мәдени құндылықтарды ескере отырып, білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Этно-педагогикалық тәсіл арқылы мектеп оқушылары ұлттық салт-дәстүрлердің экологиялық аспектілерін түсініп, оларды күнделікті өмірде қолдануды үйренеді;

- білім алушыларға табиғи жүйелердің өзара байланысын түсінуге және оларды кешенді түрде зерттеуге бағытталған эко жүйелілік тәсілді қолдану ұсынылады. Бұл тәсіл арқылы оқушылар экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қандай әрекеттер қажет екенін түсінеді. Эко жүйелілік тәсіл табиғат пен адам арасындағы байланысты тереңірек түсінуге көмектеседі;

- экологиялық дайындық барысында қоғамның санасын экологияландыру принципін қолдану маңызды. Бұл принцип арқылы оқушылардың экологиялық мәселелерге деген көзқарасын өзгертуге, оларды табиғатты қорғауға және экологиялық тұрғыдан жауапты әрекет етуге үйретуге болады. Қоғамның экологиялық санасын арттыру – болашақ ұрпақтың табиғатты қорғауға деген көзқарасын қалыптастырудың маңызды бөлігі.

Сонымен қатар, қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпаққа экологиялық тәрбие беру мақсатында жалпы білім беретін ұйымдарда кедесі жұмыс тү

✓ тамақ дайындау үшін экологиялық таза өнімдерді пайдалану, тағамды ағзаға пайдалы етіп дайындау жолдарын ұсынуға бағытталған «Экологиялық таза тағамдарды қолдану» жобасы жұмысын ұйымдастыру;

- ✓ балаларды көкөністер мен асқа пайдаланылатын көк өсіруге үйрететін жұмыс түрін ұйымдастыру;
- ✓ балалар мен ата-аналарды мектепке автокөлік пайдаланбай жаяу баруға шақыратын «Мектепке қарай серуен жасау» жобасын жүзеге асыру;
- ✓ экологиялық білім беру мәселелері бойынша ғылыми-практикалық конференциялар өткізу;
- ✓ еріктілер қозғалысы аясында жасыл желектер отырғызу, табиғи аймақтарды қоқыстан тазарту;
- ✓ экологиялық-өлкетану бағдарламалары жүзеге асырылатын шатырлы лагерьлері, өлкетану лагерьлері жұмыстарын ұйымдастыру;
- ✓ «Экосағат», «Экочелендж», «Экоқалқан», «Эко-десант», «Гүлді калейдоскоп», «Жасыл алтын», «Экожарыс» плаггингі жобаларын ұйымдастыру және жүзеге асыру.

Еліміздің жалпы білім беретін мектептерінде экологиялық білім беру және тәрбиелеу, яғни экологиялық мәдениетті қалыптастыру жұмыстары бастауыш сыныптардан басталады. Бұл жұмыс негізгі орта және жалпы орта білім беру деңгейлерінде балалардың жасына, психологиялық ерекшеліктеріне және олардың қызығушылықтарына сәйкес жалғасады.

Бастауыш сынып оқушыларына экологиялық білім беруге арналған «Жас эколог» сынып сағаттарының тақырыптарын ұсынамыз:

Мақсаты – бастауыш білім деңгейіндегі оқушылардың бойында экологиялық мәдениет пен табиғатты қорғаудағы жауапкершілік сезімдерін қалыптастыру.

Міндеттері:

- бастауыш сынып оқушыларының қоршаған ортаны экологиялық-эстетикалық тұрғыдан қабылдауын және экологиялық сана-сезімдерін дамыту;
- туған өлкенің экологиялық жағдайы және оның адам денсаулығына әсері туралы хабардар ету;
- табиғаттағы мінез-құлық ережелерімен таныстыру және оларды күнделікті іс-әрекеттерінде қолдануға үйрету;
- тірі және жансыз табиғаттың бірлігін, табиғат құбылыстарының заңдылықтарын зерделеуге үйрету.

1-сынып. «Экологиядағы алғашқы қадамдар» атты сынып сағаттары адамның, жануарлардың және өсімдіктердің қоршаған ортасы туралы көптеген мәселелерді қамтиды. Оқушылар табиғат объектілеріне қызығушылық танытады, үй жануарларына және құстарға қамқорлық жасауды үйренеді, табиғат пен қоғамдағы ережелерді ұстануға ынталанады. Олар табиғатты бақылап, көру, есту қабілеттерін дамытады, физикалық құбылыстар туралы түсініктерін кеңейтеді, жарық және түстердің табиғи шығу тегін зерттейді.

2-сынып. «Мен табиғатты білемін» атты сынып сағаттары экология және табиғат дамуының негізгі кезеңдері туралы ұғымдарды ашады. Оқушылар жабайы өсімдіктер мен жануарларды табиғаттың бір бөлігі ретінде танып, табиғаттағы мінез-құлық ережелерін және бақылау әдістерін үйренеді. Олар «Нені байқау керек?», «Қандай мақсатпен?», «Қайда, қандай жағдайда?» деген сұрақтарға жауап беруді меңгереді. Бақылау жасау үшін оқушылар компас,

үлкейткіш, бинокль, микроскоп сынды құралдарды, сондай-ақ энциклопедиялар мен атластарды пайдаланады, осылайша жас зерттеушілерге қажетті қасиеттерді дамытады.

3-сынып. «Экология әлеміне саяхат» атты сынып сағаттары топтамасы биологиялық әртүрлілікті (түрлер мен экожүйелерді) зерттеуге, сондай-ақ орман, шалғын, су қоймаларындағы өсімдіктер мен жануарлардың өзара байланысын қарастыруға бағытталған. Бұл сабақтар арқылы оқушылар қоршаған орта мен жер бетіндегі адамның рөлін түсініп, адамгершілік құндылықтарды және белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастырады. Оқушылар терек, емен, қайың, жөке, алма, шырша сынды ағаш түрлерінің сыртқы ерекшеліктерін анықтауды үйреніп, ландшафтық дизайн элементтерімен танысады. Сонымен қатар, бөлме өсімдіктері мен үй жануарларын бақылау, ауылдық жерлерде үй жануарларын зерттеу арқылы тәжірибе алады. Бұл сынып сағаттары оқушыларды табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың негізгі қағидаларымен таныстырады.

4-сынып. «Танымдық экология» атты сынып сағаттары оқушылардың танымдық көкжиегін кеңейтуге бағытталған. Әртүрлі саяхаттар, экологиялық мәселелерді зерттеу және экологиялық күнтізбемен жұмыс жасау әдістері арқылы балалардың экологиялық мәдениетін дамыту мақсат етіледі. Сонымен қатар, бұл сабақтар табиғаттың біздің ортақ үйіміз екенін түсінуге, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану, энергияны үнемдеу, ауыз су көздерін ұтымды пайдалану сияқты түсініктерді қалыптастыруға арналған. Адам экологиясы, яғни адам мен оның қоршаған ортасының өзара байланысы туралы ғылыммен таныстыруға да баса назар аударылады. Сынып сағаттары балалардың топта жұмыс істеу, ынтымақтастық және ортақ пікір қалыптастыру дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда ата-аналармен жұмыс жасау маңызды рөл атқарады. Үйдегі тәрбие мен мектептегі білім беру үдерісі тығыз байланыста болған жағдайда ғана балалардың табиғатқа деген сүйіспеншілігі мен оған қамқорлық жасау дағдылары дамиды. Ата-аналар экологиялық тәрбие беру барысында балаларына үлгі болып, табиғатты қорғау, қоршаған ортаға ұқыпты қарау қағидаларын күнделікті өмірде қолдануы қажет. Сонымен қатар, ата-аналармен бірлесе отырып экологиялық іс-шаралар ұйымдастыру, табиғатқа серуендер жасау және отбасы деңгейінде экологиялық мәселелерді талқылау балалардың саналы экологиялық көзқарастарын қалыптастыруға ықпал етеді. Осылайша, ата-аналар мен мектептің бірлескен жұмысы оқушылардың экологиялық мәдениетін дамытудың тиімді жолы болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының ата-аналарын экологиялық мәдениет қалыптастыру жұмысына тарту мақсатында келесі іс-шаралар түрлерін ұсынамыз:

- «Шынжыр» ойыны. Сіз тірі немесе жансыз табиғат нысанын атайсыз, ал бала сол нысанның бір ерекшелігін атайды, одан кейін бір ерекшелікті атау бойынша сіздің кезегіңіз, одан әрі бала басқа ерекшелікті атауы тиіс. Мысалы,

тірі табиғат нысаны «тиін» – аң, жабайы, орманда өмір сүреді, түкті, жаңғақ шағады, бұтақтан бұтаққа секіреді және т. б.;

- «Иә» не «жоқ» ойыны. Ойындағы барлық сұрақтарға тек «иә» немесе «жоқ» сөздерімен жауап беруге болады. Бала кез-келген жануар немесе өсімдік туралы жұмбақ жасырады. Сіз бұл жануардың қайда тұратыны, оның қандай екені, не жейтіні туралы сұрайсыз. Бала тек «иә» немесе «жоқ» деген сөзбен ғана жауап беруі керек. Шешімін тапқаннан кейін ойыншылар ойындағы рөлдерді өзгертеді;

- «Табиғатты қорға» ойыны. Ата-ана біздің әлемнен күн, бұлт, өзен, орман және т.б. сияқты нәрсені алып тастауды ұсынады. Бала егер жер бетінде аталған зат болмаса, тірі қалған заттармен не болатынын дәлелдеп айтуы керек;

- экологиялық тақырып бойынша балалар мен ата-аналардың бірлескен көркемөнер көрмелеріне қатысу; табиғи материалдан жасалған «Айналамыздағы сұлулық» шығармашылық көрмелеріне қатысу;

- ата-аналардың балаларымен бірге экологиялық викториналарға, конкурстарға қатысуы (Интернет желісінде және іштей);

- балалар мен ата-аналардың бірлескен «Жер күні» экологиялық мерекелерін, «Орман тарихы» экологиялық тақырыбындағы ойын-сауық қойылымдарын ұйымдастыруға және өткізуге қатысуы;

- ата-аналардың балаларымен бірге «Біздің өлкеміздің құстары» атты экологиялық жобасына қатысуы;

- ата-аналардың «Орманды өрттен сақтаймыз», «Қысқы орман ертегілері» экологиялық квест-ойындарын ұйымдастыруға және өткізуге қатысуы;

- ата-аналардың тұқым, тас коллекцияларын жинауы; балалармен бірге жапырақтардың, гүлдердің гербарийлерін безендіру;

- ата-аналардың табиғи аймақтардың (орман, шалғын, шөл) макеттерін жасауы;

- жәндіктер, жануарлар, өсімдіктер, көкөністер мен жемістердің муляждарын жасау;

- сыныптың эксперимент бұрышына арналған жабдықтар жасау, тәжірибе жасауға арналған құралдар мен материалдар жинағын жинау;

- ата-аналардың балаларымен бірге үй өсімдіктерін бақылау күнделіктерін жасауы;

- ата-аналардың балаларымен бірге қолдан жасалған кітапшалар, фотоальбомдар, табиғаттағы бақылаулар туралы фоторепортаждар жасау (алған білімімен, алған әсерлерімен бөлісуге шақыру);

- «Демаламыз! Сақтаймыз!» атты отбасылық презентациялар әзірлеуі;

- «Қағаздың екінші өмірі», «Гүл, ағаш отырғызайық», «Түрлі-түсті жем астаулары» атауларымен табиғатты қорғау акцияларын өткізу;

- мектептің табиғат бұрышындағы балалар мен ата-аналардың бірлескен еңбек қызметі «Экологиялық десант» – отбасының мүшелерінің жеке үлгісі.

5-9 сыныптарда:

- білім алушылардың уақытын, қаржысын және ресурстарын тиімді пайдалануға көмектесетін ата-аналар үшін арнайы практикалық нұсқаулықтар

әзірлеу, сондай-ақ істерді дұрыс жоспарлау бойынша балалармен тәрбие жұмыстарын жүргізу;

- ұлттық дәстүрлерді ескере отырып, өз баласында прагматикалық тәсілдер мен дағдыларды тәрбиелеу;

- балаларға компьютерлік ойындар ойнауға, ағзаға ауырлық ететін тағамдарды жеуге, спорттың болмауына, ұялы телефон экрандарынан жиі оқуға және т.б. көп уақыт жұмсау фактілерінің зиян екенін және олардың ерте жастан денсаулығына байланысты мәселелерге тап болуына әкелетінін түсіндіру;

- балаларды түрлі спорт секцияларына қатыстыру.

Осы әдістемелік тәсілдер мен принциптерді қолдану арқылы білім алушылардың экологиялық санасын, ғылыми дүниетанымын және жауапты экологиялық мінез-құлқын қалыптастыруға болады. Экологиялық білім беруді кешенді және жүйелі түрде ұйымдастыру болашақ ұрпақтың табиғатпен үйлесімді өмір сүруіне ықпал етеді.

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеу

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеу қазіргі көпұлтты қоғамда ерекше маңызға ие. Жас ұрпақты осы құндылықтар негізінде тәрбиелеу қоғамның тұрақтылығын, бірлігін және мәдени әртүрлілікті сақтауға бағытталған. Бұл процесс білім алушыларға әртүрлі этникалық және мәдени топтар арасындағы өзара құрмет, түсіністік және ынтымақтастыққа негізделген қоғамда өмір сүруге мүмкіндік береді.

Мақсаты: достыққа, төзімділік пен өзара түсінушілікке тәрбиелеу, ғылыми және мәдени жетістіктерді тәрбиелеу мақсатында пайдалану.

Міндеттері:

- әртүрлі халықтар мәдениетінің өзіндік ерекшелігін түсінуге, ұлттық құндылықтарға ұқыпты қарауға тәрбиелеу;

- тұлғаның өзін-өзі дамытуы үшін жағдайлармен қамтамасыз ететін мәдени ерекшеліктерге деген оң қарым-қатынасқа тәрбиелеу;

- әлем мәдениетінің негіздеріне бейімдеу және басқа халық өкілдеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу;

- білім алушылардың ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру;

- тұлғаны бейбітшілік рухында, басқа халықтармен өзара түсінушілікке тәрбиелеу, әлем мәдениетін сақтауға қажеттілігін дәріптеу.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларда жас ұрпақты тәрбиелеудегі этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісім мәселелері бойынша тәрбие процесіндегі негізгі бағыттар: тәрбие жұмысындағы мәдени әртүрлілікті тану; этносаралық диалог пен ынтымақтастыққа жағдай жасау; толеранттылық пен өзара құрметті дамыту; қоғамдық келісім мен бейбітшілікті насихаттау; мектептегі тәрбие жұмысында отбасы ролін күшейту; интерактивті және жобалық оқыту әдістерін қолдану болуы мүмкін.

1) Білім алушыларға әртүрлі этникалық және мәдени топтардың мәдени құндылықтарын, салт-дәстүрлерін және тілдерін таныстыру маңызды. Бұл олардың әртүрлі мәдениеттердің бірегейлігін және маңыздылығын түсінуге

мүмкіндік береді. Сабақтар мен сыныптан тыс іс-шараларда ұлттық мерекелерді, дәстүрлерді және ұлттық тағамдарды таныстыру, сондай-ақ этномәдени кездесулер ұйымдастыру ұсынылады.

2) Мектепте этносаралық диалог пен ынтымақтастықты дамытуға бағытталған шаралар ұйымдастыру маңызды болып табылады. Білім алушыларды әртүрлі этникалық топтардың өкілдерімен қарым-қатынас жасауға үйрету, пікір алмасуға, бір-бірінің көзқарастарын құрметтеуге және түсінуге шақыру үшін үшін дөңгелек үстелдер, пікірталастар, бірлескен жобалар және этносаралық достық клубтарын құру тиімді құрал бола алады.

3) Білім алушыларды толеранттылыққа және әртүрлі көзқарастар мен мәдениеттерді құрметтеуге тәрбиелеуге бағытталған сабақтар мен іс-шаралар барысында әртүрлі мәдениеттердің ерекшеліктерін түсіндіру, стереотиптер мен алдын ала түсініктерді еңсеру және әртүрлілікке деген оң көзқарасты қалыптастыру мақсатында пән мұғалімдері толеранттылықтың маңыздылығына үнемі назар аударып отырулары тиіс.

4) Білім алушыларға қоғамдық келісім мен бейбітшілікке негізделген қоғам құрудың маңыздылығын түсіндіру үшін бейбітшілік пен келісім тақырыбына арналған сабақтар мен іс-шаралар ұйымдастыру және оқушыларды әлеуметтік жауапкершілікке, азаматтық белсенділікке және қоғамдық келісімге үлес қосуға шақыру ұсынылады.

5) Мектептегі тәрбие жұмысында отбасы рөлін күшейту, яғни этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеуде отбасы үлкен рөл атқарады. Мектеп пен ата-аналар арасындағы серіктестікті нығайту, бірлескен іс-шаралар ұйымдастыру және отбасылық құндылықтарды насихаттау арқылы балаларға этносаралық қатынастардың маңыздылығын түсіндіру үшін ата-аналарға арналған семинарлар мен тренингтер ұйымдастыру, отбасылық мәдени іс-шаралар өткізу ұсынылады.

6) Білім алушыларды этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеуде интерактивті әдістер мен жобалық оқыту тәсілдерін қолдану тиімді. Бұл балаларға әртүрлі мәдениеттер мен этностардың мәселелерін зерттеу, нақты жобалар арқылы олардың шешімдерін табу мүмкіндігін береді. Мектептерде этносаралық достық жобалары, бірлескен шығармашылық іс-шаралар, фильмдер мен кітаптар талқылаулары, театрландырылған қойылымдар өткізу ұсынылады.

Жалпы білім беру ұйымдарының деңгейлеріне сәйкес білім алушыларға әртүрлі этникалық және мәдени топтардың мәдени құндылықтарын, салт-дәстүрлерін және тілдерін таныстыру мақсатында ұйымдастыру болатын іс-шара түрлері (7-кесте).

7-кесте – Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеуге бағытталған іс-шаралар

№	Іс-шараның түрі	Мақсаты, өткізілу формасы
Бастауыш білім беру деңгейінде		
1	Ұлттық ойындар күні	Бастауыш сынып білім алушыларына

		<p>әртүрлі этникалық топтардың ұлттық ойындарын таныстыру арқылы олардың мәдени мұрасын түсінуін және құрметтеуін қалыптастыру, сондай-ақ командалық рухты нығайтып, салауатты өмір салтын насихаттау. Бұл іс-шара оқушыларды әртүрлі халықтардың дәстүрлерімен таныстырып, олардың өзара түсіністігі мен толеранттылығын арттыруға бағытталған.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың ұлттық ойындарын ойнап үйренуге мүмкіндік беру. Мысалы, қазақтың асық ойыны, орыстың городки, татардың лапта ойыны және т.б.</p>
2	Ұлттық киімдер көрмесі	<p>Әртүрлі этникалық топтардың ұлттық киімдерін таныстыру арқылы олардың мәдени әртүрлілікті түсінуін және құрметтеуін дамыту, ұлттық киімдер арқылы халықтардың тарихы мен дәстүрлерін зерттеуге қызығушылық ояту. Бұл іс-шара оқушыларды өзара құрметке, толеранттылыққа тәрбиелеуге және мәдени мұраның маңыздылығын ұғынуға бағытталған.</p> <p>Балалар ұлттық киімдер туралы ақпарат алып, оларды киіп көре алады.</p>
3	Ұлттық ертегілер мен әңгімелер оқулары	<p>Білім алушыларды әртүрлі этникалық топтардың ұлттық ертегілері мен әңгімелері арқылы мәдени мұрамен таныстырып, олардың қиялын дамыту және мәдениетаралық түсіністікке тәрбиелеу.</p> <p>Әртүрлі этностардың ертегілері мен халық аңыздарын оқу. Бұл балаларға әр халықтың мәдениеті мен құндылықтарын түсінуге көмектеседі.</p>
4	Ұлттық тағамдар күні	<p>Білім алушыларды әртүрлі этникалық топтардың ұлттық тағамдары арқылы мәдениетпен таныстырып, олардың мәдени әртүрлілікті түсінуін және құрметтеуін дамыту.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың ұлттық тағамдарын дайындап, оқушыларға дәм татуға мүмкіндік беру. Ата-аналар мен оқушылар тағам дайындау процесіне қатыса алады.</p>
Негізгі орта білім беру деңгейі		
5	Этномәдени апта	Оқушыларға әртүрлі этникалық топтардың

		<p>мәдениетін таныстыру арқылы олардың мәдени санасын, толеранттылық пен өзара құрмет сезімдерін дамыту, сондай-ақ этникалық әртүрліліктің байлығын ұғындыру. Бұл іс-шара оқушыларды өзара түсіністікке, бірлікке және мәдениетаралық диалогқа тәрбиелеуге бағытталған.</p> <p>Апта бойы әр сынып белгілі бір этникалық топтың мәдениетін таныстырады. Әр күн бір ұлттың мәдениетімен танысуға арналады: ұлттық би, әндер, дәстүрлер және т.б.</p>
6	Ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді зерттеу жобасы	<p>Әр сынып немесе топ белгілі бір этникалық топтың ұлттық мерекесін немесе дәстүрін зерттеп, оны сынып алдында таныстырады. Бұл презентациялар арқылы оқушылар басқа халықтардың мерекелері мен дәстүрлерін тереңірек түсінеді.</p>
7	Тілдерді үйрену клубы	<p>Білім алушыларды әртүрлі этникалық топтардың ұлттық мерекелері мен дәстүрлерін зерттеу арқылы олардың мәдени білімін кеңейту, мәдени санасын дамыту және толеранттылықты қалыптастыру. Бұл іс-шара оқушылардың мәдени әртүрлілікке деген қызығушылығын арттырып, өзара құрмет пен түсіністікке тәрбиелеуге бағытталған.</p> <p>Мектеп оқушыларына әртүрлі этникалық топтардың тілдерін үйрену мүмкіндігін ұсыну. Бұл клубта оқушылар қарапайым сөздер мен тіркестерді үйренеді, тілдің негіздерімен танысады.</p>
8	Ұлттық мәдениет байқауы	<p>Білім алушыларды әртүрлі этникалық топтардың мәдениетімен таныстырып, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, мәдени сананы және ұлттық дәстүрлерге деген құрметті қалыптастыру. Бұл іс-шара арқылы мектеп оқушыларын өзара түсіністікке, толеранттылыққа және мәдениетаралық диалогқа тәрбиелеу көзделеді.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың мәдениеті бойынша шығармашылық байқау ұйымдастыру. 5-9 сынып оқушылары ұлттық костюмдер киіп, әндер айтып, билер орындап, ұлттық аспаптарда ойнайды.</p>
Жалпы орта білім беру деңгейі		

9	Этномәдени форум	<p>Жоғары сынып оқушылары арасында мәдениетаралық диалогты дамыту, Қазақстан халықтарының мәдени әралуандығы туралы білімдерін тереңдету, әртүрлі этникалық топтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына құрметпен қарауға тәрбиелеу, сондай-ақ көпұлтты қоғамда төзімді қарым-қатынас пен өзара түсіністік дағдыларын қалыптастыру.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың өкілдерін шақырып, оқушыларға олармен кездесу және сұрақтар қою мүмкіндігін беру. Бұл іс-шара қоғамдағы этникалық әртүрлілік пен бірлік туралы ашық диалог өткізуге мүмкіндік береді.</p>
10	Ұлттық тағамдар дайындау бойынша шеберлік сыныптары	<p>Жоғары сынып оқушыларына қазақ халқының және басқа да этностардың ұлттық тағамдарын дайындау мәдениетімен таныстыру, оқушылардың аспаздық дағдыларын дамыту, ұлттық дәстүрлер мен құндылықтарға құрметпен қарауды қалыптастыру, сондай-ақ ұлттар арасындағы достық пен өзара түсіністікті нығайту.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың тағамдарын дайындау бойынша шеберлік сыныптары. Оқушылар ұлттық тағамдарды дайындап, олардың тарихы мен дәстүрлері туралы біледі.</p>
11	Этникалық фестиваль	<p>Жоғары сынып білім алушыларына әртүрлі ұлттардың мәдениеті мен дәстүрлерін таныстыру, мәдениетаралық диалогты дамыту, оқушыларды этникалық әралуандылыққа, толеранттылыққа және өзара құрметке тәрбиелеу, сондай-ақ ұлттар арасындағы достық пен бірлікті нығайту.</p> <p>Білім алушылар әртүрлі этникалық топтардың мәдениетін көрсететін шығармашылық нөмірлер дайындап, фестиваль ұйымдастырады. Бұл шарада би, ән, театрландырылған көріністер мен ұлттық тағамдар ұсынылады</p>
12	Тілдер күні	<p>Жоғары сынып оқушыларының тілдік мәдениетке деген қызығушылығын арттыру, Қазақстанда тұратын әртүрлі халықтардың тілдеріне құрметпен қарауды тәрбиелеу, тілдік әралуандылықты насихаттау және</p>

		<p>көптілділіктің маңыздылығын көрсету арқылы оқушылар арасында мәдениетаралық түсіністікті нығайту.</p> <p>Әртүрлі этникалық топтардың тілдерін насихаттауға арналған шара. Оқушылар әртүрлі тілдерде сөз сөйлеп, тілдің ерекшеліктері туралы баяндайды</p>
--	--	--

Осы іс-шаралар арқылы білім алушылар әртүрлі этникалық және мәдени топтардың құндылықтары мен дәстүрлерін түсініп, оларға құрметпен қарауға үйренеді. Бұл олардың толеранттылық пен өзара түсіністікке тәрбиеленуіне ықпал етеді.

Этносаралық толеранттылық пен қоғамдық келісімге тәрбиелеу – қазіргі социомәдени жағдайларда жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызды бағыттарының бірі. Бұл процесте жалпы білім беру ұйымдарына ерекше жауапкершілік жүктеледі. Оқушыларды әртүрлі мәдениеттер мен этностарға құрметпен қарауға, қоғамдық келісім мен бейбітшілікті насихаттауға үйрету арқылы біз қоғамда тұрақтылықты, бірлікті және мәдени әртүрлілікті сақтай аламыз. Осының нәтижесінде, болашақ ұрпақтың өмірінде этносаралық келісім мен бейбітшілік басты құндылықтарға айналады.

Цифрлық сауаттылықты қалыптастыру

Цифрлық сауаттылық – бұл қазіргі қоғам өзінің барлық технологияларымен ашатын мүмкіндіктерді пайдалана білуді, адамдармен жаңа әлеуметтік форматта қарым-қатынас жасай білуді және бір-біріне этикалық және мұқият болуды білдіреді. Сандық сауаттылық веб-сайттардың сенімділігін бағалаудан бастап медиа мазмұнды құруға және бөлісуге дейінгі көптеген дағдыларды қамтиды.

Сауаттылық белгілі бір саладағы білім мен дағдыларды меңгеру деңгейін және оларды іс жүзінде қолдану қабілетін білдіреді. Егер оқу, санау, жазу тәрізді сауаттылықтың негізгі бағыттарын қарастыратын болсақ – бұл адамның әлемге кейбір ақпаратты жеткізу және оны қабылдау қабілеті, яғни сауатты адам – өзін көрсете алады және айналасындағыларды көреді, ол басқаларды естиді және олар оны естиді деп түсіндіруге болады. Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда және технологиялық-мәдени ортада жаңа дағдыларды үйрену қажет болып табылады [55].

Егер тілдік сауаттылықты арттыру үшін қарым-қатынас жасау және кітап оқу практикасы қажет болса, цифрлық сауаттылықты дамыту үшін мобильді гаджеттер мен компьютерлер тәрізді техникалық құралдарды, цифрлық ортаның мүмкіндіктері мен коммуникацияларын мәдени пайдалану практикасы қажет болып саналады.

Цифрлық сауаттылық – бұл күрделі дағдылар кешені, оны дамыту үшін тек білім беру бағдарламасын жаңарту немесе мектепті техникалық қайта жарақтандыру жеткіліксіз. Цифрлық сауаттылық цифрлық технологиялар мен интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді пайдалану үшін қажетті білім мен

дағдылар жиынтығы ретінде цифрлық тұтынуды да, цифрлық құзыреттілікті де, цифрлық қауіпсіздікті де қамтиды.

Цифрлық тұтыну – жұмыс және күнделікті өмір үшін интернет, мобильді интернет, цифрлық құрылғылар, интернет-бұқаралық ақпарат құралдары (бұдан әрі – БАҚ), жаңалықтар, әлеуметтік желілер, мемлекеттік қызметтер, телемедицина, бұлтты технологиялар сияқты қызметтерін пайдалануды қамтиды.

Цифрлық құзыреттіліктер – технологияларды тиімді пайдалану дағдылары, ақпаратты іздеу, цифрлық құрылғыларды пайдалану, әлеуметтік желілердің функционалдығын пайдалану, қаржылық операциялар, онлайн-сатып алулар, ақпаратты сыни қабылдау, мультимедиялық мазмұнды өндіру, құрылғыларды синхрондауды қамтиды.

Цифрлық қауіпсіздік – желідегі қауіпсіздік негіздері дербес деректерді қорғауды, қауіпсіз парольды, заңды мазмұнды, мінез-құлық мәдениетін, этиканы, ақпаратты сақтауды, сақтық көшірмелер жасауды қамтиды.

Ақпараттық қызмет құралы ретінде «цифрлық сауаттылық» ұғымы қазіргі кезде компьютерді пайдалану қабілетінен әрі асып кетті және дамудың жеделдеткіші ретінде қызмет етеді, өйткені ол ақпараттық қоғам азаматының, электрондық қызметтерді тұтынушының өзін-өзі тәрбиелеуіне және өмірлік маңызды дағдыларын игеруіне ықпал етеді. Сандық сауаттылық – бұл компьютерлік және ақпараттық дағдылар тәрізді маңызды топтарды біріктіретін ұғым.

Ақпараттық сауаттылық – бұл ақпараттық қажеттілікті тұжырымдау, ақпаратты қандай түрде ұсынылса да, сұрау, іздеу, таңдау, бағалау және түсіндіру қабілеті.

Компьютерлік сауаттылыққа компьютерлер саласындағы арнайы және арнайы техникалық дағдылар кіреді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (бұдан әрі – АКТ) сауаттылығы коммуникациялық компонентті компьютер қолдайтын және интернет арқылы таратылатын қызметтер мен мәдени ұсыныстарды пайдалану үшін пайдаланушылық дағдылар жиынтығы ретінде және білімге негізделген қоғамның негізгі аспектілеріне бағытталған ақпараттық компонент ретінде сандық ақпаратты оңтайлы табу, алу, таңдау, өңдеу, беру, құру және пайдалану мүмкіндігін қамтиды [55].

Цифрлық сауаттылықты білім берудің жалпы міндеттеріне байланысты дамыту керек: егер АКТ-ны қолдану негізгі дағды болса, оны мектеп бағдарламасына енгізу керек. Цифрлық сауаттылық оқушылардың басқа да негізгі дағдылары мен құзыреттіліктерін қалыптастыруға пайдалы әсер ететін сияқты. Цифрлық сауаттылықтың құрамдас бөлігі студенттерге онлайн қауымдастықтарға кіріп, әртүрлі желілермен жұмыс істеген кезде жеке өмірде берілетін және пайдаланатын басқару ақпараты болып табылады. Екінші жағынан, интеграцияланған және бағаланған ақпарат мұғалім ақпаратты Бағалау бойынша сарапшы ретінде әрекет етіп, оқушыларға сенімді және пайдасыз цифрлық ресурстар арасындағы айырмашылықтарды көрсете отырып, сыныпта меңгерілген дағдылардың бір бөлігіне айналады. Сандық

сауаттылықтың ең маңызды компоненттері болашақ компьютер пайдаланушылары мен АКТ мамандары үшін ортақ – желідегі жеке немесе ұжымдық жұмыста ақпаратқа қол жеткізу, басқару, бағалау, интеграциялау, құру және коммуникациялық алмасу, компьютерлік технологияларды қолдау, оқыту, жұмыс істеу және бос уақытты өткізу үшін веб-орта. Бұл дағдылар негізгі құзыреттіліктермен тікелей байланысты, сондықтан цифрлық сауаттылық дәстүрлі сауаттылық сияқты маңызды – оқу және жазу, математикалық дағдылар және әлеуметтік мінез-құлықты басқару болып саналады [56].

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және олардың өмірдің барлық салаларына енуі жағдайында цифрлық сауаттылық мәселесі өскелең ұрпақты тәрбиелеудің негізгі элементіне айналуда. Қазіргі балалар мен жасөспірімдер цифрлық құрылғылар мен интернет олардың күнделікті өмірінде орталық орын алатын әлемде дүниеге келеді. Алайда, цифрлық ортаның артықшылықтарымен қатар, кибербуллинг, интернетке тәуелділік, жеке деректердің таралуы сияқты көптеген қауіп-қатерлер де бар. Цифрлық сауаттылық саласындағы тәрбие тұрақты және саналы азаматты қалыптастырудың маңызды бөлігі болып табылады, ол ақпараттық технологияларды қауіпсіз және тиімді пайдалана алатын болады.

Цифрлық сауаттылықты қалыптастырудың мақсаты: білім алушыларда ақпараттық технологияларды қауіпсіз және жауапкершілікпен пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық сауаттылық негіздерін қалыптастыру, сондай-ақ цифрлық ортада сыни ойлау және саналы мінез-құлық дағдыларын дамыту.

Міндеттер. :

- жеке деректерді, құпиясөздерді, интернеттегі құпиялылықты қорғауды қоса алғанда, цифрлық қауіпсіздік негіздеріне үйрету;

- жалған жаңалықтарды тануды, ақпаратты сыни қабылдау дағдыларын қалыптастыру;

- цифрлық ортада қарым-қатынас мәдениетін дамыту, кибербуллингің алдын алу және онымен күресу;

- цифрлық технологияларды оқу және танымдық мақсаттарда пайдалануға ынталандыру;

- басқа пайдаланушылардың, соның ішінде авторлық құқықтарға деген құрметті тәрбиелеу.

Цифрлық сауаттылық мектептегі оқу-тәрбие жұмысының барлық аспектілеріне кіріктірілуі керек. Бұл оқу-тәрбие процесіне кіріктіру; сыныптан тыс іс-шаралар; әлеуметтік-психологиялық қолдау; ата-аналармен жұмысты көрініс табуы тиіс.

Цифрлық сауаттылық тақырыптарын информатика, қоғамтану, әдебиет немесе шет тілі сабақтары аясында цифрлық сауаттылықты оқыту маңызды. Цифрлық қауіпсіздік, бағдарламалау, медиа сауаттылық негіздері бойынша арнайы курстар немесе факультативтер ұйымдастыру қажет. Сыныптан тыс қызметке қатысты интернетті қауіпсіз пайдалану тақырыптарына арналған киберспорттық турнирлер, хакатондар, медиаконтент (бейне, подкасттар, блогтар) құру конкурстарын өткізу ұсынылады. Сондай-ақ білім алушылар мен

ата-аналарға цифрлық қауіпсіздік мәселелері бойынша тренингтер мен семинарлар ұйымдастыру қажетті нәтиже берері сөзсіз. Мектептің цифрлық жобаларына, мысалы, мектеп сайты немесе цифрлық журнал құруға оқушыларды тарту тиімді. Әлеуметтік-психологиялық қолдау аясында мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтардың интернетке тәуелділікті анықтау және алдын алу, сондай-ақ кибербуллинг құрбандарына қолдау көрсету бойынша жұмысы ұйымдастырылуы тиіс. Сонымен қатар цифрлық мінез-құлықтың сау тақырыптары мен цифрлық этикет бойынша сыныптық сағаттарды өткізу қажет. Ата-аналармен жұмыс аясында оларды цифрлық технологияларды пайдалануға байланысты қауіп-қатерлер мен мүмкіндіктер туралы үнемі хабардар ету маңызды. Ата-аналарға үйде интернетті қауіпсіз пайдалануды қамтамасыз ету туралы цифрлық қауіпсіздік мәселелері бойынша семинарлар өткізу қажет. Цифрлық сауаттылыққа байланысты мектеп іс-шараларына ата-аналарды тарту арқылы бірыңғай тәрбиелік кеңістік құру маңызды. Практикалық ұсыныстардың ішінде мектептің цифрлық сауаттылық бағдарламасын әзірлеу және енгізу қажеттілігі бар, ол цифрлық қауіпсіздік негіздерінен бастап цифрлық этика мен заңнамалық мәселелерге дейінгі барлық негізгі аспектілерді қамтуы тиіс. Сондай-ақ, мектепте оқушылар интернеттегі проблемалармен (кибербуллинг, алаяқтық және т.б.) бетпе-бет келген жағдайда көмекке жүгінуге болатын цифрлық ортадағы мектеп қолдау қызметін құру қажет. Сыртқы ұйымдармен, IT-компаниялар, құқық қорғау ұйымдары, медиа орталықтар сияқты мекемелермен өзара іс-қимыл ұйымдастыру ұсынылады, бірлескен іс-шаралар, тренингтер мен семинарларды өткізу арқылы цифрлық сауаттылықты дамытуға болады. Ойын технологиялары мен жобаларды қолдану балаларды цифрлық сауаттылық негіздеріне үйретудің тиімді тәсілі болып табылады, бұл оқу үдерісін қызықты әрі тиімді етуге мүмкіндік береді. Тиімділікті бақылау және бағалау маңызды, бұл оқушылардың цифрлық сауаттылық деңгейін үнемі бағалап, тәрбиелік іс-шаралардың тиімділігін талдап, бағдарламаларды анықталған қажеттіліктерге сәйкес түзетуге мүмкіндік береді.

Өскелең ұрпақ арасында цифрлық сауаттылықты дамыту заманауи тәрбиелік жұмыстың ажырамас бөлігі болып табылады. Цифрлық технологияларды қауіпсіз және жауапкершілікпен пайдалану мәселелерімен байланысты тақырыптарды білім беру процесіне енгізу тұрақты, әлеуметтік жауапты және саналы жас азаматты қалыптастыруға ықпал етеді, ол цифрлық дәуір жағдайында өмір сүруге және жұмыс істеуге дайын.

Қаржылық сауаттылық дағдыларын қалыптастыру

Қаржылық сауаттылық – бұл адамның қаржылық мінез-құлқы саласындағы әл-ауқатты жақсартуға және өмір сүру сапасын арттыруға әкелетін білімнің, дағдылардың және көзқарастардың жиынтығы.

Қазіргі уақытта экономика мен қаржы нарықтары барған сайын күрделеніп, интеграцияланып жатқан жағдайда, жас ұрпақтың қаржылық сауаттылығын қалыптастыру ерекше маңызға ие болып, білім беру процесінің ажырамас бөлігіне айналуда. Қаржылық сауаттылық тек ақша айналымы

туралы базалық білімді игеру ғана емес, сондай-ақ, теңгерімді және негізделген қаржылық шешімдер қабылдау үшін қажетті дағдылар мен көзқарастарды дамыту дегенді білдіреді. Бұл білім мен дағдылар әр адамның жеке әл-ауқатын арттыруға ғана емес, сонымен қатар, қоғамның экономикалық әл-ауқатын нығайтуға да ықпал етеді.

Қаржылық сауаттылық жеке бюджетті басқару және шығындарды жоспарлаудан бастап, инвестиция негіздерін түсіну және қаржылық шешімдермен байланысты тәуекелдерді сезіну сияқты кең ауқымды дағдыларды қамтиды. Оқушылардың ақшаны қалай табу және жұмсау ғана емес, сонымен қатар, оны жинақтау, инвестициялау және, ең бастысы, артық қарыздар немесе алаяқтық сияқты қаржылық тұзақтардан қалай сақтану керектігін түсінуі маңызды. Бұл білім қаржы саласындағы жауапты және ұтымды мінез-құлықтың негізін қалайды, бұл өз кезегінде экономиканың макродеңгейде тұрақтылығы мен дамуына ықпал етеді.

Мектептердегі тәрбие жұмысы қаржылық мәдениетті дамытуды ерекше назарға алуы керек. Бұл тек теориялық оқытуды ғана емес, сонымен қатар, жас ұрпақтың қаржы әлемінде сенімді түрде бағдарлануына мүмкіндік беретін практикалық дайындықты да талап етеді. Оқушыларға импульсивті шығындар немесе қарыздарды дұрыс басқармау сияқты кең таралған қателіктерден аулақ болуды, сондай-ақ, ұзақ мерзімді қаржылық жоспарлаудың маңыздылығын түсінуді үйрену қажет. Қаржылық сауатты азаматтарды тәрбиелеу әр адамның өз ресурстарын тиімді басқаруға қабілетті болатын, осылайша, өз әл-ауқатын және бүкіл елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ететін қоғамды қалыптастыруға ықпал етеді.

Осылайша, қаржылық сауаттылықты білім беру процесі мен мектептердегі тәрбиелік жұмысқа интеграциялау әлеуметтік жауапкершілігі мол, экономикалық тұрғыдан сауатты, қаржылық әлемнің күрделі әрі динамикалық жағдайында өмір сүруге дайын ұрпақты қалыптастырудағы маңызды қадам болып табылады.

Білім алушылардың жеке қаржылық мәселелерде негізделген шешімдер қабылдауына, шығындарын жоспарлауына, бюджетті және инвестицияларды басқаруға, сондай-ақ қаржы саласында жауапты және этикалық мінез-құлық дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін қаржылық сауаттылық негіздерін қалыптастыру білім беру ұйымдарында қаржылық сауаттылыққа тәрбиелеудің басты мақсаты болып табылады.

Міндеттері:

- бюджетті жоспарлау, жинақтау, инвестициялау және кредиттік ресурстарды ұтымды пайдалану сияқты жеке қаржыны басқарудың негізгі ережелеріне оқыту;

- қаржылық мәселелерде сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру, оның ішінде тәуекелдерді бағалау, қаржылық ұсыныстарды талдау;

- салықтардың, әлеуметтік жарналардың және басқа да қоғамдық міндеттемелердің маңыздылығын түсінуді қоса алғанда, жауапты қаржылық мінез-құлық мәдениетін дамыту;

- қаржы нарығы қатысушыларының құқықтары мен міндеттеріне, сондай-ақ қаржылық қызметтегі этикалық нормаларға құрметпен қарауды тәрбиелеу.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты қаржылық сауаттылыққа тәрбиелеу бойынша жалпы білім беру ұйымдарында келесідей жұмыс түрлерін ұйымдастыруға болады:

1) қаржылық сауаттылық тақырыптарын мектептің пәндерінің мазмұнына кіріктіру;

2) қаржылық жоспарлау, инвестициялау негіздері, сондай-ақ экономикалық тарих пен заманауи қаржы құралдары бойынша арнайы курстар немесе факультативтер ұйымдастыру;

3) жеке немесе отбасылық бюджетті, ірі сатып алуларға немесе білім алуға арналған шығындарды жоспарлау сияқты қаржылық сауаттылық тақырыбы бойынша конкурстар, викториналар және жобалар өткізу;

4) білім алушылар мен ата-аналар үшін жеке қаржы, кәсіпкерлік негіздері және экономикалық қауіпсіздік мәселелері бойынша тренингтер мен семинарлар ұйымдастыру;

5) білім алушыларды мектептің экономикалық жобаларына тарту, алған алған білімдерін практикада қолдану мүмкіндігін беретін инвестициялық клуб құру;

6) қаражатқа деген дұрыс көзқарасты қалыптастыруға, қарыздық жүктеменің және қаржылық тәуелділіктің алдын алуға бағытталған мектеп психологтары мен әлеуметтік педагогтардың әлеуметтік-психологиялық қолдау жұмысын ұйымдастыру;

7) қаржылық этика және жауапкершілік тақырыбындағы сынып сағаттарын өткізу, шынайы өмірлік жағдайларды және мысалдарды талқылау;

8) ата-аналарды қаржылық сауаттылықтың маңыздылығы туралы және олардың балаларына қаржылық дағдыларды үйретуде қалай көмектесе алатыны туралы дөңгелек үстелдер, семинарлар ұйымдастыру;

9) отбасылық бюджет, балалардың білімін жоспарлау және ұзақ мерзімді қаржылық мақсаттар бойынша ата-аналарға арналған семинарлар өткізу;

10) мектеп пен отбасы бірлесіп жұмыс істейтін бірыңғай тәрбие кеңісін құру, ата-аналарды қаржылық сауаттылыққа байланысты мектеп іс-шараларына тарту.

Практикалық ұсыныстар:

- мектепшілік қаржылық сауаттылық бағдарламасын әзірлеу және білім беру процесіне енгізу. Бұл бағдарлама жеке қаржыны басқарудан бастап инвестициялық қызмет негіздері мен салық заңнамасы мәселелеріне дейінгі барлық негізгі аспектілерді қамтуы тиіс;

- білім алушылар инвестициялық портфельді басқару немесе виртуалды бюджетпен жұмыс істеу тәрізді қаржылық операцияларға қатыса алатын мектепшілік қаржылық клуб немесе зертхана құру;

- қаржылық мекемелермен бірлескен іс-шаралар, тренингтер мен экскурсиялар өткізу үшін ынтымақтастық ұйымдастыру;

- қаржылық сауаттылықтың негіздерін оқыту үшін ойын әдістері мен жобалық қызметті қолдану;

- білім алушылардың қаржылық сауаттылық деңгейін үнемі бағалап отыру, сондай-ақ, тәрбиелік іс-шаралардың тиімділігін талдау, бағдарламаларды оқушылар мен олардың ата-аналарының қажеттіліктері мен сұраныстарына сәйкес түзету.

Білім алушылар арасында қаржылық сауаттылықты дамыту қазіргі заманғы тәрбиелік жұмыстың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жеке қаржыны, ресурстарды басқару және қаржылық жауапты мінез-құлықпен байланысты тақырыптарды білім беру процесіне интеграциялау қазіргі экономикалық жағдайда сенімді бағыт-бағдар алып, қаржылық өмірде негізделген шешімдер қабылдай алатын әлеуметтік жауапты және қаржылық сауатты азаматты қалыптастыруға ықпал етеді.

Ақпараттық мәдениетін қалыптастыру

Ақпараттық мәдениет – қоғамның ақпараттық ресурстар мен ақпараттық коммуникация құралдарын тиімді пайдалану, сондай-ақ осы мақсаттар үшін ақпараттандыру құралдары мен ақпараттық технологияларды дамыту саласындағы озық жетістіктерді қолдану қабілеті.

Ақпараттық мәдениет адамның ақпараттық ортамен өзара әрекеттесуінде білім, білік, дағдылар мен рефлексиялық көзқарастар жиынтығының болуымен көрінеді [57].

Қазіргі заманғы ақпараттық қоғам білім беру ұйымдарының барлық түрлеріне, ең алдымен, жалпы білім беретін мектепке:

- өз бетінше қажетті білім ала отырып, қазіргі жылдам өзгермелі өмірлік жағдайларға икемді бейімделуге;
- ақпаратпен сауатты жұмыс істеуге;
- өз бетінше сыни тұрғыдан ойлауға, меңгерген білімін өзін қоршаған шындықта қайда және қалай қолдануға болатындығын нақты білуге;
- жаңа идеяларды қалыптастыруға, шығармашылықпен ойлауға;
- әр түрлі әлеуметтік топтарда коммуникативті, қарым-қатынас жасауға, әр түрлі салаларда бірлесіп жұмыс істей білуге;
- өзінің адамгершілігін, интеллектісін, мәдени деңгейін дамыту үшін өз бетінше жұмыс жасауға қабілетті түлектерді даярлау міндетін қояды.

Ақпараттық мәдениет – бұл оқу және практикалық мәселелерді шешуге қажетті ақпаратты табу, іріктеу, саралау және ұсыну бойынша білім, білік және дағдылар жиынтығы. Ақпараттық мәдениеттің жетекшісі – мұғалім, ол өзі ақпарат шығарады және өз еңбегімен мұны қалай жасау керектігін көрсетеді.

Ақпараттық мәдениет ақпараттық процестер мен қатынастардың шығу тегін түсінудегі сауаттылық пен құзыреттілікті; гуманистік бағдарланған ұмтылыстар, мүдделер, дүниетаным, құндылық бағдарлары тәрізді ақпараттық құндылық-мазмұндық саланы; дамыған ақпараттық рефлексияны, сондай-ақ ақпараттық мінез-құлық пен әлеуметтік-ақпараттық белсенділіктегі шығармашылықты қамтиды. Адамның ақпараттық мәдениетінің маңызды элементтерінің бірі – ақпараттық ресурстарды білу және мүмкін болса, оларға еркін қол жеткізу болып санналады. Біздің елімізде кітапханалар, статистикалық орталықтар, ақпараттық қызметтер, БАҚ және басқа да көптеген

ұйымдар ақпаратты жинаумен, өңдеумен, сақтаумен және таратумен айналысады.

Мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру – бұл оқу-тәрбие жүйесінің барлық қатысушыларының өзара әрекеттесу процесі. Ақпараттық мәдениетті қалыптастыру бойынша педагогикалық қызметтің негізгі бағыттары мыналарды қамтиды:

- білім алушылардың білімін, үлгерімін және т.б. мәліметтерді ұсынудың, өңдеудің жаңа әдістері мен тәсілдерін қолдану;

- педагогикалық қызметте әдістемелік материалдар мен көрнекі құралдардың кең ауқымын пайдалану;

- компьютерлік оқыту және бақылау бағдарламаларын әзірлеу және қолдану;

- қашықтықтан оқыту арқылы өз біліктілігін арттыру;

- кәсіби өсу мен өзін-өзі дамыту үшін компьютерлік желілердің ақпараттық ресурстарын пайдалану.

Оқу-тәрбие процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану мұғалімнен келесі әрекеттерді талап етеді:

- өмірдің және қызметтің әртүрлі салаларында ақпараттық технологиялардың негіздерін зерттеу;

- тәрбие жұмысының ақпараттық кеңістігін құру және оны белсенді пайдалану негізінде тәрбие процесінің тиімділігін арттыру;

- білім алушылардың ақпаратқа ғылыми, сыни көзқарасқа негізделген дүниетанымын қалыптастыру.

Жалпы орта білім беретін мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру:

- оқулықтың әдістемелік аппаратын толыққанды пайдалану;

- ақпарат алу көздерін кеңейту мақсатында сөздіктерді, энциклопедияларды, анықтамалықтарды (қағаз және электрондық) пайдалану;

- әртүрлі ақпарат көздерінен алынған мәліметтерді салыстыру және сәйкестендіру, олардың шынайылық деңгейін анықтау;

- ақпаратты құрылымдау, маңызды және екінші дәрежелі мәліметтерді ажырату;

- өз тәжірибесін баяндамалар, рефераттар, презентациялар түрінде ұсыну. Жұмысты рәсімдеу мәдениеті және презентация ережелері;

- сабақ өткізу, топқа жетекшілік ету, топтық өзара әрекеттесу тәрізді рөлдік модельдерді өзгерту

- пәндер бойынша интерактивті тестілеуге қатысу, өз нәтижелерін құрдастарының нәтижелерімен салыстыру, өзін-өзі сындарлы бағалауды қалыптастыру;

- экскурсиялар сияқты бірнеше бағытта кезең-кезеңімен жүзеге асады.

Ақпараттық мәдениет қалыптастыру бойынша сыныптан тыс іс-шара түрлері:

- «Байқаулар әлемі» сайттарындағы байқауларға қатысу, ата-аналарды тарту, жауаптарды бірлесіп іздеу;

- «Автомоторталық», «Атом энергетикасы орталығы», сурет галереясы, жануарлар паркі, қала мұражайларының жұмысына қатысу арқылы ақпараттық өрісті кеңейту;

- жобаларға, жарыстарға, байқауларға, профильдік ауысымдарға қатысу арқылы өз тәжірибесін ұсыну;

- мектеп оқушылары, ата-аналар алдында сөз сөйлеуді ұйымдастыру;

- «Күнделік» желісінде жұмыс істеу: жеке бетте электрондық жетістіктер портфолиосын жүргізу, сыныптастармен ақпарат алмасу, білім алушыларға арналған сервистерді пайдалану;

- желідегі мінез-құлық және қауіпсіздік ережелерімен танысу.

Мектепте ақпаратпен жұмыс істеу дағдылары мектеп пәндерін оқу барысында, факультатив сабақтарында, үйірмелерде, өздігінен іздену, ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында, рефераттар, баяндамалар, байқау жұмыстарын дайындаған кезде қалыптасады.

Ақпараттық мәдениет қалыптастырудың формалары мен әдістері: әңгімелер, дәрістер, пікірталастар, практикалық сабақтар, баяндамалар, хабарламалар, ойындар, викториналар, конференциялар, шолулар, экскурсиялар, өздігінен жұмыс істеу, «Байқаулар әлемі» сайттарындағы зияткерлік және шығармашылық байқауларға қатысу және т.б..

Білім беру ұйымдарының ақпараттық мәдениет қалыптастыру жұмыстарының нәтижесінде

- қосымша ақпаратқа деген қажеттілік, алынған ақпарат пен бар білімді салыстыра, жалпылай және жүйелеп, білімді арттыру, себеп-салдарлық байланыстар туралы түсініктерді жаңартып, өз ақпараттық объектілерін (хабарламалар, шығармалар, графикалық жұмыстар) жасауға бағытталған – танымдық;

- жоспарлау, мақсатты анықтау, қатысушылардың функцияларын, өзара әрекеттесу тәсілдерін анықтау, ақпаратты іздеу және жинаудағы бастамашыл ынтымақтастық, ойларын жеткілікті толықтықпен және дәлдікпен білдіру қабілеті, қарым-қатынас барысында бақылаудан ақпарат алуға бағытталған – коммуникативтік;

- ақпараттың мүмкін болатын көздері мен оны іздеу тәсілдерін анықтау, ақпаратты тақырыптық ұйымдастыру, алфавиттік ретпен, сандық мәндер бойынша ретке келтіруге бағытталған – реттеушілік дағлы қалыптасады.

Осылайша, мектеп оқушыларының ақпараттық мәдениетін қалыптастыру олардың тұлғалық, танымдық, реттеушілік, коммуникативтік оқу әрекеттерінің кешенді дамуына ықпал етіп, әлеуметтік бағытталған азаматтық тұлғаны тәрбиелейді.

Эстетикалық тәрбие сұлулық, көркем мәдениет, дәуірлер мен халықтардың көркем құндылықтары, ұлттық және жалпыадамзаттық призма арқылы адамгершілік-рухани құндылықтар қалыптастыруды көздейді. Өнер құралдарының көмегімен дамудың қазіргі кезеңінде өзіндік санасы жаңа, анағұрлым жоғары деңгейдегі, тұжырымдамалы ойлауға, әлемді тұтас көре білуге, өзінің шығармашылық қызметінде ол туралы құндылықты түсініктерді

іске асыруға, ұжымда өмір сүру білігіне, әлем мәдениетімен және адамдармен қарым-қатынаста өзін көрсете білуге қабілетті адам қалыптастыру маңызды міндет, сонымен қатар балаларда эстетикалық көзқарастар мен қажеттіліктерді қалыптастыруға бағытталған әртүрлі көркемдік қызметті ұйымдастыру болып табылады.

Мұндай тәрбие:

- әсемдікті қабылдау қабілетін дамытады, яғни балалардың бойында қоршаған ортадағы сұлулықты тану, түсіну және бағалау дағдыларын қалыптастырады. Бұл көркем өнер туындылары, музыка, поэзия, табиғаттың әсем көріністері мен адам жасаған мәдениет нысандары арқылы жүзеге асады. Әсемдікке деген сезімталдық баланың эмоциялық әлемін байытады, оның көркемдік талғамын қалыптастырады және рухани дамуын қолдайды;

- эстетикалық талғамды қалыптастырады, яғни балаларда әсемдікке, өнерге және күнделікті өмірдегі үйлесімділікке деген жоғары талғамды қалыптастырады. Бұл тұрғыда балалар әртүрлі көркемдік бағыттармен таныса отырып, өздерінің жеке эстетикалық бағалауларын дамытады. Эстетикалық талғам тек өнерді қабылдауда ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның жалпы мәдениеті мен мінез-құлқында да көрініс табады;

- өмірге, адамгершілікке және рухани тазалыққа саналы көзқарасты қамтитын эстетикалық қатынасты ынталандырады. Балаларға эстетикалық тәрбие беру арқылы олардың өмірге деген терең, саналы көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік беріледі. Бұл тек қана сұлулықты көріп, бағалауда ғана емес, сонымен қатар адамның ішкі дүниесіне, оның моральдық және рухани құндылықтарына мән беріп, жоғары деңгейде түсінуге жетелейді. Осы арқылы бала қоғамдағы және жеке өмірдегі эстетикалық және моральдық нормаларды саналы түрде қабылдауға үйренеді;

- табиғатқа деген сүйіспеншілік пен оны қорғауға деген ұмтылысты дамытады. Балаларға табиғаттың әсемдігін түсінуге, оның сұлулығын сақтауға және қорғауға тәрбиелейді. Бұл қоршаған ортаны қадірлеу, табиғатпен үйлесімді өмір сүру, және табиғатты қорғауға деген жауапкершілікті арттырады. Табиғатқа деген сүйіспеншілік балалардың болашақта экологиялық саналы азамат болуына негіз қалайды.

Мектеп оқушыларына эстетикалық тәрбие беруді тиімді ұйымдастыру үшін келесі іс-шараларды өткізуге болады (8-кесте):

8-кесте – эстетикалық тәрбие қалыптастыруға бағытталған іс-шаралар

№	Іс-шараның бағыты	Мақсаты және іс-шараның сипаттамасы
1	Мұражайлар мен көрмелерге бару	Мақсаты – білім алушылардың өнер туындыларымен танысу арқылы эстетикалық танымын кеңейтіп, көркемдік қабылдау қабілеттерін дамыту. Өнер мұражайларына, көрме залдарына және галереяларға тұрақты экскурсиялар ұйымдастыру

		<p>арқылы білім алушылардың мәдени және эстетикалық дамуына ықпал ету. Бұл іс-шаралар мектеп оқушыларының бейнелеу өнері, мүсін және сәндік-қолданбалы өнер туындыларымен жақынырақ танысуына, өнердің әртүрлі бағыттарын түсінуге және бағалауға, сондай-ақ олардың дүниетанымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай экскурсиялар оқушылардың эстетикалық талғамын қалыптастыруға, олардың көркемдік қабылдауын жетілдіруге, өнерге деген қызығушылықтарын арттыруға және рухани құндылықтарын байытуға бағытталған. Балалар мұражайлар мен көрмелерде алған әсерлерін күнделікті өмірде қолдана отырып, шығармашылық ойлау қабілеттерін дамытады және өнердің құндылығын түсінуге үйренеді</p>
2	<p>Мектептегі театр қойылымдары мен драмалық үйірмелер</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың актерлік шеберлігін дамыту арқылы креативтілігін, эмоционалдық интеллектін және командада жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру, сондай-ақ олардың эстетикалық талғамын арттыру.</p> <p>Мектептегі театр қойылымдары мен драмалық үйірмелер – білім алушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға, олардың өзіндік ой-пікірлерін көркем түрде жеткізуіне және сахналық өнердің қыр-сырын меңгеруіне мүмкіндік беретін маңызды шаралар. Үйірмеге қатысушылар тек актерлік шеберлікпен ғана шектелмей, режиссура, сценография, костюм дизайны және музыкамен жұмыс істеу сияқты театрлық процестің түрлі аспектілеріне де қатыса алады. Бұл мектеп оқушыларының әртүрлі рөлдерді сомдауы, драмалық сюжеттерді сахналауы арқылы өмірлік құндылықтарды түсініп, өз эмоцияларын басқаруды үйренуге, креативті ойлау қабілеттерін арттыруға, сонымен қатар ұжымда бірлесіп жұмыс істеу және ортақ мақсатқа жету үшін өзара қолдау көрсету дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Театрлық қойылымдар мен драмалық үйірмелер арқылы білім алушылар сахна мәдениетін, өнердің көркемдік ерекшеліктерін және эстетикалық құндылықтарын тереңірек түсініп, өздерін шығармашылық тұрғыдан дамытуға мүмкіндік алады</p>
3	<p>Қызығушылық</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың шығармашылық</p>

	<p>клубтары</p>	<p>қабілеттерін дамыту және олардың қызығушылық салаларын тереңдету арқылы жан-жақты тұлға қалыптастыру.</p> <p>Қызығушылық клубтары оқушылардың шығармашылық әлеуетін ашуға, олардың жеке қызығушылықтарына сәйкес келетін өнер түрлерін зерттеуге және дамытуға бағытталған. Сурет, фотография, музыка, әдебиет және дизайн сияқты әртүрлі өнер салаларына арналған клубтарда оқушылар өздерінің шығармашылық қабілеттерін жетілдіре алады.</p> <p>Сурет клубы білім алушыларға кескіндеме, графика және басқа да бейнелеу өнері бағыттарын меңгеруге мүмкіндік береді, ал фотография клубы фотосурет өнерінің техникасы мен эстетикасын зерттеуге жағдай жасайды. Музыка клубы музыкалық аспаптарды үйренуге, композиция жазуға және музыкалық өнерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Әдебиет клубында оқушылар әдеби шығармаларды талқылап, өздерінің жазушылық қабілеттерін дамытады. Дизайн клубы оқушыларға графикалық дизайн, интерьер және сән дизайны сияқты салаларды зерттеп, шығармашылық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.</p> <p>Бұл клубтарда мектеп оқушылары тек қана шығармашылық дағдыларды дамытып қана қоймай, сонымен қатар тәжірибелі тәлімгерлердің жетекшілігімен өздерінің өнерге деген қызығушылықтарын тереңдетеді. Сонымен бірге, клубтар ұжымдық жұмыс істеу, өзара қолдау көрсету және шығармашылық жобаларда ынтымақтастық орнату дағдыларын қалыптастырады. Қызығушылық клубтары арқылы оқушылар өздерінің шығармашылық әлеуетін толықтай ашып, өздерін әртүрлі өнер түрлерінде сынап көруге мүмкіндік алады</p>
4	<p>Өнер конкурстары мен фестивальдері</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың өнерге деген қызығушылығын арттыру, шығармашылық қабілеттерін дамыту және өзіндік көркемдік көзқарастарын қалыптастыруға ықпал ету.</p> <p>Сурет, музыка, әдебиет, фотография және би сияқты өнердің әртүрлі түрлеріне арналған мектепшілік конкурстар мен фестивальдер өткізу. Бұл іс-шаралар білім алушылардың эстетикалық</p>

		<p>қызметке деген қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық өзін-өзі танытуын ынталандырады.</p> <p>Өнер конкурстары мен фестивальдері – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін танытуға және эстетикалық талғамдарын дамытуға бағытталған іс-шаралар. Бұл конкурстар мен фестивальдерде оқушылар әртүрлі өнер салаларында өз таланттарын көрсетіп, өзара тәжірибе алмасып, жаңа шығармашылық идеялармен таныса алады.</p> <p>Сурет конкурстары мектеп оқушыларына түрлі техникалар мен стильдерде өздерін сынап көруге мүмкіндік береді. Музыкалық фестивальдерде оқушылар музыкалық аспаптарда ойнау, ән айту және композициялар жазу дағдыларын көрсете алады. Әдеби конкурстар оқушыларға шығармашылық жазу, поэзия және проза саласында өз шеберліктерін сынауға мүмкіндік береді. Фотография конкурстары оқушыларға өздерінің көру қабілеттерін және фотография өнерін түсінуін жетілдіруге мүмкіндік береді. Би фестивальдері оқушыларға би өнерінің әртүрлі стильдерін меңгеріп, сахнада өз өнерін көрсетуге мүмкіндік береді.</p> <p>Бұл конкурстар мен фестивальдер оқушылардың өздерін еркін шығармашылық тұрғыдан танытуына, өнердің әртүрлі бағыттарында өз қабілеттерін ашуға және дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, мұндай іс-шаралар оқушылардың бір-бірімен бәсекеге түсіп, өзара тәжірибе алмасуына, өз жетістіктерін бағалауға және болашақта шығармашылық қызметке деген қызығушылықтарын арттыруға жағдай жасайды. Өнер конкурстары мен фестивальдері оқушылардың өздерінің эстетикалық көзқарастарын, өнерге деген махаббатын және шығармашылық қабілеттерін жан-жақты дамытуға бағытталған маңызды шаралар болып табылады.</p>
5	Өнер және мәдениет сабақтары	<p>Мақсаты – білім алушылардың мәдени және эстетикалық құндылықтарды терең түсінуін қамтамасыз ету, олардың өнер мен мәдениетке деген қызығушылығын арттыру және мәдени тұрғыдан дамыған тұлға қалыптастыру.</p>

		<p>Өнер мен мәдениеттің әртүрлі аспектілеріне, мысалы, өнер тарихы, музыкалық мәдениет, күнделікті өмір эстетикасы сияқты тақырыптарға арналған қосымша сабақтар енгізу. Бұл сабақтар оқушыларға мәдени және эстетикалық құндылықтарды тереңірек түсінуге және бағалауға көмектеседі.</p> <p>Өнер және мәдениет сабақтары – білім алушылардың мәдениет пен өнерге деген қызығушылығын оятып, олардың әлемді эстетикалық тұрғыдан қабылдау қабілетін дамытуға бағытталған қосымша білім беру шаралары. Бұл сабақтар оқушыларды әлемдік және ұлттық мәдениетпен таныстырып, олардың өнердің әртүрлі салаларындағы білімдерін тереңдетуге көмектеседі.</p> <p>Өнер тарихы бойынша сабақтарда білім алушылар көркемдік стильдердің эволюциясын, ұлы шеберлердің шығармаларын және өнердің мәдениеттегі орнын зерттейді. Музыкалық мәдениет сабақтарында оқушылар әлемдік және ұлттық музыканың даму тарихын, түрлі музыкалық жанрлар мен дәстүрлерді, сондай-ақ олардың қоғамдағы рөлін түсінеді. Күнделікті өмір эстетикасы бойынша сабақтарда оқушылар тұрмыстық заттардан бастап, қоршаған ортаға дейінгі барлық аспектілерде сұлулықты көре білуге және оны бағалай білуге үйренеді.</p> <p>Бұл қосымша сабақтар оқушылардың өнерге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың мәдени және эстетикалық құндылықтар туралы білімдерін кеңейтеді. Сонымен қатар, бұл сабақтар оқушылардың өз мәдениетін тереңірек түсінуіне, басқа мәдениеттерге деген құрметін арттыруға және әлемдік мәдени мұраға деген қызығушылығын оятуға ықпал етеді. Өнер және мәдениет сабақтары оқушылардың жан-жақты дамуына, эстетикалық талғамдарын қалыптастыруға және олардың шығармашылық әлеуетін ашуға мүмкіндік береді</p>
6	Пленэрлер мен шығармашылық мастер-класстар (пленер, француз тілінен	Мақсаты – білім алушылардың табиғат аясында шығармашылық қабілеттерін дамыту, олардың көркемдік шеберліктерін жетілдіру және табиғаттың сұлулығын өнер арқылы тануға жағдай жасау.

	<p>аударғанда «en plein air» – «таза ауада (ашық ауада)» деген мағынаны білдіреді</p>	<p>Табиғат аясында пленэрлер және кескіндеме, мүсін, фотография және басқа да өнер түрлері бойынша шығармашылық мастер-класстар ұйымдастыру. Бұл іс-шаралар білім алушыларға табиғатпен тікелей байланыста болып, көркемдік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.</p> <p>Пленэрлер мен шығармашылық мастер-класстар – оқушыларға өнер әлемін табиғатпен үйлестіре отырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған іс-шаралар. Пленэрлерде оқушылар ашық аспан астында, табиғаттың әсем көріністерін бейнелеуге мүмкіндік алады. Бұл оларға табиғаттың сұлулығын тереңірек түсініп, оны өнер тілімен жеткізуге үйренуге көмектеседі.</p> <p>Мастер-класстарда білім алушылар белгілі бір өнер түрлері бойынша кәсіби мамандардан тәжірибе алады. Кескіндеме бойынша сабақтарда олар әртүрлі техникалар мен әдістерді меңгеріп, табиғи ландшафттарды немесе басқа да объектілерді бейнелеуді үйренеді. Мүсін жасау бойынша мастер-класстарда оқушылар табиғи материалдармен жұмыс істеп, үш өлшемді өнер туындыларын жасауды меңгереді. Фотография бойынша сабақтарда оқушылар табиғаттың әдемі сәттерін түсіруді үйренеді, композиция мен жарықтың маңыздылығын түсінеді.</p> <p>Бұл іс-шаралар мектеп оқушыларының шығармашылық ойлауын, көркемдік талғамын және техникалық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, табиғат аясында өткізілетін пленэрлер оқушылардың экологиялық санасын оятып, табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттырады. Шығармашылық мастер-класстар арқылы олар өздерін өнердің әртүрлі салаларында сынап көріп, кәсіби деңгейде дамуға ұмтылады. Пленэрлер мен шығармашылық мастер-класстар оқушылардың табиғат пен өнер арасындағы байланысын терең түсініп, бұл тәжірибені өздерінің болашақ шығармашылық жолында пайдалануға мүмкіндік береді</p>
7	<p>Ұлттық мәдениет пен дәстүрлер фестивалдері</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың мәдени алуан түрлілікке деген құрметін арттыру, олардың эстетикалық танымын кеңейту және ұлттық мәдениетті терең түсінуіне ықпал ету.</p> <p>Әртүрлі халықтардың мәдениеті мен</p>

		<p>дәстүрлеріне арналған фестивальдер ұйымдастыру. Бұл фестивальдер мәдени алуан түрлілікке деген құрметті дамытуға және әртүрлі мәдени формаларды эстетикалық тұрғыдан қабылдауды жетілдіруге көмектеседі.</p> <p>Ұлттық мәдениет пен дәстүрлер фестивальдері білім алушыларға әртүрлі халықтардың мәдени мұрасын тереңірек танып-білуге мүмкіндік береді. Бұл фестивальдерде оқушылар әртүрлі мәдениеттердің байлығын, олардың дәстүрлерін, өнерін және әдет-ғұрыптарын зерттеп, түсінуге мүмкіндік алады.</p> <p>Фестивальдер аясында әртүрлі халықтардың ұлттық киімдерін, тағамдарын, қолөнерін, әндерін, билерін және басқа да мәдени элементтерін таныстыратын көрмелер мен қойылымдар ұйымдастырылады. Білім алушылар әр халықтың мәдениетіне тән ерекшеліктерді тікелей көріп, сол мәдениеттің құндылықтарын сезіне алады. Сонымен қатар, фестивальдерде халықтық өнердің әртүрлі түрлерін көрсетуге арналған шеберлік сабақтары мен практикалық сабақтар өткізілуі мүмкін, бұл оқушыларға мәдени мұраның маңыздылығын түсінуге және оны бағалауға мүмкіндік береді.</p> <p>Бұл іс-шаралар оқушыларға өз мәдениетін тереңірек түсінуге және басқа халықтардың мәдениеттеріне құрметпен қарауға үйретеді. Сонымен қатар, олар ұлттық және әлемдік мәдениеттің алуан түрлілігі мен байлығын түсінуге мүмкіндік береді, бұл оқушылардың эстетикалық талғамын дамытуға және олардың мәдени санасын кеңейтуге ықпал етеді. Ұлттық мәдениет пен дәстүрлер фестивальдері оқушылардың болашақта мәдениетаралық қарым-қатынасқа дайын болуына және олардың әлемнің мәдени алуан түрлілігін бағалай білуіне көмектеседі</p>
8	<p>Кино және музыкалық кештер</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың өнерді түсінуін тереңдету, олардың эстетикалық талғамын дамыту және кино мен музыканың мәдени құндылықтарын бағалауға үйрету.</p> <p>Тақырыптық кино және музыкалық кештер ұйымдастыру, мұнда оқушылар классикалық және заманауи фильмдерді көріп, әртүрлі жанрдағы</p>

		<p>музыканы тыңдап, олардың эстетикалық құндылықтарын талқылай алады.</p> <p>Кино және музыкалық кештер білім алушыларға кино және музыканың әртүрлі жанрларымен танысуға, олардың көркемдік және мәдени құндылықтарын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін іс-шаралар болып табылады. Бұл кештерде классикалық және заманауи фильмдер көрсетіліп, әртүрлі жанрдағы музыкалық шығармалар орындалады, сондай-ақ олардың көркемдік ерекшеліктері мен эстетикалық құндылықтары талқыланады.</p> <p>Кино кештерінде оқушылар кино өнерінің әртүрлі дәуірлерін, стильдері мен бағыттарын зерттеп, фильмдердің сюжеттік құрылымы, режиссуралық шешімдер және актерлік шеберлік туралы тереңірек түсінік алады. Бұл оларға кино өнерінің мазмұндық және эстетикалық жақтарын түсініп, талдау қабілетін дамытуға көмектеседі.</p> <p>Музыкалық кештерде мектеп оқушылары классикалық музыкадан бастап заманауи жанрларға дейінгі музыкалық шығармаларды тыңдайды. Бұл оларға әртүрлі музыкалық стильдердің ерекшеліктерін түсінуге, музыканың эмоционалдық әсерін бағалауға және әртүрлі мәдениеттердің музыкалық мұраларымен танысуға мүмкіндік береді.</p> <p>Әрбір кино және музыкалық кештен кейін оқушылардың қатысуымен талқылаулар өткізіледі, мұнда олар өз әсерлерімен бөлісіп, фильмдер мен музыкалық шығармалардың эстетикалық және мәдени аспектілерін талдайды. Бұл оқушылардың көркемдік талғамын дамытуға, олардың мәдениетке деген көзқарасын тереңдетуге және өнерді талдай білу қабілетін жетілдіруге мүмкіндік береді.</p> <p>Кино және музыкалық кештер оқушылардың өнерге деген қызығушылығын оятып, олардың эстетикалық тәрбиесін байытып қана қоймай, сонымен қатар олардың мәдени санасын арттыруға бағытталған маңызды шаралар болып табылады.</p>
	<p>Өнер туындыларын жасауға арналған жобалық</p>	<p>Мақсаты – білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, олардың ұжымдық жұмыс дағдыларын жетілдіру және өнерге деген эстетикалық көзқарасын қалыптастыру.</p>

жұмыстар	<p>Өнер туындыларын, мысалы, көркем инсталляциялар, мүсіндер, мозаикалар, қабырға суреттері және т.б. жасауға бағытталған жобалық жұмыстарды әзірлеу және жүзеге асыру. Бұл оқушыларға шығармашылық жобаларда бірлесіп жұмыс істеуге, өз дағдыларын және эстетикалық талғамын дамытуға мүмкіндік береді.</p> <p>Іс-шараның кеңейтілген сипаттамасы: Өнер туындыларын жасауға арналған жобалық жұмыстар оқушыларға өздерінің шығармашылық әлеуетін толық ашуға және өнерге деген эстетикалық көзқарасын дамытуға мүмкіндік беретін маңызды шаралар болып табылады. Бұл жұмыстарды орындау барысында оқушылар өз идеяларын жүзеге асырып, көркемдік жобаларды құруға және оларды өмірде жүзеге асыруға мүмкіндік алады.</p> <p>Жобаларға әртүрлі өнер туындыларын жасау кіреді, мысалы, көркем инсталляциялар – кеңістікті ерекше әсермен толықтыратын көркем композициялар, мүсіндер – үш өлшемді көркемдік нысандар, мозаикалар – түрлі түсті материалдардан жасалған бейнелер, қабырға суреттері – мектептің қабырғаларын сәндідейтін суреттер. Бұл жобалар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытумен қатар, олардың техникалық дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді.</p> <p>Білім алушылар ұжымдық жұмысқа белсене қатыса отырып, өздерінің идеяларын ортақ жобаға енгізеді, бұл оларға топтық жұмыс дағдыларын дамытып, өзара қолдау көрсетуді және жауапкершілікті бөлісуді үйренуге мүмкіндік береді. Әрбір оқушының жеке үлесі ортақ нәтижеге қосылады, бұл олардың жобаның маңыздылығын түсінуге және өз еңбектерінің құндылығын бағалауға үйретеді.</p> <p>Жобалық жұмыстарды орындау барысында оқушылар тек қана өнер туындыларын жасап қана қоймай, сонымен қатар олардың көркемдік эстетикасын түсіну қабілетін дамытады. Олар әртүрлі материалдармен жұмыс істеуді, композиция жасауды және кеңістікті көркемдік тұрғыдан ұйымдастыруды үйренеді.</p> <p>Өнер туындыларын жасауға арналған жобалық</p>
----------	---

		<p>жұмыстар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытып, олардың өнерге деген қызығушылығын арттырады. Сонымен қатар, бұл жұмыстар мектептің эстетикалық ортасын жақсартуға және оқушылардың шығармашылық күш-жігерін жоғары бағалауға бағытталған маңызды тәжірибе болып табылады.</p>
	<p>Мектеп ортасын эстетикалық безендіру</p>	<p>Мақсаты: Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту және мектеп ортасын эстетикалық тұрғыдан жетілдіру арқылы олардың ортаға деген жауапкершілік сезімін қалыптастыру.</p> <p>Оқушылардың мектеп кеңістігін, сыныптарды, демалыс аймақтарын, мектеп ауласын безендіруге қатысуы. Бұл жұмысқа көркем стендтер құру, оқушылардың жұмыстарынан көрмелер ұйымдастыру, мектеп аумағын көгалдандыру және абаттандыру кіруі мүмкін.</p> <p>Мектеп ортасын эстетикалық безендіру – оқушылардың шығармашылық әлеуетін іске асыруға және олардың мектеп кеңістігіне деген жауапкершілік сезімін арттыруға бағытталған маңызды іс-шара. Бұл процесс оқушыларды мектептің әртүрлі аймақтарын безендіру жұмыстарына тартуды көздейді, соның ішінде сыныптарды, демалыс аймақтарын және мектеп ауласын.</p> <p>Білім алушылар өздерінің көркемдік идеяларын жүзеге асырып, мектептің әртүрлі бөліктерінде шығармашылық стендтер, постерлер, мозаикалар және басқа да көркем элементтер жасаумен айналысады. Сондай-ақ, оқушылардың көркемдік туындыларынан көрмелер ұйымдастыруға болады, бұл олардың өнердегі жетістіктерін көрсетуге және өз жұмыстарына мақтаныш сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді.</p> <p>Мектеп ауласын көгалдандыру және абаттандыру жұмыстарында оқушылар табиғатпен жақын жұмыс істеп, өсімдіктер отырғызу, гүлзарлар жасау, демалыс орындарын безендіру сияқты әрекеттерге қатысады. Бұл іс-шаралар табиғатқа деген сүйіспеншілік пен қоршаған ортаны қорғауға жауапкершілік сезімін оятады.</p> <p>Оқушылардың мектеп ортасын эстетикалық безендіруге қатысуы олардың шығармашылық және ұйымдастырушылық қабілеттерін дамытуға,</p>

		<p>ұжымдық жұмыс дағдыларын нығайтуға және өздерінің еңбектерімен мектеп өміріне үлес қосу сезімін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл іс-шаралар мектептің жалпы атмосферасын жақсартуға, оны оқушылар мен мұғалімдер үшін жайлы және шабыттандыратын ортаға айналдыруға бағытталған</p>
--	--	---

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларда мектеп оқушыларына эстетикалық тәрбие беру маңызды рөл атқарады. Эстетикалық тәрбие білім алушылардың рухани-адамгершілік дамуына ықпал етіп, олардың шығармашылық әлеуетін ашуға, көркемдік талғамын қалыптастыруға және қоршаған ортаға эстетикалық тұрғыдан қарауға үйретеді. Мектеп оқушыларының әлемді эстетикалық тұрғыдан қабылдауы олардың мәдениетке, өнерге және табиғатқа деген сүйіспеншілігін арттырады. Бұл процесс оқушылардың бойында сұлулықты тану және бағалау қабілетін дамытуға, сонымен қатар олардың әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделуіне көмектеседі. Қазіргі заманғы қоғамның түрлі мәдени құндылықтарын қабылдау және түсіну арқылы білім алушылар эстетикалық білімдерін кеңейтіп, өздерінің дүниетанымын байытады. Осылайша, эстетикалық тәрбие – білім алушылардың жан-жақты дамуының және олардың толыққанды азамат болып қалыптасуының ажырамас бөлігі болып табылады.

Білім беру ұйымы, ата-ана, білім алушы арасындағы байланысты нығайту

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда білім алушының тұлғалық қасиеттерін қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік факторларды ескере отырып, өз баласын тәрбиелеуде ата-ананың да мәдени, педагогикалық сауаттылығын арттырып отырған жөн. Осыған байланысты мектеп, ата-ана, білім алушы арасындағы байланысты нығайтатын іс-шаралар мазмұны терең болуы маңызды. Осы мақсатта білім беру ұйымдарына арналған арнайы бағдарламаны ұсынамыз.

Білім алушыларды тәрбиелеу мен әлеуметтендіру бағдарламасы

Бағдарлама мақсаты: білім алушыларды тәрбиелеу мен әлеуметтендірудің мақсатында отбасымен бірлестікте жоғары адамгершілік, шығармашылық, ұлттық, рухани-адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіре отырып, Қазақстан азаматының қалыптасуы мен дамуын әлеуметтікпедагогикалық қолдау. Қазақстан рухани және мәдени дәстүрлерге бай, сол себепті білім алушы өз елінің бүгінгі мен болашағы үшін жауапкершілікті сезінетін тұлға болып қалыптасуы тиіс.

Білім алушыларды тәрбиелеуде қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін мынадай міндеттер шешеді:

1) отбасылық мәдениетті қалыптастыру салалары:

- қоғамының негізі ретінде отбасына деген көзқарасты нығайту;

- адамның тұрақты және табысты дамуы үшін отбасының маңызы туралы идеяларды қалыптастыру;

- білім алушының ата-анасына құрметпен қарауын, үлкендер мен кішілерге саналы, қамқор қарым-қатынасын нығайту;

- отбасылық өмірдің сүйіспеншілік, жақын адамға қамқорлық, ұрпақ жалғастыру, отбасы мүшелерінің рухани және эмоционалды жақындығы, өзара көмек және т.б. сияқты адамгершілік құндылықтарын игеру;

- өз отбасының әлеуметтік-психологиялық әл-ауқатына қамқорлық жасаудың бастапқы тәжірибесін қалыптастыру;

- өз ұлтының, отбасының дәстүрлерін, Қазақстандағы өзге ұлттардың мәдени-тарихи және этникалық дәстүрлерін білу.

2) тұлғалық жеке мәдениетті қалыптастыру:

- дәстүрлі адамгершілік көзқарастар мен моральдық нормалар, үздіксіз білім беру, өзін-өзі тәрбиелеу және әмбебап рухани-адамгершілік құзыреттілік негізінде рухани даму, әлеуметтік бағдарланған, қоғамдық пайдалы қызметте шығармашылық әлеуетті іске асыру «жақсы тұлға болу» қабілетін қалыптастыру;

- ерік бостандығы мен рухани отандық дәстүрлерге негізделген адамгершілікті нығайту, білім алушының жеке басының ішкі көзқарасы өз аружданына сәйкес әрекет ету;

- жеке тұлғаның (ар-ожданның) адамгершілік өзін-өзі тану негіздерін қалыптастыру – жасөспірімнің өзінің адамгершілік міндеттемелерін тұжырымдау, адамгершілік өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру, адамгершілік нормаларын орындауды талап ету, өзінің және басқалардың іс-әрекеттеріне адамгершілік баға беру қабілеті;

- адамгершілік қасиеттің мәнін, әлеуметтік бағдарланған және әлеуметтік пайдалы қызметті қалыптастыру;

- адамгершілікті қалыптастыру – білім алушылардың басқа адамдардың игілігіне бағдарланған және жақсылық пен жамандық, әділ және әділетсіз, ізгілік пен жамандық, тиісті және жол берілмейтін дәстүрлі идеялармен айқындалатын мінез-құлықтың саналы қажеттілігін қалыптастыру;

- білім алушыларға негізгі ұлттық құндылықтарды, өз елінің ұлттық рухани дәстүрлерін, салтын, әдет-ғұрпын игеру;

- жасөспірімнің жағымды моральдық өзін-өзі бағалауын, өзін-өзі сыйлауы мен өмірлік оптимизмін нығайту;

- эстетикалық қажеттіліктерді, құндылықтар мен сезімдерді дамыту;

- өзінің моральдық тұрғыдан негізделген ұстанымын ашық білдіру және дәлелдеу, өз ниеттеріне, ойлары мен іс-әрекеттеріне сыни көзқарас таныту қабілетін дамыту;

- моральдық таңдау негізінде жасалатын тәуелсіз қадамдар мен іс-әрекеттерге, олардың нәтижелері үшін жауапкершілікті қабылдау қабілетін дамыту;

- еңбекқорлықты, қиындықтарды жеңу қабілетін, нәтижеге қол жеткізуде табандылық пен шыдамдылықты дамыту;

- адамгершілік құндылықтар мен моральдық нормалар негізінде оқуға, еңбекке, әлеуметтік қызметке шығармашылық қатынасты қалыптастыру;

- жасөспірімде бастапқы кәсіби ниеттер мен мүдделерді қалыптастыру, болашақ кәсіби таңдаудың моральдық маңыздылығын түсіну;

- жасөспірімнің адам өмірінің құндылығын түсінуі, өз мүмкіндіктері шегінде адамның өміріне, физикалық және адамгершілік денсаулығына, рухани қауіпсіздігіне қауіп төндіретін іс-әрекеттер мен әсерлерге қарсы тұру қабілетін қалыптастыру;

- экологиялық мәдениетті, салауатты және қауіпсіз өмір салты мәдениетін қалыптастыру.

3) әлеуметтік мәдениетті қалыптастыру:

- отбасы мүшесінің, мектеп ұжымының, аумақтық-мәдени қауымдастықтың, этникалық қауымдастықтың, азаматтық бірегейлікті қалыптастыру;

- еліне деген сенімді нығайту, Отан үшін жеке жауапкершілік сезімін, өз елінің өркендеуіне қамқорлық жасау;

- патриотизм мен азаматтық ынтымақтастықты дамыту;

- білім беру процесінде алынған білім негізінде жеке және әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешуде педагогтермен, құрдастарымен, атааналармен, үлкендермен және кішілермен ынтымақтастықты ұйымдастыру және жүзеге асыру дағдыларын дамыту;

- жасөспірімдерде түрлі әлеуметтік және кәсіптік топтардың өкілдерімен қоғамдық қатынастар практикасы арқылы осы құндылықтарға бағдарланған және мінез-құлық үлгілеріне бағдарланған әлеуметтік басымдықтар мен құндылықтар туралы алғашқы дағдыларды, табысты әлеуметтенудің бастапқы дағдыларын қалыптастыру;

- жасөспірімдерде қоғамдағы сындарлы, табысты және жауапты мінезқұлық үшін қажетті әлеуметтік құзыреттерді қалыптастыру;

- өзге адамдарға, азаматтық қоғам институттарына, мемлекетке деген сенімді нығайту;

- ізгі ниет пен эмоционалды жауаптылықты, өзге адамдарға түсіністік пен жанашырлықты дамыту, адамдарға көмек көрсету тәжірибесін қалыптастыру;

- гуманистік және демократиялық құндылық бағдарларын игеру;

- өзге адамдардың сенімдеріне саналы және құрметпен қарауды қалыптастыру, адамның, отбасы мен қоғамның өміріндегі діни мұраттардың маңыздылығын, өз елінің тарихи және мәдени дамуындағы дәстүрлі діндердің рөлін түсіну;

- этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру, өзге ұлт өкілдерінің мәдени, діни дәстүрлерін, өмір салтын құрметтеу.

Бес кеселге тосқауыл қою жолдары

Мемлекет басшысы 2024 жылы 15 наурызда өткен Ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзінде «Ұлы Абай «Бес нәрседен қашық бол, бес нәрсеге асық бол» деген. Бұл – әрине, ешқашан ескірмейтін, мән-маңызын жоғалтпайтын өсиет. Бірақ әр

заманның өзіне тән сын-қатерлері бар. Жаһандану үрдісіне, жаңа технологияның дамуына және басқа да себептерге байланысты қоғамға қауіпті жаңа кеселдер пайда болды. Әсіресе, біз мынадай бес кеселмен бүкіл ел болып күресіп, біржола тосқауыл қоюымыз керек» - деді [58].

Бес кесел:

- 1) нашақорлық, вейп, насыбай ату;
- 2) лудомания, яғни құмарпаздық;
- 3) тұрмыстық зорлық-зомбылық, буллинг пен агрессия;
- 4) вандализм;
- 5) ысырапшылдық.

Балалар мен жасөспірімдер арасында нашақорлықтың, вейп шегудің және насыбай атудың алдын алу бағдарламалары, іс-шаралары жалпы білім беру ұйымдарының педагог-психологтарына және сынып жетекшілеріне арналған болуы мүмкін. Бағдарламалар мен іс-шаралардың негізгі мақсаттары келесідей болуы мүмкін:

- білім алушылардың бойында «денсаулық», «салауатты өмір салты», «әлеуметтік жауапкершілік» ұғымдары туралы түсініктер қалыптастыру;

- психобелсенді заттарды (бұдан әрі – ПБЗ) қолданудың себептерімен және салдарымен таныстыру;

- заң бұзушылық үшін болатын жауапкершілікті түсінуге бағытталған әлеуметтік және құқықтық нормалармен таныстыру;

- білім алушыларда салауатты өмір салты құндылықтарын қалыптастыру, ПБЗ қолдану қаупімен байланысты күнделікті өмірлік жағдайларды саналы түрде шешуге дайындықты дамыту, сондай-ақ ПБЗ қолдану қаупіне байланысты топтық әлеуметтік қысымға қарсы тұруға ішкі дайындықты қалыптастыру;

- білім алушыларда есірткіге, вейпке, насыбайға қатысты ақпаратқа сын тұрғысынан қарау қабілетін және әлеуметтік мақұлданған іс-әрекетке деген ынтаны дамыту;

- жасөспірімдерде тұлғалық дамуға ықпал ететін жаңа жағымды тәжірибе қалыптастыру, тұлғааралық және топтық мазмұнды қарым-қатынас үдерісінде; жасөспірімдерде есірткіні, вейпті, насыбайды қолдануға қарсы тұратын копинг-стратегиялар мен ішкі қорғаныстарды қалыптастыру.

Мақсаттарға сәйкес бағдарламаларда және іс-шараларда алдын алудың келесі міндеттерін белгілеу қажет:

- жасөспірімдердің тұлғааралық және топтық қарым-қатынаста жаңа жағымды тәжірибе алуына ықпал ететін қолайлы психологиялық климатты қалыптастыру;

- құқықтық мәдениеттің негіздерін қалыптастыруға ықпал ету;

- құқыққа бағынатын әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруға ықпал ету;

- есірткіге, вейпке, насыбайға қатысты ақпаратқа сын тұрғысынан қарауды дамытуға ықпал ету;

- есірткі, вейп, насыбай қолдануды болдырмайтын, әлеуметтік мақұлданған қызметке деген мотивацияны дамытуға ықпал ету;

- есірткі, вейп, насыбай қолдануға қарсы тәжірибе, копинг-стратегиялар (тұлғаның күйзеліспен күресу үшін жасайтын әрекеттері) және ішкі қорғаныстарды алуға жағдай жасау

Алдын алу бағдарламалары мен іс-шараларын жүзеге асыру барысында ашық әрі сенімді қарым-қатынас орнату және шығармашылық жұмыс атмосферасын қалыптастыру қажет, оның негізгі мақсаты – салауатты өмір салтын, ПБЗ-ды қолдануға қарсы жоғары функционалды мінез-құлық стратегиялары мен тұлғалық ресурстарды қалыптастыру.

Бағдарламалар мен іс-шаралар есірткі және басқа да психобелсенді заттардың ағзаға әсері, оларды қолданудың себептері мен салдары, оларға байланысты аурулардың түрлері және сауығу жолдары туралы; есірткіні қолдану мен басқа да өзін-өзі жоюға бағытталған мінез-құлық түрлерінің тұлғаның ерекшеліктері, қарым-қатынас, әлеуметтік желілер, стресс және онымен күресу жолдарымен байланысы туралы ақпаратты қамтуы тиіс.

Іс-шараларды жүзеге асыру барысында тұлғаның:

- өзіне деген оң көзқарасын және сонымен бірге өзін сын тұрғысынан бағалай білу;

- өздігінен өзгеру және даму мүмкіндіктеріне, қателіктер жіберу ықтималдығына, бірақ оларды түзету мүмкіндігіне деген оң көзқарас;

- проблемалық жағдайларды дұрыс бағалай білу және оларды шеше білу, өз-өзін басқару және өзгерту, қысқа мерзімді және болашақ мақсаттар қою және соларға жету, өз мінез-құлқын бақылау және өмірін өзгерту қабілеті;

- өз күйін талдай білу және өз сезімдерін дұрыс жеткізе білу қабілеті;

- басқа адамдарға жанашырлық таныту және олардың мінез-құлқының мотивтері мен келешегін түсіну қабілеті;

- психологиялық және әлеуметтік қолдауды қабылдай білу және оны көрсете білу, өз бетінше шешім қабылдау қабілеті тәрізді ресурстарды қалыптастыру және дамыту қажет.

Алдын алу жұмысы жүргізілетін сыныпта немесе топта сенімді, адал, эмоционалды және әлеуметтік қолдау көрсететін қарым-қатынастар орнату өте маңызды. Бастауыш сыныптарда өткізілетін сабақтар көбінесе ойын түрінде болуы керек, бірақ сонымен бірге маңызды интеллектуалды және психологиялық жұмысты қамтуы қажет. Білім алушылардың тыңдай білу, өзара сенім көрсету, құрмет таныту, құпиялылықты сақтау, өз пікірін ашық білдіру және өз ұстанымын көрсету мүмкіндігі, топтың белсенділігі мен жұмысының табыстылығы үшін жауапкершілікті өз мойнына алу тәрізді ережелер әзірлеу және сыныптағы күнделікті өмірге енгізі өзінің нәтижесін беретіні сөзсіз болып табылады.

Балалармен жұмыс жасаудағы басым бағыт – білім алушылардың денсаулығын сақтау және нығайту, яғни өскелең ұрпақтың есірткі, вейп және т.б. қолдануға ұмтылуына жол бермеу.

Жалпы орта білім беру ұйымдары жұмысының ең маңызды бағыттарының бірі – білім алушыларда құнды адамгершілік және рухани бағдарларды қалыптастыру процесі, толыққанды болу сезімін және азаматтық ұстанымды тәрбиелеу, жасөспірімдер арасында ПБЗ-дың кез келген түрін

қолданудың алдын алу болып табылады және осы бағыттағы алдын алу сабақтарын ұйымдастыру және өткізудің мақсаттары келесідей болуы мүмкін:

- білім алушылардың салауатты өмір салты туралы білімдерін жүйелеу және жаңарту;

- білім алушылардың әлеуметтік-саяси өмірге белсенді қатысуға бағытталған ұстанымын қалыптастыру, бос уақыттарын тиімді өткізу түрлеріне тарту;

- «Жоқ» деп айта білу қабілетін, күнделікті өмірде және өмірлік қиын жағдайларда саналы шешімдер қабылдау дағдысын қалыптастыру;

- әлеуметтік мақұлданған құқықтық нормаларды ұстану қажеттілігі ретінде құқықтық мәдениеттің негізін қалыптастыру.

Сурет салу, коллаж жасау, әңгіме жазу сияқты формаларды қолдана отырып, топтық форматтағы оқушылармен жұмыс нәтижелі болады.

Сабақты өткізу формасына ерекше назар аудару керек. Мұғалім сыныптың барлық білім алушыларын белсенді қызметке қосуға ерекше назар аударуы қажет.

Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-6 сыныптарында жан-жақты әмбебап сабақ танымдық және тәрбиелік сипаттағы мәселелерді бірдей шеше алады. Бұл санаттағы білім алушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері маңызды кезеңнің мазмұнына, яғни жасөспірімдер дағдарысының басталуымен (11-13 жас) байланысты болып табылады. Сондықтан, осы жас кезеңінде топтық форматта бұрын ұқсас формалар қолданылған сыныптардағы пікірталас (аквариум); миға шабуыл; визитка портреттерін ұсыну; кері байланыс (рефлексия); әлеуметтік дизайн, жағдайды модельдеу және бірлескен шешім; сахналау; рөлдік ойындар; интерактивті ойындар тәрізді жобалау және модельдеу технологияларын қолдану ұсынылады.

7–8 сыныптарда білім алушылардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері жасөспірімдік дағдарыстың жалғасуымен байланысты болады. Бұл кезеңде жасөспірімнің табысты әлеуметтенуі, ең алдымен, оған жалпы мәдени үлгілерге, нормаларға және қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу заңдылықтарына қатысты өз көзқарасын саналы түрде қабылдап, оны құндылықтық-эмоционалдық деңгейде білдіру мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы жүзеге асады. Бұл жастағы жасөспірімдер тобымен жұмыс істеуде 5-6 сыныптардағыдай топтық жұмыс формаларын қолдануға болады.

Жоғары сыныптарда (9–11 сыныптар) педагог-психологтың, әлеуметтік педагогтің және басқа да мамандардың жұмыс әдістемесінің өзіне тән ерекшеліктері бар (15–18 жас). Ұқсастық дағдарысы 15–18 жас аралығында қалыпты құбылыс болып табылады. Бұл дағдарыс қалыпты есею үшін қажет және өзіндік сананың күрт өсуімен көрінеді. Өз тұлғасына деген көзқарас өзгереді. Жігіт немесе қыз өзін басқа адамдарға ұқсамайтын, өзіндік сезімдері, ойлары және толғаныстары, жеке көзқарастары мен бағалаулары бар қайталанбас тұлға ретінде сезінеді. Құрдастарының арасында ерекшелену ниеті, өзін-өзі бекітуге деген ұмтылыс, сыртқы мінез-құлық формаларында, ерекше пікірлерде және әдеттен тыс әрекеттерде өзін көрсетуге алып келеді. Педагог жоғары сынып оқушыларын тереңірек түсінуге бағыттайды.

Жоғары сынып білім алушыларымен пікірталас; пікірсайыс; дөңгелек үстел; миға шабуыл; әлеуметтік дизайн, жағдайларды модельдеу және бірлескен шешім; іздеу зерттеулері; семинар тәрізді жұмыс формаларын таңдауға болады.

Ата-аналармен жұмыс барысында ата-аналарға баланың есірткі, вейп немесе ПБЗ-ның басқа түрлерін қолдануға ұмтылуының себептері туралы келесідей ақпараттарды қолдануға болады:

1) Бұл заттардың денедегі қайтымсыз өзгерістерді тудырады келесідей әрекеттері бар:

- терінің түсі (бозғылт және сары);
- ас қорыту бұзылыстары (дәретханаға жиі бару, тәбеттің болмауы немесе керісінше тәбеттің жоғарылауы, құсу, асқазан ауруы);
- дене температурасы (қызба, жоғары температура);
- мұрыннан қан кету (естен тану мүмкін);
- көз қарашықтарының қызаруы және кеңеюі;
- денедегі жаралардың баяу емделуі;
- бас ауруы жиі болуы.

2) Қызығушылық (өзіне қызықты немесе басқалар ұсынды) немесе достарыммен бірге деп те айтылады. Психологтар жасөспірім алғаш рет достарының немесе өзі бірге жүретін ортасының өтініші бойынша темекі шегуге, алкоголь мен есірткіні қолдануға тырысуы мүмкін екенін айтады. Сонымен қатар, кейбір құрдастар сендіру, пара беру, қорқыту сияқты әдістер арқылы қысым жасай алатындығын есте ұстаған жөн. Мұндай жағдайда ересек адамдар, әсіресе ата-аналар дер кезінде көмек көрсетулері керек.

3) Отбасындағы немесе мектептегі қолайсыз жанжал жағдайлар. Балаларға қатысты қатыгездік, дөрекілік қолданылатын отбасылар бар. Бұл балалар қорқынышты, үрейді жиі сезінеді және осы сезімдерді жеңілдету үшін балалар ПБЗ одан да қауіпті деп ойламай, тұтынуға жүгінеді. Сондай-ақ мектепте немесе аулада көптеген балалар құрдастарының қорлауына ұшырауы мүмкін.

Мұндай жағдайларда «111-Amanat» бірыңғай мемлекеттік байланыс орталығына немесе балалар сенім телефонына (150 номеріне) қоңырау шалып, ересектерден көмек сұрауы керек. Бұл орталықтардың мамандары қиын жағдайға тап болған жасөспірімдерге өзін қалай ұстау керектігін айтады.

4) Қиын жағдайларда күйзеліске ұшырау – бұл қорқыныш, алаңдаушылық сезінгенде, не істеу керектігін білмегенде және күйзелісті бастан кешкенде орын алатын жағдай. Күйзеліс – бұл эмоционалдық және физикалық шиеленіс күйі, ол белгілі бір қиын және бақылауға алынбайтын жағдайларда пайда болады. Ғылыми тілмен айтқанда, күйзеліс – адамның денесін қорқытатын, ашуландыратын немесе қауіп төндіретін нәрсеге беретін физикалық, психикалық, эмоционалдық және химиялық реакциясы. Осындай сәттерде назарды басқа нәрсеге аудару, көңілді ауыстыру, қорқыныштан арылуға мүмкіндік беретін әрекеттерді жасау қажет, бірақ ең бастысы, бұл әрекеттер позитивті болуы керек.

Лудомания, яғни құмарпаздық.

Ойынға тәуелділік, құмар ойындарға патологиялық әуестік – лудомания деп аталады. Бұл лудоманның үнемі ойын әрекетіне тартылғанын білдіреді. Оның өмірінде құмар ойындар басымдыққа ие болып, достық және отбасылық байланыстарды, кәсіби қызметті және кез келген басқа салаларды екінші орынға ығыстырады. Мұндай жағдайларда ойынға әуестік тәуелділікке айналғандықтан, бұл бұзылыс ауру ретінде жіктеледі, тіпті Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы да оны осылай қарастырады.

Алкоголизмнен айырмашылығы, ойынға тәуелділік физиологиялық тұрғыдан сыртқы көрініс бермеуі мүмкін. Лудоманның сөйлеуінде немесе созылмалы ауруларының асқынуында ешқандай бұзылулар болмайды. Ол ұзақ уақыт бойы шындықты отбасынан жасыруы мүмкін. Алайда, лудоманияның белгілері бар, олардың пайда болған кезде дереу әрекет ету қажет:

- ойыннан басқа бұрынғы қызығушылықтардың бәріне деген әуесқойлықтың жоғалуы;

- үнемі компьютер немесе смартфон экраны алдында болу (ставкаларды мобильді қосымша арқылы жасауға болады);

- тітіркенгіштік, агрессивтілік, қалыптасқан жағдайды талқылауға құлықсыздық;

- егер құмар ойыншы жеңіске жетсе, күшті қозу және еш себепсіз оптимизмнің пайда болуы;

- бірақ ақша ұта бастаса, көңілділік кезеңі депрессиялық кезеңге ауысуы мүмкін;

- эмоционалдық деңгейінің жоғарылауы;

- ұйқысыздық және ұйқының бұзылуы;

- лудоман сүйікті ісіне қайта орала алмаса, шиеленісу байқалады. Ойынға деген ұмтылыс еңсерілмейтіндей болып, қарсылық көрсету қабілеті төмендейді. Ұтысқа ставка тігу, ойын туралы әңгіме айтылған немесе көріністер көрсетілген кез келген фильмнің үзіндісі рецидивті тудыруы мүмкін [59].

Ойынға тәуелділіктің бастапқы кезеңінде дәрігерлердің көмегіне жүгінбей-ақ, бұл дертпен күресуге тырысуға болады. Отбасындағы жағдайды тұрақтандыру қажет, қақтығыстар мен жанжалдардан аулақ болу керек, өйткені олар тек құмар ойынға тәуелділікті ушықтырады. Тәуелді адамды белсенді демалыс, достармен кездесу, басқа хоббиер, саяхаттар тәрізді ойыншының көңілін басқа жаққа бұратын іс-шараларға бұруға жағдай жасау қажет. Оған компьютерлік ойыннан тыс өмірдің де қызықты бола алатынын көрсету, ол өзін компьютерлік ойын кезінде ғана емес, шынайы өмірде де маңызды және қажетті сезінуіне мүмкіндік беру маңызды, бұл компьютерлік ойындарға деген тәуелділік мәселесіне қарсы тұрудың бір жолы болып саналады.

Аталған мәселе бойынша ата-аналар жиналысы барысында ата-аналарға арналған келесі ұсыныстарды қолдануға болады:

1. Виртуалды әлем шынайы өмірді алмастырмауы үшін балаңызбен көбірек уақыт өткізуге тырысыңыз, сонда сіз тәуелділіктің алғашқы белгілерін міндетті түрде байқайсыз.

2. Ата-аналар:

- балаңыздың компьютер алдында қанша уақыт өткізетініне және оның құрдастарымен шынайы қарым-қатынасқа қарағанда компьютерге басымдық беретініне;

- оның ойындағы мінез-құлқын шынайы өмірде қайталайтын-қайталамайтынын, агрессивті көңіл-күй танытатынына;

- компьютерге тыйым салғанда балаңыздың қалай әрекет ететінін бақылаңыз – құмар ойыншыларда суицидтік бейімділікке жақын депрессия басталуы мүмкін;

- оның денсаулық жағдайын бағалаңыз – көп уақытты компьютерде өткізетін балалар жиі бас ауруларына шағымданады, олардың көру қабілеті нашарлап, дене қалпы бұзылады;

- компьютерге тәуелділік назардың шоғырлануына, зейінді жинақтауға әсер ететіндігіне назар аударыңыздар.

Алдын алудың келесідей шараларын қабылдануды ұсынамыз:

- ата-аналар өздері үлгі болуы тиіс. Балалар ересектердің мінез-құлқын қайталайтынын ұмытпаңыздар. Егер сіз өзіңіз монитордың алдында немесе телефондағы желілерде көп отырсаңыз, сіздің бұл сүйіспеншілігіңіз балаңыздың еліктеуіне үлгі болары сөзсіз. Ата-аналар мен балалардың ортақ хоббиі, табиғатта немесе спорт залында уақыт өткізу мүмкіндігі болса, бұл баланың ойынға құмарлығына қарсы тұрудың бірден-бір жолы болып табылады;

- компьютерге берілетін уақыт – жақсы мінез-құлық пен оқу үлгерімі үшін сыйақы ролін атқаруы мүмкін. Бала компьютерлік ойындарға рұқсат алу керек екеніне үйренуі тиіс. Білім алу, үй шаруасы және қызығушылықтар арасындағы уақытты үйлесімді бөлу жасөспірім әлемін виртуалды тәуелділікке айналдыра алмайды. Бұл үшін қосымша уақыт қалмайды;

- қорғаныс технологияларын пайдалану. Егер бала көп уақытын жалғыз өткізсе және оның қызығушылықтары туралы сенімсіз болсаңыз, арнайы желілік сүзгілер мен заманауи бағдарламаларды орнатыңыз, олар баланың компьютермен қарым-қатынасын рұқсат етілген шектен асырмауға мүмкіндік береді;

- балаңыз ойнап жүрген ойындардың жинағын бақылап отырыңыз. Балалармен тіпті виртуалды ойынның стратегиясы мен тактикасын да талқылаңыз. Жақсы ата-аналар балаларының қандай ойындар ойнайтынын біледі, кеңес бере алады, қажетті ресурстарды ұсына алады. Дамытушы ойындар мен сайттарды насихаттаңыз, ойыннан кейін баланың эмоционалдық жағдайын қадағалаңыз, оның қызығушылықтарын ауыстырып отыруға тырысыңыз, бұл баланың бір бағытқа тікелей «тәуелділігінің» алдын алуға көмектеседі;

- егер сіз балаңыздың компьютерге тікелей тәуелділігін байқасаңыз да, үрейленбеңіз. Қатаң тыйымдар мен жанжалдар оның қызығушылықтарын бірден өзгерте алмайды, керісінше, мәселені ушықтырады. Бүгінде мұндай мәселелерді шешумен білікті психологтар айналысады, олар ата-аналарға зиянды әдеттен біртіндеп арылту үшін кәсіби кеңес береді [60].

Лудоманияның (ойынға тәуелділік) алдын алу мақсатында мектепте келесі іс-шараларды ұйымдастыруға болады:

- психологиялық тренингтер. Тренингтер білім алушылардың өзін-өзі тануын, стреске қарсы тұру қабілетін, және жауапты шешім қабылдау дағдыларын дамытуға бағытталуы тиіс. Тренинг барысында білім алушыларға ойынға тәуелділіктің психологиялық әсері, оның салдары туралы ақпарат беріледі;

- ата-аналармен жұмыс. Ата-аналарға лудоманияның алғашқы белгілері және оны алдын алу шаралары туралы семинарлар өткізу. Балаларының бос уақытын дұрыс ұйымдастырудың маңыздылығы туралы кеңестер беру;

- кітапхана сабақтары мен әңгімелер. Лудомания туралы ғылыми-көпшілік әдебиеттермен және мақалалармен таныстыру. Білім алушылар арасында лудомания тақырыбында пікірталастар немесе әңгімелесулер ұйымдастыру;

- ойынға балама қызметтерді насихаттау. Шығармашылық және спорт секциялары, интеллектуалды ойындар, дебат клубтары сияқты іс-шаралар арқылы оқушыларға пайдалы және қызықты бос уақытты ұйымдастыру мүмкіндіктерін көрсету;

- мектептегі ақпараттық стендтер. Мектеп ішінде лудоманияның зияны туралы ақпараттар мен алдын алу жолдары жазылған стендтер орнату;

- құқықтық тәрбие сабақтары. Білім алушыларға ойын бизнесіне қатысты заңдар мен ережелер, сондай-ақ заң бұзушылықтардың салдары туралы түсіндіру сабақтарын өткізу;

- интерактивті дәрістер. Психологтар мен әлеуметтік қызметкерлердің қатысуымен лудомания және басқа да тәуелділіктердің алдын алу тақырыбында интерактивті дәрістер өткізу. Лудоманияның салдары туралы фильмдер көрсету және оны кейінгі талқылау арқылы оқушыларды ақпараттандыру;

- салауатты өмір салтын насихаттау. Спорттық іс-шаралар, дене шынықтыру сайыстары, жүгіру марафондары және басқа да салауатты өмір салтын насихаттайтын іс-шараларды ұйымдастыру. Осы іс-шаралар арқылы білім алушылардың ойынға деген қызығушылықтарын басқа, дені сау әрі пайдалы іс-әрекеттерге бағыттап, лудоманияның алдын алу шараларын жүзеге асыруға болады.

Сонымен, лудоманияның алдын алу – бұл білім алушылардың психикалық және эмоционалдық денсаулығын сақтаудың маңызды қадамы. Мектептерде жүргізілетін алдын алу шаралары білім алушыларды ойынға тәуелділіктің зияны туралы ақпараттандыруға, олардың бос уақытын тиімді ұйымдастыруға және дұрыс шешім қабылдау дағдыларын дамытуға бағытталуы тиіс. Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын ұстанып, жауапты әрі саналы азаматтар болып қалыптасуына ықпал ету арқылы лудоманияның алдын алу мүмкіндігі артады. Мектеп, ата-аналар және қоғам бірлесе әрекет еткенде ғана бұл мәселемен тиімді күресуге болады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық, буллинг пен агрессия.

Буллинг – «bullying» сөзі ағылшын тілінен аударғанда «қорқыту», «кемсіту», «мұқату» дегенді білдіреді. Буллинг – агрессия немесе күш көрсету

арқылы адамның өзгені қорлауы, үстем екенін көрсетуі [61]. Яғни бұл қатыгездік түрі, онда физикалық немесе психикалық тұрғыдан күштірек жеке тұлға немесе топ белгілі бір жағдайдағы әлсіз адамға физикалық немесе психологиялық үстемдік келтіру арқылы ләззат алады.

Ұлтына, сыртқы келбетіне дейінгі кез келген нәрсеге негізделген жүйелі келеке ету, бопсалау, физикалық және психикалық қорлау, әртүрлі қорлық көрсету, бойкот жасау және елемеу, жеке заттарды бүлдіру – бұл балалар буллингінің түрлері. Буллилер өте тапқыр келеді. Олардың соңғы «жетістігі» – кибербуллинг, яғни электронды коммуникация құралдарын пайдаланып жасалатын буллинг.

Буллинг физикалық агрессия, сөздік буллинг, кибербуллинг, қорқыту, оқшаулау, бопсалау, мүлікті зақымдау тәрізді өте кең ауқымды әрекеттерді қамтиды.

Физикалық агрессия итеру, тебу және ұруды қамтиды, сонымен қатар қатігездік физикалық зорлық-зомбылыққа айналуы мүмкін. Ең ауыр жағдайларда қару, мысалы, пышақ қолданылуы мүмкін. Мұндай мінез-құлық көбінесе ұл балалар арасында жиі кездеседі.

Сөздік буллинге қару ретінде дауыс қолданылады. Ол бір адамға үнемі ауыр тиетін лақап ат қою, оны ренжітіп, қорлау және төмендету арқылы көрінуі мүмкін, тұрақты келеке ету, бітпейтін ескертулер мен бағалар, басқа балалардың көзінше мазақ ету және қорлау және т.б. Бұл буллинг түрі көбінесе сыртқы келбеті, акценті немесе дауыс ерекшеліктері айқын көрінетін, сондай-ақ академиялық үлгерімі жоғары немесе төмен құрбандарға бағытталады. Қорлау сөздері оқушының болжамды жыныстық бағдарын меңзейтін астарлы сөздерге де айналуы мүмкін. Анонимді телефон қоңырауларын пайдалану – бұл сөздік буллингінің өте кең таралған түрі, онда құрбан ретінде оқушылар ғана емес, тіпті мұғалімдер де таңдалуы мүмкін [62].

Кибербуллинг жасөспірімдер арасында өте танымал. Ол әлеуметтік желілер арқылы қорлау немесе электрондық поштаға қорлаушы хабарламалар жіберу арқылы көрінеді. Бұл сонымен қатар жағымсыз видеоны түсіріп, оны жалпыға қолжетімді етіп жариялауды қамтиды.

Қорқыту агрессивті дене тілі мен дауыс интонациясын пайдалану арқылы құрбанды өз қалауына қарсы әрекет етуге мәжбүрлеуге негізделеді. Қорлаушының мимикасы немесе «қарасы» агрессияны немесе жеккөрушілікті білдіруі мүмкін. Қоқан-лоққылар да құрбанның өзіне деген сенімін әлсірету үшін қолданылады.

Оқшаулаудың бастамашысы, әдетте, бұзақы болады. Құрбан әдейі оқшауланып, сыныптың бір бөлігі немесе бүкіл сынып тарапынан шеттетіледі немесе еленбейді. Бұл жазбаларды тарату, құрбан естуі мүмкін қорлаушы сөздерді сыбырлап айту немесе тақтаға немесе қоғамдық орындарға қорлайтын жазулар жазумен бірге жүруі мүмкін.

Бопсалау кезінде құрбаннан ақша талап етіп, оны дереу бермесе, қорқыту әрекеттері жасалады. Сонымен қатар, таңғы асқа немесе түскі асқа арналған ақша да бопсалануы, құрбанды бұзақы үшін мүлікті ұрлауға мәжбүрлеуі мүмкін. Мұндай тактика тек кінәні құрбанға жүктеу үшін қолданылады.

Қорлаушы құрбанның мүлкіне назар аударуы мүмкін. Нәтижесінде киім, оқулықтар немесе басқа да жеке заттар зақымдалуы, ұрлануы немесе жасырулы болуы мүмкін [62].

Норвежтік психолог Д. Ольвеус булли болуға бейім оқушылардың типтік ерекшеліктерін келесідей сипаттайды:

- сыныптастарын билеп-төстеуге және бағындыруға деген күшті қажеттілік сезінеді, өз мақсаттарына жету үшін осы жолды қолданады;
- импульсивті және тез ашуланады (ашушаң болады);
- ересектерге, оның ішінде ата-аналары мен мұғалімдерге қарсы арандатушы және агрессивті түрде әрекет етеді;
- өз құрбандарына жанашырлық танытпайды;
- егер олар ұл бала болса, әдетте, құрдастарынан физикалық жағынан күштірек болады.

Буллингтің немесе оның жеңіл түрі моббингтің құрбаны кез келген адам немесе бала болуы мүмкін. Әлсіздеу позицияда болу немесе біреуге кедергі келтіру жеткілікті. Бірақ көбінесе өз құрдастарынан физикалық деректерімен, оқуындағы жетістіктері немесе сәтсіздіктерімен, материалдық мүмкіндіктерімен, тіпті жай ғана мінезімен ерекшеленетін балалар құрбан болуға бір нәрсесімен ерекшеленетін балалар бейім келеді.

Буллингтің типтік құрбандарының да өздеріне тән сипаттары бар:

- олар қорқақ, сезімтал, тұйық және ұялшақ;
- жиі мазасыз, өзіне сенімсіз, бақытсыз және өзін-өзі құрметтеу деңгейі төмен;
- депрессияға бейім;
- олардың көбінесе жақын досы болмайды және құрдастарымен салыстырғанда ересектермен жақсырақ қарым-қатынас жасайды;
- егер олар ұл бала болса, физикалық жағынан өз құрдастарынан әлсіз болуы мүмкін [62].

Буллингтің алдын алу мақсатында мектепте келесі іс-шараларды ұйымдастыруға болады:

- психологиялық тренингтер және сынып сағаттары. Білім алушылар арасында эмпатияны, бір-біріне құрмет пен сенімділікті қалыптастыруға бағытталған тренингтер өткізу (5-қосымша). Буллинг құрбандарына қолдау көрсету және көмек сұраудың жолдарын түсіндіру;
- сынып сағаттарында буллингтің қауіптілігі туралы түсіндірме жұмыстарын жүргізу. Білім алушыларға буллингтің түрлері, оның зардаптары және оған қалай қарсы тұруға болатыны туралы ақпарат беру;
- ата-аналар жиналыстарында ата-аналарға буллингтің белгілері мен алдын алу әдістері туралы ақпарат, балалардың мінез-құлқындағы өзгерістерді бақылау туралы кеңес беру;
- пән мұғалімдері мен сынып жетекшілеріне арналған семинарларда буллингті анықтау және оның алдын алу бойынша әдістемелік көмек көрсету. Сыныптағы жағымды психологиялық климатты қалыптастырудың жолдарын талқылау;

- білім алушылармен жұмыс барысында бірлесе жұмыс істеуге ынталандыру арқылы топтық жобалар ұйымдастыру. Бұл олардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау қабілетін арттырады және өзара құрметті күшейтеді.

- пікірталас клубтарында буллинг, зорлық-зомбылық, құрмет және төзімділік тақырыптары бойынша пікірталастар өткізу;

- құқықтық тәрбие беру жұмысында білім алушыларға олардың құқықтары мен міндеттері, буллинктің заңдық салдары туралы ақпарат беру. Құқық қорғау қызметкерлерінің қатысуымен буллинктің заңдық жауапкершілігі туралы кездесулер ұйымдастыру;

- буллинг құрбандарына көмек көрсету бойынша құпия кеңес беруді ұйымдастыру, яғни білім алушыларға анонимді түрде көмек алу мүмкіндігін ұсыну. Психологтар мен әлеуметтік қызметкерлердің қолдауын ұйымдастыру. Буллингтен зардап шеккен оқушыларға психологиялық көмек көрсету, оларға қолдау көрсету және өз-өзін қорғау механизмдерін үйрету;

- мектеп ішілік ережелерді күшейту, яғни мектептің мінез-құлық кодексін әзірлеу және кодекстің мазмұнын таныстыру жұмысын жүзеге асыру. Буллингке қарсы мектепшілік ережелерді қатаңдату және олардың орындалуын қадағалау. Буллингке жол бермеу мақсатында оқушылар арасында түсіндірме жұмыстарын жүргізу.

Бұл іс-шаралар оқушылар арасындағы буллинктің алдын алуға, мектепте қауіпсіз және қолайлы орта қалыптастыруға бағытталған.

Вандализм.

Вандализм – бұл ғимараттарды және басқа да құрылымдарды бүлдіру, қоғамдық көліктерде немесе басқа да қоғамдық орындарда мүлікті бұзу. Вандализм ғимараттардың, қоршаулардың және басқа да құрылымдардың қасбеттеріне түрлі жазбалар, көбінесе бейәдеп сипаттағы жазбалар жазу, тұрғын үйлер мен басқа да құрылыстардың қабырғаларын ластау, көлік құралдарының жабдықтарын (отырғыштар, терезелер, тұтқалар және т.б.), лифтілер мен тұрғын үйлердегі және мекемелердегі мүліктерді бұзу, телефон автоматтарын зақымдау және істен шығару, саябақтардағы бақша жабдықтары мен аттракциондарды бұзу сияқты әрекеттермен көрінеді. Вандализм әсіресе жасөспірімдер арасында өткір көрініс табады [63].

Жасөспірімдердің вандализмі негізінен 11-13 жас аралығында болады. Сонымен қатар, қирату олар үшін бос уақытын өткізу немесе ойын-сауық болып саналады. Жасөспірімдер арасындағы вандализмнің алдын алу жұмыстары мектептермен қатар отбасында да жүргізілуі керек.

Вандализмнің алдын алу келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1) балаларда ұлттық және мәдени мұраға, тарихи құндылықтарға, адам еңбегі мен шығармашылық қызметтің өнімдеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу вандализм актілерінің алдын алудың негізі болып табылады. Салауатты өмір салтын және заңға бағынатын мінез-құлықты қалыптастыру, патриотизм сезімін дамыту, өз Отанына, қаласына, ауылына, үйіне, мектебіне, отбасына деген сүйіспеншілік сыртқы келбетінде де, айналасындағыларда да ұқыптылық пен тәртіпті сақтауға, бүлдірушілікке төзбеушілікке ықпал етеді.

Өмір қауіпсіздігі негіздерін, қоғамтануды оқу және әлеуметтік зерттеулер жүргізу барысында білім алушылардың құқықтық тәрбиесін қалыптастыру үшін білім беру бағдарламаларының мүмкіндіктерін пайдалану қажет. Бұл балалардың бойында:

- қазақстандық патриотизм, азаматтық, өз елінің өмірі үшін жауапкершілігі, оның рухани және мәдени мұрасының сақталуы сезімдері;
- толеранттылық, басқа адамдардың даралығын көрсетуге төзімділік;
- басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуге ие болу;
- ақпаратты, оның ішінде әлеуметтік, саяси, экономикалық, әлеуметтік сипаттағы ақпаратты дербес талдау қабілеті;
- өз көзқарасын өз бетінше таңдай білу, шешім қабылдау, олардың салдарын түсіну;
- өз мақсаттарына жету үшін демократиялық әдістер мен шараларды қолдана білу;
- қоғамда, отбасында, мектеп ұжымында өзінің әлеуметтік рөлдерін жүзеге асыра білу тәрізді қасиеттер мен мүмкіндіктердің қалыптасуына ықпал етуі тиіс.

Азаматтық білім оқушыларды патриот, заңға бағынатын азамат, салық төлеуші, сайланбалы билік пен өзін-өзі басқару органдарын қалыптастыру процесіне қатысушы, гуманизм мен толеранттылық идеяларын қабылдау сияқты азаматтық ұстанымдарды таңдауға дайындайды.

Жауапкершілік сезімін, өз қаласына, ауылына, ауданына, көшесіне, өлкесіне деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу үшін басқа пәндерді де қолдану керек.

Кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде мұғалімдер оқушыларды заңдылық пен тәртіпті сақтау кез келген өркениетті қоғамның өмір сүру нормасы екеніне түсіндіруі және сендіруі тиіс.

2) Білім алушылардың бос уақытын ұйымдастыру, оларды спортпен шұғылдануға, көркем шығармашылыққа, үйірме жұмысына кеңінен тарту – баланың шығармашылық бастамасын дамытуға, бос уақытын белсенді пайдалы өткізуге, заңға бағынатын мінез-құлықты қалыптастыруға ықпал ететін тәрбие қызметінің маңызды бағыттарының бірі.

Спорттық олимпиадаларды, конкурстарды, көрмелерді ұйымдастыру, оларға тек қатысушылар ретінде ғана емес, сонымен қатар жанкүйерлер, көрермендер, ұйымдастырушылар ретінде балаларды тарту, балалардың қарым-қатынас қажеттілігін қанағаттандыруға көмектеседі, олардың мектептегі белсенділігін ұйымдастырады, әлеуметке қарсы мінез-құлық қаупін едәуір шектейді.

3) Білім алушылардың ата-аналарымен, мұғалімдерімен, құрдастарымен жанжалдарын жою, отбасы мен ұжымдағы жағдайды қалыпқа келтіру көбінесе мінез-құлықтың деструктивті нысандарында көрсетілген агрессия мен наразылықтың төмендеуіне ықпал етеді.

4) Ішімдікке әуестіктің, нашақорлықтың, темекі шегудің алдын алу, жаман әдеттермен күресу және салауатты өмір салтын қалыптастыру вандализм актілерінің алдын алу мен азайтудың кепілі болып табылады, өйткені

алкогольдік және есірткілік қозу жағдайындағы адамдардың деструктивті мінез-құлқы әлдеқайда агрессивті және ауыр зардаптарға әкеледі.

5) Білім алушылармен үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу. Мектеп мүлкін сақтау, мектепке әкелетін үлкен материалдық залал және мектеп құрал-жабдықтарының қасақана бұзылуы, мектеп мүлкінің құны туралы ақпарат және мектеп қаражаты есебінен залалды жоюдағы қиындықтар туралы әңгімелер, әрине, назар аударуға тұрарлық. Дегенмен, ықтимал бұзақыларға әсер етудің ең тиімді жолы-жойқын мінез-құлықтың әрбір жағдайына назар аудару [63].

6) Ата-аналар мен еріктілерді тарту. Құқықтық насихат жұмысына ата-аналар арасынан еріктілерді, әсіресе заңгерлерді, сәулетшілерді, өлкетанушыларды, тарихшыларды, психологтерді тарту арқылы балалардың жергілікті жердегі тәртіп пен оған деген сүйіспеншілік сезімін ояту. Білім беру ұйымына ішкі істер органдарының инспекторларын балалар вандализмінің тұрғын үйлерге, лифттерге, балалар алаңдарына келтірген зияны туралы ақпаратпен шақырған жөн. Жабдықтың құны, келтірілген зиянның салдары және оны өтеу нысандары туралы мұғалімдер емес, еріктілердің хабарлауы жақсы нәтиже бере алады. Тиімді жұмысты заңмен айналысатын, құқықтық органдардың жұмысына қызығушылық танытатын жас еріктілер тобы жүргізе алады.

7) Білім алушылармен бірлесіп вандализм үшін бұлтартпау шараларын айқындайтын құжаттарды әзірлеу де қажетті нәтиже береді. Мысалы, жауапкершілікті қалыптастыруға және мектеп белгілеген мінез-құлық нормаларын сақтауға ықпал ететін өте тиімді әдіс – әкімшіліктің оқушылармен мектеп мүлкін сақтау туралы шарттар жасасуы; білім алушылардың өзін-өзі басқару органымен бірлесіп мектеп өмірінің ережелерін әзірлеу. Бұл ережелерге вандализм туралы пункттер мен оның көріністері үшін жауапкершілік енгізілуі тиіс. Аталған құжаттар барлық балаларға қол жетімді қарапайым және қысқа түрде ұсынылуы керек. Ең бастысы, ережелер білім беру процесінің барлық қатысушылары білім алушыларды, мұғалімдерді, әкімшілікті қамтуы және оқушылардың құқықтарына нұқсан келтірмеуі тиіс [64].

Вандализмнің алдын-алудағы басты рөл мінез-құлықтың әлеуметке қарсы түрлерін түсінуге немесе бұрыннан қалыптасқан деструктивті әдеттер мен көзқарастардың өзгеруіне әкелетін тәрбиеге беріледі. Нысандардың құны, олардың жойылуының салдары және бүлінуді өз бетімен жою қажеттілігі туралы хабардар ету әлеуетті вандалдың әлеуметтік және материалдық жауапкершілік сезімін дамытуға ықпал етеді

Вандализм түрлері:

Граффити – қоғамдық орындарда, ғимараттардың қабырғаларына, қоршауларға, көліктерге немесе басқа да беттерге рұқсатсыз сурет салу немесе жазба жазу. Бұл әрекеттер көбінесе өздерін білдіру немесе назар аударту мақсатында жасалады.

Мүлікті бүлдіру – қоғамдық көлік құралдарына, лифттерге, парктегі жабдықтарға немесе басқа да қоғамдық нысандарға зиян келтіру. Мысалы, отырғыштарды, терезелерді сындыру, саябақтағы жабдықтарды бұзу.

Сындыру және бұзу – жасөспірімдер кейде қасақана қоғамдық орындардағы мүліктерді, көше шамдарын, телефон кабиналарын және т.б. сындырып, бұзады.

Қоқыс тастау – жасөспірімдер арасында кең тараған тағы бір вандализм түрі – қоқысты рұқсатсыз жерге тастау, мысалы, қоғамдық орындарға қоқыс қалдыру.

Балалар мен жасөспірімдер вандализмінің негізгі себептері 6-қосымшада ұсынылған.

Жалпы, балалар мен жасөспірімдер вандализмі көп жағдайда өзін-өзі танытуға, ішкі сезімдерін білдіруге және қоғамның назарын аударуға деген қажеттіліктен туындайды. Сондықтан бұл мәселені шешуде тәрбие беру, психологиялық қолдау көрсету және жасөспірімдердің бос уақытын тиімді ұйымдастыру маңызды рөл атқарады.

Ысырапшылдық.

Ысырапшылдық – бұл ресурстарды, мүлікті, уақытты немесе басқа да құндылықтарды орынсыз немесе шектен тыс жұмсау, қажетсіз шығындар жасау ұғымы. Ысырапшылдық көбінесе адамның қажеттіліктерін асыра пайдалануынан немесе дұрыс жоспарламауынан туындайды. Бұл ұғым күнделікті өмірде, тұрмыста, жұмыс орнында және қоғамда жиі кездеседі.

Ысырапшылдықтың көріністері мыналар болуы мүмкін:

- қаржылық ысырап, яғни қаржыны артық немесе қажетсіз заттарға жұмсау, нәтижесінде қажетті мақсаттарға жетуге қаржының жетіспеуі;

- уақытты ысырап ету, яғни уақытты тиімді пайдаланбау, өнімсіз әрекеттерге уақыт жұмсау;

- энергияны ысырап ету, яғни электр қуатын, су немесе жылуды артық пайдалану, оларды үнемдемеу;

- тамақты ысырап ету, тамақ өнімдерін артық сатып алу немесе қолданбай тастау;

- тұрмыстық ысырап – жарық (электр энергиясын), суды, отынды шамадан тыс артық тұтыну және т.б.

Ысырапшылдықты болдырмау үшін ресурстарды үнемді пайдалану, дұрыс жоспарлау және саналы тұтыну мәдениетін қалыптастыру қажет.

Білім алушылармен ысырапшылдықтың алдын алу жұмыстары кешенді тәсілді қажет етеді, оған білім беру және практикалық іс-шаралар кіреді. Ысырапшылдықтың алдын алу, білім алушыларды үнемшілдікке тәрбиелеу бойынша мектепте ұйымдастырылатын жұмыс түрлері келесідей болуы мүмкін:

- ресурстарды ұтымды пайдалану; ақшаны, энергияны, уақытты үнемдеудің маңыздылығы; экологиялық тұтыну; саналы сатып алу тақырыптарындағы дәрістер мен әңгімелер өткізу. Мақсаты – ысырапшылдықтың салдары туралы хабардарлықты арттыру және ресурстарды пайдалану кезінде балаларда сыни ойлау дағдыларын дамыту;

- қалдықтарды қайта өңдеу; қалдықсыз тағам әзірлеу; өз қолымен заттар жасау тақырыптарындағы практикалық мастер-кластар ұйымдастыру. Мақсаты – көптеген заттарды қайта өңдеуге немесе қайта пайдалануға болатынын көрсету және қажетсіз шығындарды азайтуға тәрбиелеу;

- ресурстарды үнемдеу тапсырмалары бар квесттер; қатысушылар ресурстарын ұтымды бөлуі тиіс ойындар ұйымдастыру. Мақсаты – ресурстарды жоспарлау және бөлудің дағдыларын ойын түрінде дамыту;

- «Отбасында немесе мектепте ысырапшылдықты қалай азайтуға болады?» тақырыбында шағын жобалар әзірлеу, жергілікті қоғамда экологияны қорғау мен үнемділікті зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру. Мақсаты – ресурстарға саналы қарым-қатынасты зерттеу және жобалық қызмет арқылы үнемшілдік сана қалыптастыру;

- іс-шаралар барысында білім алушылар ресурстарды барынша үнемді пайдалануға үйренетін ресурстарды үнемдеу бойынша ең жақсы идеяға арналған байқаулар; «Сатып алусыз күн», «Экологиялық апта» акцияларын ұйымдастыру. Мақсаты – практикалық қызметке тарту және саналы тұтыну мәдениетін насихаттау;

- экология, тұтыну және ресурстарды үнемдеу туралы фильмдер мен мультфильмдерін тамашалауды ұйымдастыру. Мақсаты – көрнекі материалдарды эмоционалды қабылдау арқылы ресурстарды ұтымды пайдалану идеяларын жеткізу;

- энергияны үнемдеу, қалдықтарды кәдеге жарату немесе суды тұтынуды азайту бойынша мектепішілік іс-шаралар ұйымдастыру. білім алушыларды осы процестерге тарту жауапкершілік пен ресурстарды ұтымды пайдалану маңыздылығын сезінуге көмектеседі;

- ысырапшылдық мәселелерін талқылауға ата-аналарды тарту маңызды, осылайша білім алушылар өмірден нақты мысалдар көре алады. Ата-аналар үйде ресурстарды үнемдеу бойынша тәжірибелік шараларды ұйымдастыруға көмектесе алады;

- экологияны сақтау, ресурстарды ұтымды пайдалану және ысырапшылдықпен күрес мәселелерімен айналысатын мектепішілік эко-клуб жұмысын ұйымдастыру.

Бұл жұмыс түрлерінің әрқайсысы білім алушылардың бойында саналы мінез-құлық қалыптастыруға, сондай-ақ үнемшілдік мәдениетін және қоршаған орта мен ресурстарға құрметпен қарауды тәрбиелеуге бағытталған.

Бес кеселдің алдын алуға бағытталған іс-шаралардың үлгі жоспарын 7-қосымшада оқуға болады.

Сонымен қатар, жалпы білім беру ұйымдарында қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша келесі іс-шаралар кешенін ұсынамыз:

- педагогтердің, ата-аналар мен білім алушылардың өзара іс-қимылын үйлестіру;

- тақырыптық педагогикалық кеңестер өткізу;

- мектептің ата-аналар комитетінің қызметін бақылау;

- мектеп психологтарының жүйелі жұмысы және оқушылардың қоғамдағы мінез-құлық негіздерін қалыптастыруға бағытталған арнайы ережелер мен іс-шаралар әзірлеу;

- факультативтік сабақтарға, қызығушылықтар бойынша үйірмелерге және ата-аналар жиналыстарына табысты кәсіпкерлерді, бизнес-тәлімгерлерді, мамандар мен сарапшыларды қатыстыру;

- педагогтердің қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудегі кәсіби шеберлігін жетілдіру бойынша қысқа мерзімді курстар, семинарлар, дөңгелек үстелдер өткізу;

- қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша педагогтердің тәжірибе алмасуын ұйымдастыру;

- қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша тренингтер ұйымдастыру және өткізу;

- өңірлерде «Қоқыстың екінші өмірі» акциясын ұйымдастыру;

- бейнероликтер, графикалық және мәтіндік материалдардың көмегімен қоғамдағы, отбасындағы, мектептегі, құрбыларының арасындағы мінез-құлық, ұтымды дағдылар тақырыбына БАҚ пен әлеуметтік желілерде контент құру және белсенді жылжыту;

- әлеуметтік желілердегі тақырыптар бойынша сәйкес келетін ірі пабликтерде жарияланымдарды орналастыру;

1-4 сыныптар:

- бастауыш сынып білімушыларының қаржылық, цифрлық, математикалық сауаттылығын дамыту мақсатында мұғалімдерге арналған нұсқаулық ретінде «Теңгегүл мен оның достарының бастан кешкен қиял-жағап оқиғалары немесе көңілді қаржылық сауаттылық сабақтары» кітабынан қаржылық викториналар, жұмбақтар, қызықты тапсырмалар мен сұрақтарды пайдалану [65];

- еңбек адамдары және отбасы тарихы туралы әңгімелер мен кездесулер ұйымдастыру;

- білім алушыларға туған қаласының (ауыл, қала), өздері оқып жатқан мектептің дамуына үлес қосудың маңыздылығы туралы үнемі еске салып отыру;

- білім алушыларды салауатты өмір салтына, дұрыс тамақтануға үйрету, әртүрлі қызықты іс-шаралар арқылы сенбіліктер ұйымдастыру;

- балаларды сыныптастар алдында ұлттық дәстүрлер, білімге ұмтылу, бәсекеге қабілеттілік және т.б. сияқты тақырыптарға слайдтарды пайдалана отырып, «жобаны таныстыру» дағдыларына үйрету, бұл бірінші сыныптан бастап баланы көпшілік алдында еркін сөйлеуге, шешендікке үйретеді, кез келген тақырыпты ашуда кәсіби дағдыларды, ғылыми тәсілдерді қалыптастырады.

5-9 сыныптар:

- білім алушыларды қаржылық сауаттылыққа оқыту бойынша оқу сабақтарын өткізу;

- 8-9 сынып оқушылары үшін әртүрлі валюталармен, бюджетті басқару негіздерімен, жинақтау жоспарларын құрастырумен таныстыратын білім беру сабақтарын өткізу. Экономистермен, банкирлермен және қаржыгерлермен кездесулер ұйымдастыру қажет;

- жастардың экологиялық санасын қалыптастыратын тұрақты эконопталар өткізу. Мысалы, «Қоқыссыз әлем», «Біз – табиғатты қорғаушылармыз» тақырыбында тәрбие сағаттарын өткізіп, сонымен бірге сенбіліктер ұйымдастыру қажет;

- жасөспірімдер арасында табиғатты қорғаушылардың эко-клубтарын құру. Олардың мүшелерінің санын көбейту, экологтардың, табиғатты қорғаушылардың және саябақ қызметкерлерінің көмегімен мектепте жыл бойы акция ұйымдастыру. Оқушыларды жылына 1-2 рет саябақтарды, қала көшелерін, өзендер мен көлдерді тазалау жұмыстарына тарту;

- мектеп оқушыларымен түрлі фермалар мен өндірістік орталықтарға бару, сондай-ақ табысты кәсіпкерлерді, сарапшыларды және кәсіпкерлерді шақырумен қонақ дәрістерін өткізу;

- қаржылық сауаттылықты, экономиканы оқитын оқушыларға арналған әдістемелік нұсқаулары бар шағын буклеттер шығару;

- табиғатты қорғау, соның ішінде жануарлар мен өсімдіктерді қорғау тақырыбында қызықты конкурстар мен викториналар ұйымдастыру;

- технология сабақтарында еңбекке баулу, ұлттық бұйымдарды жасау және ұлттық ас тағамдарын дайындау;

- #Меніңотбасым, #Меніңәкем, #Меніңанам, #Меніндосым, #Меніңсүйіктіжануарым және т.б. тақырыптар бойынша фото және бейне челленджер өткізу;

- әлеуметтік желілерде және билбордтарда ұрандар, хабарламалар тарату;

- үнемді өмір салтына шақыратын ұлттық дәстүрлерді насихаттау;

- ұтымды дағдылардың практикалық пайдасын лайфхактар форматында көрсету (мысалы, коммуналдық қызметтер үшін шотты азайту, қаржыны сауатты бөлуден түсетін инвестициялық пайда);

- әлеуметтік желілердегі парақшалар/көп сериялы бейне графика/заманауи анимациялық сериалдар арқылы практикалық тәжірибе негізінде әртүрлі шешімдер қабылдаудың салдарын көрсететін адам бейнесінде ойдан шығарылған кейіпкерлерді ойлап табу;

- «Тайм-менеджмент», «Мақсат қою», «Сыни ойлау», «Құқықтық және қаржылық сауаттылық», «Интернет-алаяқтықтан сақ бол», «Салауатты өмір салтын жүргізу және экологиялық мінез-құлық» және т. б. тақырыптар бойынша дәрістер мен оқыту тренингтерін құру.

10-11 сыныптар:

- жоғары сынып білім алушыларын еңбекке баулу, кәсіптік бағдарлау, қоғамдық пайдалы еңбекке қатынасын қалыптастыру және әртүрлі мамандықтар бойынша мектептерде табысты адамдардың дағдыларын енгізу;

- факультативтік сабақтарды енгізу, ашық сабақтар, практикалық сабақтар және сыныптан тыс іс-шаралар өткізу;

- «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» пәні бойынша сабақтарға және салауатты өмір салтының артықшылықтарын тарату және «Ұтымды тұтыну», «Салауатты өмір салтын ұстану», «Жоспарлау дағдылары» және т.б. тақырыптар бойынша трендтер құру үшін танымал адамдарды ата-аналар жиналыстарына, факультативті сабақтарға тарту;

- табысты кәсіпкерлерді, бизнес-тәлімгерлерді, прагматизм дағдыларын дамыту және жеке тұлғаны дамыту бойынша мамандар мен сарапшыларды шақыра отырып, қонақ дәрістерін (қашықтықтан білім беру технологияларын қолдана отырып, офлайн және онлайн режимде) өткізу.

Ата-аналар үшін:

1-4 сыныптарда:

- балаларды мамандық таңдауда бағыттау, еңбек құндылығын құрметтеу, еңбек сүйгіштікке оң көзқарасты білдіру;

- экологиялық сауаттылықты дамытуға бағытталған көптеген іс-шаралардан басқа, ата-аналар бір ағашты өзінің бірінші сыныпта оқитын оқушы баласына арнап отырғызуды мектеп дәстүріне айналуы тиіс. Оқушы мектепті бітіргенше осы ағашқа қамқорлық жасауы керек. Осылайша, бала жауапкершілік пен экологиялық сезімді дамытады;

- гигиеналық дағдыларды тәрбиелеу. Бұған үнемі душ қабылдау және бас жуу кіреді; күніне екі рет тіс тазалау; серуендеуден және дәретханадан кейін, тамақтанар алдында және ластанған кезде қолды жуу; киім мен аяқ киімнің тазалығын бақылау;

- экология тақырыбы бойынша дәстүрлі және дәстүрлі емес түрдегі ата-аналар жиналыстары (дөңгелек үстел, пікірталас, ток-шоу, іскерлік ойындар). Мысалы, «Табиғат және біздің балаларымыздың денсаулығы», «Табиғатты сақтауға және қорғауға көмектесетін ойындар»).

10-11 сыныптарда:

- мамандық пен жоғары оқу орнын таңдау кезінде дұрыс бағыт беру;

- қайырымдылықпен айналысу, игі істерге баулу. Мысалы, аз қамтылған отбасыларға көмек (киім, ойыншықтар және басқа заттар) беру;

- осы нұсқаулықта келтірілген практикалық ұсыныстарды қолдана отырып, прагматикалық ойлау дағдыларын қалыптастыру бойынша тәрбие жұмысын жүргізу.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларда білім алушылардың *кітап оқуға деген қызығушылығын қалыптастыру* өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Ақпараттық технологиялардың дамуы мен цифрлық медианың кеңінен таралуы балалар мен жастардың бос уақытын өткізу тәсілдеріне елеулі өзгерістер енгізді. Дегенмен, кітап оқу – тұлғаның интеллектуалды, рухани және мәдени дамуының маңызды құралы болып қала береді. Сондықтан оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін тиімді әдістер мен тәсілдерді қолдану қажет. Бұл үдерісте мектеп пен отбасының бірлесе жұмыс істеуі, оқуға мотивация тудыратын жағдайлар жасау, балаларға жас ерекшеліктеріне сәйкес қызықты әдебиеттер ұсыну маңызды. Мектеп оқушыларының кітапқа деген қызығушылығын дамыту – олардың танымдық көкжиегін кеңейтіп, ой-өрісін тереңдетуге ықпал етеді.

Білім алушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын арттыру үшін бірнеше тиімді әдістемелік ұсынымдарды қарастыруға болады, мысалы:

- білім алушылардың жас ерекшеліктеріне және қызығушылықтарына сәйкес келетін әдеби шығармаларды таңдау арқылы, оқу

процесіне әртүрлі әдеби жанрларды енгізу. Балаларға бос уақыттарында оқуға фантастика, шытырман оқиғалар, халық ертегілері мен тарихи романдар сияқты жанрларды ұсыну, олардың кітап оқуға деген қызығушылығын арттырады;

- оқу процесін қызықты әрі тартымды ету үшін оқылған кітаптар бойынша викториналар, рөлдік ойындар, кітап кейіпкерлерінің бейнесін сомдау, шығармаларға байланысты сурет салу сияқты іс-шаралар, түрлі ойындар мен байқаулар ұйымдастыруға арқылы оқуды ойынға айналдыруға болады. Бұл білім алушылардың кітап оқуға деген ынтасын оятады;

- оқитын кітаптарды білім алушылармен бірге таңдау, яғни білім алушылардың қандай кітаптарға қызығатынын білу үшін оларға кітапты таңдауға мүмкіндік беру керек. Оқушылар өздері қызыққан кітаптарды оқыса, оқу процесі олар үшін қызықты әрі тартымды бола түседі;

- кітапханамен тығыз байланыс орнату немесе білім алушыларын мектеп немесе қалалық кітапханаға жиі апарып, олардың кітапхана қорымен таныстыру, кітаптармен өздігінен жұмыс істеуге үйрету де маңызды. Кітапханаға экскурсиялар ұйымдастырып, жаңа кітаптармен таныстыру арқылы оқушылардың оқу мәдениетін дамытуға болады;

- Ата-аналармен бірлескен жұмыс: Ата-аналардың да кітап оқуға деген қызығушылықтарын арттыру және оларды балаларымен бірге кітап оқуға шақыру керек. Отбасылық оқу мәдениетін қалыптастыру арқылы балалардың кітапқа деген қызығушылығы арта түседі;

- Оқылған кітаптар бойынша пікірталастар ұйымдастыру: Әр оқушы оқыған кітабымен бөлісіп, өз ойларын айтуы тиіс. Бұл оларды талдау мен сыни ойлауға үйретіп, кітаптарды терең түсінуге мүмкіндік береді. Кітаптарға байланысты пікірталастар мен талқылаулар олардың кітапқа деген сүйіспеншілігін арттырады;

- заманауи әдебиеттерді қолдану: Қазіргі заманауи авторлардың шығармаларын оқу да оқушылардың қызығушылығын тудыруы мүмкін. Бұл олардың қазіргі заманғы мәселелер мен құндылықтарды түсінуге көмектеседі;

- «Оқуға құштар мектеп» жобасы аясында білім алушылардың оқуға деген қызығушылығын қалыптастыруда «Оқылған кітап жарнамасы»; «Мен жазушымын»; «Ертегілер әлемінде»; «Бабалар Үні» акциясы (8-қосымша); «Көңілді үзіліс» жобасы; «Әдеби аукцион»; Поэтикалық марафон; Оқырман бенефисі; Флешбук; Библиофреш; Әдеби вернисаж; «BOOKCROSSING» жобасы; «Кітаптар керуені»; Кітап немесе әдеби марафон; «Әдеби саяхат немесе әдеби дилижанс» ойыны (9-қосымша); «Әдеби караоке»; Шешілген және шешілмеген құпиялар кеші (Біздің айналамыздағы құпиялар») және т.б. сыныптан тыс жұмыстардың атқарар рөлі маңызды болары сөзсіз;

- кітаптарды мультимедиялық құралдармен таныстыру: Оқушылардың назарын аудару үшін кітаптар бойынша түсірілген фильмдерді көрсету, электрондық кітаптарды қолдану, аудиокітаптарды тыңдату секілді мультимедиялық құралдарды қолдану да кітап оқуға деген ынтаны арттырады.

Осы әдістемелерді қолдану арқылы оқушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын қалыптастырып, олардың танымдық, шығармашылық қабілеттерін дамытуға болады.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі маңызды әрі өзекті болып табылады. Бұл кезеңде балалар мен жастардың рухани, мәдени және адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінуі тиіс. Әлеуметтік және мәдени өзгерістердің жылдамдығы, ақпараттық технологиялардың кеңінен таралуы жастардың мінез-құлқына, дүниетанымына әсер етеді. Сондықтан тәрбие беру үдерісі ұрпақтың тұлғалық дамуын қамтамасыз ету үшін кешенді түрде ұйымдастырылуы қажет. Мұнда ұлттық мәдениет пен дәстүрлерге сүйену, рухани-адамгершілік тәрбиені дамыту, экологиялық және азаматтық тәрбиеге басымдық беру – өскелең ұрпақтың болашақта саналы, жауапты және рухани бай азамат болып қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, тәрбиелік жұмыстарды ұйымдастыруда балалардың жеке ерекшеліктері мен әлеуметтік жағдайларын ескеру, ынтымақтастық пен өзара құрмет қағидаттарына негізделген әдістерді қолдану маңызды. Осылайша, қазіргі жағдайда жастарды тәрбиелеу ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи талаптарға сай келетін тұлға қалыптастыруға бағытталған кешенді міндет болып табылады.

Қорытынды

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу күрделі әрі көпқырлы үдеріс болып табылады. Бұл үдерістің әдіснамалық негізі қоғамның әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту арқылы балаларды және жастарды тәрбиелеуге бағытталған. Бүгінгі таңда жаһандану, ақпараттық технологиялардың дамуы және мәдени әртүрліліктің артуы жастарды тәрбиелеу үдерісіне жаңа талаптар қоюда. Осы орайда, тәрбиенің әдіснамалық негіздері қоғамдағы құндылықтардың өзгеруін, әлеуметтік және мәдени үрдістерді, сондай-ақ, өскелең ұрпақтың әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін жаңа тәсілдер мен әдістерді қамтуы тиіс.

Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша халықаралық және отандық тәжірибені талдау көрсеткендей, әртүрлі елдерде қолданылатын тәрбие жүйелерінің өзіне тән ерекшеліктері бар. Мысалы, Скандинавия елдерінде тәрбие үдерісі оқушылардың дербестігі мен жеке тұлғалық дамуына негізделсе, Жапония мен Оңтүстік Кореяда ұжымдық мәдениет пен патриотизмге үлкен мән беріледі. Отандық тәжірибеде ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге негізделген тәрбие жүйесі маңызды рөл атқарады. Қазіргі заманғы Қазақстанда өскелең ұрпақты тәрбиелеу барысында осы құндылықтарды сақтап, оларды заманауи әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімдеу маңызды болып табылады. Халықаралық тәжірибе мен отандық тәжірибені тиімді үйлестіру арқылы тәрбиенің жаңа әдістері мен тәсілдерін қалыптастыруға болады.

Өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі бойынша әдістемелік ұсынымдар білім алушылардың жеке тұлғалық дамуы мен әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Біріншіден, тәрбие үдерісінде оқушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін, азаматтық жауапкершілігін және ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігін қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет. Екіншіден, заманауи ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану арқылы білім беру және тәрбиелеу үдерістерін жетілдіру маңызды. Үшіншіден, оқушыларды мәдениаралық қарым-қатынасқа, әртүрлі мәдениет пен дәстүрлерді түсініп, құрметтеуге үйрету қажет. Бұл ретте, тәрбие жүйесі оқушылардың өзін-өзі дамытуға және шығармашылық қабілеттерін ашуға бағытталған болуы тиіс.

Қорытындылай келе, қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу қоғамның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл үдеріс әдіснамалық тұрғыдан негізделіп, халықаралық және отандық тәжірибенің озық үлгілерін қамтуы қажет. Осы арқылы біз болашақ ұрпақтың әлеуметтік-мәдени құндылықтарын қалыптастырып, оларды жаһандық өзгерістерге дайын, рухани бай және мәдени тұрғыдан дамыған азаматтар етіп тәрбиелей аламыз.

Пайдаланылган дереккөздердің тізімі

1. Голованов В. П. Воспитание в современных социокультурных условиях: новые вызовы, возможности, ответственность // Социально-политические исследования. 2020. № 3 (8). С. 123–133. DOI 10.20323/2658-428X-2020-3-8-123-133.
2. <https://kitaphana.kz/refkaz/236-pedagogika/3261-tarbie.html>
3. Голованов В. П. Воспитательный имидж образовательной организации в современных социокультурных условиях. Образование: взгляд в будущее // Сборник материалов XV Всероссийского форума, посвященного С. Т. Шацкому. Обнинск : МАН «Интеллект будущего», 2018. 208 с
4. Голованов В. П. Я расту! Я – Человек : научно-методическое издание / В. П. Голованов, В. В. Круглов, Л. И. Маленкова. Москва: РУСАЙНС. 2019. 198 с.
5. Аникеева Н. П. Воспитание игрой. Москва : Просвещение, 1987. 144 с.
6. https://vestnik.yspu.org/releases/2012_4pp/10.pdf
7. <https://infolesson.kz/referat-na-temu-aksiologicheskie-osnovy-vospitaniya-i-obrazovaniya-5738982.html>
8. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/89694/1/978-5-8295-0717-6_2020_037.pdf
9. https://spravochnick.ru/pedagogika/etnopedagogicheskiy_podhod_v_pedagogike/
10. <https://core.ac.uk/reader/553023860>
11. <https://moysosh10n.narod.ru/voenprinc.htm>
12. Давлатов Т.А., Головнева Н.А. Гуманизм как основной принцип воспитания в современной школе // Материалы XIII Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». <https://scienceforum.ru/2021/article/2018025641>
13. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! (опыт работы с 6-летними детьми в подготовительном классе школы): пособие для учителя. – М.: ИЦ «Просвещение», 1988. – 208 с.
14. Амонашвили Ш.А. Гуманно-личностный подход к детям: избранные психологические труды в 70 томах. – М.: Институт практической психологии, 1998. – 544 с.
15. https://studme.org/147033/pedagogika/printsip_nepriyvnosti
16. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б.М. Бим–Бад. М., 2003
17. <https://pish.ru/blog/archives/1043>
18. Новашина М.С. Концепция воспитания чувства патриотизма у студентов США // Культура: Теория и практика. Электронный научный журнал. – 2017. – Вып. 4(19). – Режим доступа: <http://theoryofculture.ru/issues/77/977/>
19. Т. В. Склярова, М. С. Джероян. Ценности в современном школьном образовании: опыт Великобритании. Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология 2016. Вып. 4 (43). С. 9–23.

<file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%9E45/Downloads/tsennosti-v-sovremennom-shkolnom-obrazovanii-opyt-velikobritanii.pdf>

20. Особенности системы воспитания детей в Японии. https://smartum.com.ua/ru/about_us/blog/vospitanie-detej/osobennosti-sistemy-vospitaniya-detej-v-yaponii/

21. <https://mel.fm/zhizn/knigi/4572193-denmark>

22. <file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%9E45/Downloads/osobennosti-obrazovaniya-i-vospitaniya-v-kr.pdf>

23. <https://www.marieclaire.ru/stil-zizny/osobennosti-kitayskogo-vospitaniya-kak-sdelat-iz-rebenka-sverhcheloveka/>

24. Конфуций. Лунь-юй. Суждения и беседы / Конфуций. – М.: Феникс, 2005. – 560 с.

25. Кухто, Л. К. Морально-нравственные основания повседневной культуры Китая // Картина мира через призму китайской и белорусской культур : сборник статей международной научно-практической конференции, Минск, 14 декабря 2018 г. / редкол.: М.В. Мишкевич (науч. ред.) [и др.]. – Минск :БГАТУ, 2019. – С. 3-7.

26.

https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/235305/1/%D0%A6%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%B0%D0%BD_%D0%9C%D0%9F_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84_19-043-046.pdf

27.

https://library.by/portalus/modules/shkola/readme.php?subaction=showfull&id=1191500516&archive=&start_from=&ucat=&

28. Женьминь Цзяюй. 1997. № 5. !8. Учебные материалы для использования в системе 9-летнего обязательного образования. Пекин. 1989.

29. <https://kitaphana.kz/refkaz/236-pedagogika/3261-tarbie.html>

30. <https://egemen.kz/article/153673-azamattyq-sana-%E2%80%93-ardynh-isi>

31. Насырова, М.Б. Этнопедагогический словарь-справочник [Текст] : учеб. пособие. – Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2005. – 168 с.

32. Современный словарь по педагогике [Текст] / сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: Современное слово, 2001. – 928 с.

33. <https://zaochnik-com.com/spravochnik/psihologija/psihologija-i-pedagogika/grazhdanskoe-vospitanie-lichnosti/>

34. <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/9451/2/2018zamyatina.pdf>

35. Дмитриенко Г. В. Система гражданского образования школьников: методическое пособие. М.: Глобус, 2006. 224 с.

36. Савотина Н.А. Гражданское воспитание: традиции и современные требования // Педагогика. 2002. №4.

37. Филонов, Г.Н. Гражданское воспитание: реальность и тенденции развития / Г. Н. Филонов // Педагогика, 2002. № 10. 143 с.

38. Яковлева Д. С. Воспитание гражданской сознательности у старшеклассников средней школы: дис. ...канд. пед. наук. М., 1969. 351 с

39. Тәрбиенің тұжырымдамалық негіздері. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 21 б.

40. Отанының азаматы – патриоты қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыру және дамыту (Қазақ хандығы құрылғанының 550 жылдығына және Ұлы Жеңістің 70 жылдығына). Әдістемелік ұсыныстар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 16 б.

<file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%9E45/Downloads/azamaty-patrioty-asietteri-bar-tlany-alyptastyru-zhne-damytu.pdf>

41. <https://rdd.edu.kz/ru/v-pomoshch-vospitatelyu/item-131>

42. <https://www.dissercat.com/content/pedagogicheskie-usloviya-organizatsii-trudovogo-vospitaniya-shkolnikov-na-osnove-progressivn>

43. <https://nsportal.ru/npo-spo/obrazovanie-i-pedagogika/library/2017/12/03/vospitanie-zdorovogo-obraza-zhizni-uchashchihsya>

44. Вашлаева Л.П., Панина Т.С. Теория и практика формирования здоровьесберегающей стратегии педагога в условиях повышения квалификации // Валеология. - 2004. - №4. - С.93-98.

45. https://mmamos.ru/wp-content/uploads/sveden/doc/poloj_zdor_4.pdf

46. <https://nsportal.ru/npo-spo/obrazovanie-i-pedagogika/library/2017/12/03/vospitanie-zdorovogo-obraza-zhizni-uchashchihsya>

47. «Ұлттық және отбасылық құндылықтарды қалыптастыру» Әдістемелік ұсынымдар.– Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2022. – 85 бет.

48. <https://zaochnik-com.com/spravochnik/psihologija/psihologija-i-pedagogika/grazhdanskoe-vospitanie-lichnosti/>

49. Білім алушыларды тәрбиелеуде құндылыққа бағытталған тәсілді жүзеге асыру бағдарламасы. Бағдарлама. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2021. – 567 б.

50. https://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2018/06/23/metody-i-formy-pravovogo-vospitaniya#ftnt_ref1

51. X2. <https://scienceforum.ru/2014/article/2014001485>

52. Лихачев, Б.Т. Социология воспитания и образования / Б.Т. Лихачев. Рязань, 1999.

53. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының Экологиялық құқығы. - Алматы. 2005. – 396 б.

54. <https://mylektsii.su/7-46270.html>

55. Формирование цифровой грамотности обучающихся: Методические рекомендации для работников образования в рамках реализации Федерального проекта «Цифровая образовательная среда» / Авт.-сост. М.В. Кузьмина и др. – Киров: ИРО Кировской области, 2019. - 47 с.

56. <file:///C:/Users/%D0%9D%D0%90%D0%9E45/Downloads/formirovanie-tsifrovoy-gramotnosti-uchashchihsya.pdf>

57. Краткий справочник школьного библиотекаря. СПб, Профессия, 2001. – 352 с.

58. <https://kaz.zakon.kz/baspasoz-habarlary/6039835-memleket-basshysynylty-ryltaydy-shnsh-otyrysynda-sylegen-szn-toly-mtn.html>

59. <https://journal.tinkoff.ru/ludomania/>

60. <https://le11.schools.by/pages/profilaktika-azartnyh-igr-sredi-nesovershennoletnih>
61. <https://uyatemes.kz/k/bulling>
62. <https://tcsonlyahovichy.by/detskiy-bulling-kak-raznovidnost-nasiliya/>
63. http://school1-1.ucoz.ru/index/profilaktika_vandalizma/0-181
64. <https://social33.storage.yandexcloud.net/iblock/3f1/vandalizm.pdf>
65. Теңгегүл мен оның достарының бастан кешкен қиял-ғажап оқиғалары немесе көңілді қаржылық сауаттылық сабақтары – Шымкент: «Shugylakitap» ЖШС, 2020, - 236 б.

Глоссарий

Адамгершілік – адам бойындағы гуманистік құндылық, әдеп ұғымы. «Кісілік», «ізгілік» тәрізді ұғымдармен мәндес. Адамгершілік – адамшылық, каталдықпен салыстырғанда жақсылық тілеу қарым-қатынастары. Халықтық дүниетанымда мінез-құлықтың әр түрлі жағымды жақтары осы ұғымнан таратылады.

Ар-ұждан (ар-ождан) – моральдық сана-сезім ұғымы әрі этика категориясы: жеке адамның өзінің қоғамдағы маңызын сезінуін және қоғамның осы маңыздылықты тану сәттерін қамтиды. Өзінің мазмұны және өзінде көрініс табатын моральдық көзқарастың табиғаты жөнінен Ар-ұждан ұғымы «намыс» ұғымымен теңдес.

Ақпараттық мәдениет – адамның жалпы мәдениетін құраушылардың бірі; дәстүрлі, сондай-ақ жаңа ақпараттық технологияларды қолданып жеке ақпараттық қажеттіліктерді тиімді қанағаттандыру бойынша мақсатты дербес қызметті қамтамасыз ететін ақпараттық дүниетанымның және білім мен білік жүйесінің жиынтығы.

Әділдік — ізгіліктің ірге тасы. «Кімде-кімнің әділдігі жоқ болса, оның ұяты да жоқ» (Абай). Әділдік уақыт ағынында өзгеріп отырады. Оның алғашқы түріне көне қоғамдағы «жазалаушы әділеттілік» деген жатады.

Биязылық – адамның сыртқы ортамен байланыс жасайтын қарым-қатынастарының ішіндегі сыпайыгершілік, әдептілік жиынтығы. Жағымды мінез бітістерінің бір сипаты. Әлеуметте белгілі нормалар мен адамгершілік принциптерін орындауға бейімділік. Биязылық адамға қажет қасиет, сезімталдық мөлшерінің негізгі белгілерінің бірі.

Жауапкершілік – адам бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет; тұлғаның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі.

Инабаттылық – әдептілік, тәрбиелілік, мәдениеттілік ұғымдарымен жақын мағынада қолданылатын, кісілік қасиеттердің бірі. Инабаттылық, көбінесе, адамның мінез-құлық ерекшеліктерімен айқындалады. Оның басты көріністеріне: адамгершілік, қайырымдылық, кішіпейілділік, жауапкершілік, тәртіптілік, қанағатшылық, биязылық, ілтипаттылық, ізеттілік, сабырлылық, әділдік, шыншылдық, т.б. жатады. Инабаттылықтың негізгі шарттарының бірі – ар-ұятқа кір келтірмеу. Халық «жарлы болсаң да, арлы бол» дейді. Ар-ұяты бар кісі ғана биязы, ақжарқын, иманжүзді, инабатты келеді.

Кішіпейілдік – ізеттілік пен әдептіліктің, құрмет пен сыйластықтың белгісі, пейіл мен ниеттің бір түрі. Ниеті бұзық, пейілі жат, тәкаппар, өзімшіл адамда шынайы Кішіпейілдік болмайды, көлгірлік, есепті жағымпаздық болады.

Қанағат – қазақы этномәдени ортада қоғам мүшелері арасындағы әлеуметтік қатынасты реттеуде айырықша рөл атқаратын моральдық-этикалық категория.

Парасат – ойдың мүлдем жаңа таным-білімдерді қорыта алатын және шындықтың аса терең мәнін танып біле алатын жоғары жасампаздық қабілеті.

Парасаттылық – адам бойындағы кісілік қасиет. Парасат – жеке тұлғаның қадір-қасиетін, кісілік кемелдігін білдіреді. Парасаттылық ұғымы ақылдылық пен білімпаздық, мәдениеттілік, көрегенділік, зерделілік мағынасында қолданылады. Парасатты адамға адамгершілік, инабаттылық, салиқалылық, мейірімділік, ізгілік, әдептілік, ұстамдылық, талғампаздық қасиеттері тән. «Бақыттың мәні – парасаттылықта, әркімнің өз алдында игілікті мақсат қоя білуінде... адамның өз мінез-құлқын, іс-әрекетін ерікті түрде өзгертіп, игілікке бағаттап отыруында» (Әбу Насыр Әл-Фараби).

Сабыр – адам мінез-құлқына тән байыптылық пен ұстамдылықты білдіретін асыл қасиет.

«Сабыр түбі – сары алтын», «Сабырлы жетер мұратқа, сабырсыз қалар ұятқа» деген халық даналығында сабырлылық адамды жамандықтан сақтап, жақсылыққа бастайтын ізгі қасиет ретінде айқындалады. Сабырлылық қажыр-қайратпен ұштасып, ер бойындағы ар, ұждан, ынсап сияқты қасиеттерге негіз болады. Сабырлылық әрбір істің ақырын ниет ақтығына табан тіреп, әділеттілікке сенімін жоғалтпай күтіп, байсалды әрекет жасаудан көрінеді. Сабырлылық өз ісінің ақтығына сенімді, ниет-тілеуі түзу, тағдырдың бір құдайдан екендігіне сенетін, әрбір қиындыққа сынақ ретінде қарап, мойымайтын адамға тән. Сабырлылықтың қажыр-қайратпен оның адам бойындағы бойкүйездік, немқұрайдылық, еріншектік сияқты жаман қасиеттермен ымыраласпайтындығының негізгі белгісі. Себебі аталмыш жаман қасиеттер үмітсіздіктен, торығудан, жасып, жабығудан, тоғышарлықтан туындайды. Сабырлылыққа қарама-қарсы тағы бір ұғым орынсыз ашушандық болса, ол адамның ақылға жүгінбей, шолақ ойлар байыпсыздығының, салмақсыздығының көрінісі. Сондықтан да сабырлылық адами кемелдіктің белгісі ретінде ақылды – азық, қайратты – қару, иманды – серік еткен ер бойынан байыптылық, ар-ұят, ынсап ретінде табылатын асыл қасиет.

Ізеттілік – адамның әдептілігін, сыпайылығын, өнегелілігін, қарапайымдылығын білдіретін этикалық ұғым. Халқымыз өнегелі ісімен көзге түскен адамды, әсіресе, жастарды «Ізетті жан» деп атаған. Ізетті адам деп жақсы тәрбие алып, оны іс жүзінде қолданған адамды айтады.

Ілтипат – әр құбылысқа ықылас қою, үлкеннің сөзін тыңдай біліп, сый-құрмет көрсету, жақсылыққа назар аудару, жақсылық жасаған адамға ризашылық, әдептілік көрсету. Ұлттық тәрбиеде халық ұрпағын ілтипатты болуға баулиды. Бұл, көбінесе, отбасындағы тәрбиеден көрініс табады

Дереккөз:

<https://www.google.com/webhp?hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjojPPNrYWIAxUzEhAIHcH4G74QPAgl>

«Менің туған өлкем» атты іздеу-экспедициялық жұмыс

Ақпараттық-шығармашылық жоба: «Қазақстан тарихы – менің отбасымның тарихында».

Әр адамның дүниетанымы ата-анасының үйімен, отбасымен, ауданымен – кіші отанымен тығыз байланысты. Ежелгі дәуірден бастап Қазақстанда тәрбие берудің шынайы идеалы парыз бен ар-намыс, адамгершілік ұғымдарына негізделген дәстүрлі рухани дүниетаным болды. Жақсылық пен рухани тазалық, Отанға адалдық пен қызмет ету, ғасырлық дәстүрлерді сақтау туралы өсиеттер мәңгілік ақиқаттар болып жарияланды.

Өз отбасыларының тарихын зерттеу – бұл адамның, оны тәрбиелеген отбасының және оның отбасы, тегі, көшесі ерік-жігері бар елдің ажырамас байланысы туралы ойлауға тырысудың бір түрі.

Өз тамырларын зерттеу идеалы білім алушыларға, олардың ата-аналарына, ардагерлерге қатты әсер етеді. Отбасылардың шығармашылық зерттеулері жоба түрінде ұсынылады. Бірақ жобалық қызмет – бұл белсенді іздеу, зерттеу болып табылады. Бұл шығармашылық және проблемалық сипатқа ие, мектеп оқушылары өздерін, шығармашылық қабілеттерін, отбасына, мектебіне, ауылына/қаласына деген сүйіспеншілігі мен құштарлығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мұндай жобалардың мақсаты:

- өз отбасының тарихын түсіну арқылы білім алушылардың патриоттық өзін-өзі тануын дамыту;
- отбасының рухани бірлігін қалыптастыру;
- білім алушылардың өз отбасы туралы білімдерін кеңейту;
- өз Отаны Қазақстанға деген сүйіспеншілікті ояту.

Тапсырма:

- үй мұрағаттарын, газеттерді, отбасы туралы, оның жәдігерлері, дәстүрлері, мемлекеттік наградалары, фотомонтаждар туралы кітаптар жинау.
- отбасылық мұрағат құру бойынша жұмыс орындау.

Жобаның нәтижелері: білім алушылардың шығармашылық жұмыстары.

- конкурстар өткізу; білім алушылардың өңірлік конференцияларына қатысу; топтарда конференцияның тұсаукесерін өткізу. Сынып сағаттарына арналған материалдар жинақтау.

«Менің отбасым Ұлы Отан соғысы жылдарында», «Мен Қазақстан азаматымын», «Менің үйім _____ жалпы білім беретін мектеп», «Менің ата-анамның кәсібі» және т.б..

Аталған іс-шараларды өткізу кезінде қойылған мақсаттар білім алушылардың азаматтық ұстанымын және патриоттық санасын қалыптастыру үшін өте маңызды, яғни:

- өз шежіресін құрастыру арқылы отбасының рухани бірлігін қалыптастыру (мұнда отбасының өмір салты оның тірегі болып саналады);

- ата-анасына, өзінің шығу тегіне деген мақтаныш сезімін тәрбиелеу;
- Отан алдындағы борыш сезімін қалыптастыру;
- Отанға, өз халқына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, өз іс-әрекеттерімен олардың мүдделеріне қызмет етуге ұмтылу болып табылады.

Дәл осы жерде патриотизмнің өнімді жасампаз күші жатыр: ерте жастан бастап жасөспірімдерге күресуге және төтеп беруге, көптеген қиындықтарды өз отбасының атынан жеңуге дайын болуға тәрбиелеу. Олар тек сабақтарда ғана емес, үйде де – отбасында, күнделікті өмірдің қалыпты жағдайында сіңіріледі. Ата-баба жолы, халық әні, әкесінің үйі, ардагер атаның естеліктері, отбасылық жәдігерлер... бұл бізге қиын уақытта көмектесетін моральдық күш көздері болып саналады. Бұның бәрі күнделікті өмірде балаларда патриоттық сезімдерді қалыптастыруға көмектесетін құралдар және әдіс-тәсілдер болып табылады.

Отбасының өмір салтында, оның ұрпақтарының сабақтастығында батылдық, жанқиярлық, адамгершілік, парызға адалдық принциптері жатыр. Балалардың патриоттық ұмтылыстарын оятудағы алғашқы тәлімгерлер әрқашан ата-аналар болды.

Патриотизм тәрбиенің шынайы өзегіне айналуы үшін, оның баланың ақыл-ойы мен жүрегіне әсері көрінуі үшін үнемі және терең күш қажет. Отан туралы, Отанға қызмет етуге деген адалдық туралы айту керек. Жасөспірімдер бұл сөзді психикалық ашықтық кезінде қабылдайды. Осы сәттерді тауып, пайдалану қажет, содан кейін патриоттық жол баланың жүрегінде ұзақ уақыт сақталып, терең із қалдырады.

Іздеу-экспедициялық жұмысынан күтілетін нәтижелер:

- Қазақстан тарихын өз отбасының тарихымен байланыстыра отырып жұмыс істеу арқылы, білім алушылардың бойында тарихи сана мен отансүйгіштік қасиеттерін қалыптастыру;

- жоба аясында архив материалдары мен ауызша деректерді іздеу, сұхбат алу және деректерді талдау дағдыларын дамыту;

- тарихи құжаттар мен артефактілерді жинау дағдыларын дамыту;

- өз отбасыларының тарихы арқылы тарихи деректерді кеңірек жүйелеп, хронологиялық және оқиғалық байланыстарды түсіну;

- жазбаша және ауызша баяндау дағдыларын жетілдіру.

Осы күтілетін нәтижелер арқылы оқушылар тек білім алумен шектелмей, өз елінің тарихына терең үңіліп, оны отбасыларының жеке тарихымен байланыстыруды үйренеді.

«Менің Отаным – менің Қазақстаным»
сынып сағаттарының тақырыптық жоспары

№	Атауы	Іс-шараның мақсаты	Формалары мен әдістері
1	Отан отбасынан басталады	- Отан туралы түсінік қалыптастыру; - патриотизм, патриот туралы түсінік қалыптастыру	Саяхат: «Менің кіші Отаным». Әңгіме, сұхбат
2	Менің туған ауылым/қалам	- өз қаласына деген сүйіспеншілік мысалында патриоттық сезімді дамытуға ықпал ету; - туған қалаңның құрылу тарихымен таныстыру; - балалардың туған қаласы туралы білімін кеңейту	Әңгіме сабақ, пікірталас
3	Ар мен сүйіспеншілік ерлігі	- азаматтықты, патриотизмді және сүйіспеншілікті тәрбиелеуге ықпал етуде білімді кеңейту, тереңдету арқылы коммуникативті, мәдени танулық құзыреттілікті дамыту үшін жағдай жасау	Пікірталас-сабақ
4	Туған өлкем	- кіші Отан тарихы туралы білім қалыптастыру; - Отанына деген сүйіспеншілік негізі ретінде тұлғалық мәдениетті дамыту; - өлкетануға қызығушылығын дамытуға ықпал ету	Әңгіме-сабақ
5	Керей және Жәнібек – қазақ хандығының негізін қалаушылар	- оқушыларда патриоттық сезімін, өз Отанына, оның тарихи тамырына және ұлттық дәстүрлеріне деген сүйіспеншілігін дамыту; - оқушыларда қазақтың ұлттық батырлары туралы түсінік қалыптастыру	Әңгіме-сабақ, пікірталас
6	Ұлы Отан соғысы – халқымыздың қайғысы мен ерлігі	- Ұлы Отан соғысы бойынша өтілген материалды қайталау, жүйелеу және жалпылау; - оқыған теориялық	Әңгіме-сабақ, пікірталас

		материалды практикада қолдану (құжаттармен, картамен жұмыс); - Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес халқының ерлігі мен батылдығы мысалында оқушыларда патриоттық сезім тәрбиелеу	
7	Ел үмітін ер ақтар, Ер атағын ел сақтар	- оқушыларды Ұлы Отан соғысы ардагерлерімен таныстыру; - оқушыларда өз кіші Отанының тарихына қызығушылығын дамытуға ықпал ету; - оқушылардың патриоттық тәрбиесіне ықпал ету	Әңгіме, таныстыру сабағы, пікірталас
8	Кішіпейілділік – кісілік белгісі	Оқушылардың қарапайымдылық пен айналасындағы адамдарға құрмет сияқты қасиеттердің маңыздылығын түсінуін және ұғынуын қалыптастыру. Әрбір тұлғаның бағаланып, бір-біріне құрметпен қарайтын үйлесімді қоғамды қалыптастыруға ықпал ететін мәдени және этикалық нормаларды тәрбиелеу	Сынып сағаты немесе интерактивті сабақ түрінде өткізілуі мүмкін. Онда талқылау, топтық жұмыс және рөлдік ойындар қамтылады
9	Мен нағыз дос болуға жараймын ба?	Оқушылардың достық, адалдық және сенімділік сияқты құндылықтарды түсініп, нағыз дос болудың маңызды қасиеттерін қалыптастыру. Өзіне және өзгелерге құрметпен қарап, шынайы достық қарым-қатынастарды құруға және сақтауға ықпал ету	Интерактивті сабақ түрінде өткізілуі мүмкін, онда оқушылар топтық талқылау, рөлдік ойындар және өзін-өзі бағалау тапсырмалары арқылы "Мен нағыз дос болуға жараймын ба?" деген сұраққа жауап іздейді.

Сабақ барысында білім алушыларға достық туралы көріністер көрсетіледі немесе әңгімелер оқылады. Осыдан кейін олар өз ойларымен бөлісіп, бұл көріністерден қандай сабақ алғанын талқылайды. Сонымен қатар, олар достық туралы эссе жазады немесе сурет салады, мұнда өздерінің дос болу қасиеттерін

көрсетуге тырысады.			
Сабақ соңында әрбір білім алушы өз қорытындысын жасап, нағыз дос болу үшін қандай қасиеттерге ие болу керектігін анықтап, өздеріне мақсат қояды			
10	Ар-абыройдың жасыңнан сақта!	Оқушылардың ар-абыройдың маңыздылығын түсінуін қамтамасыз ету және оны жастайынан сақтаудың қажеттілігін ұғындыру. Ар-абыройды сақтауға, өз қадір-қасиетін бағалай білуге және қоғамда үлгілі азамат болуға тәрбиелеу	Бұл сыныптан тыс жұмыс пікірталас сабағы немесе тренинг түрінде өткізілуі мүмкін
<p>Сабақ барысында оқушылар ар-абыройдың мәнін талқылап, оны қалай сақтауға болатыны туралы ой бөліседі. Оқушыларды топтарға бөліп, оларды әртүрлі өмірлік жағдайларды қарастырып, ар-абыройды сақтау бойынша шешімдер қабылдауға шақыруға болады.</p> <p>Сабақтың алғашқы бөлігінде оқушыларға ар-абырой туралы қысқаша дәріс оқылады немесе осы тақырыпқа қатысты бейнематериал көрсетіледі. Кейінгі бөлімде оқушылар топтарға бөлініп, берілген жағдайларды талқылап, өз көзқарастарын ұсынады. Әр топ өз шешімдерін сынып алдында қорғап, пікірталас ұйымдастырылады.</p> <p>Сабақ соңында әрбір оқушы өз ар-абыройын сақтау үшін не істеу керектігі туралы қысқаша эссе жазады немесе күнделікті өмірде кездесетін ар-абыройға қатысты жағдайлар туралы мысалдар келтіреді. Бұл арқылы олар өз өмірлерінде осы құндылықты қалай сақтай алатынын түсінеді.</p>			
11	Спорт – саулық негізі	Білім алушыларды салауатты өмір салтының маңызды бөлігі ретінде спортпен шұғылдануға ынталандыру және денсаулықты нығайтуға спорттың оң әсерін түсіндіру. Спорттық әдеттерді қалыптастырып, физикалық белсенділікке деген қызығушылықты арттыру	Сыныптан тыс жұмыс спорттық жарыс, ашық сабақ немесе спорттық эстафета түрінде ұйымдастырылуы мүмкін.
<p>Іс-шараның алғашқы бөлігінде қысқаша дәріс немесе презентация түрінде спорттың денсаулыққа пайдасы туралы ақпарат беріледі. Кейінгі бөлімде оқушылар түрлі спорттық ойындарға, эстафеталарға қатысып, командалар арасында жарысады.</p> <p>Сабақтың соңында рефлексия өткізіліп, оқушылар спортпен айналысудың маңыздылығы туралы өз пікірлерін білдіреді. Сонымен қатар, әр оқушы өзіне спортпен шұғылдану бойынша қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттар қояды.</p>			

«Ұлттық құндылықтар» элективті курсының бағдарлама үлгісі

Түсіндірме жазба

Қазіргі қоғамның қарқынды өзгеруі жағдайында, ұлттық отбасылық тәрбиенің көптеген дәстүрлері жойылған бүгінгі таңда көптеген отбасылардың ыдырау деңгейі жоғары. Мұндай отбасының балалары отбасылық қатынастардың құндылығын сезбейді.

Қазіргі уақытта әлеуметтік-экономикалық факторлар әсері бір жағынан отбасының экономикалық функциясының кеңеюіне, екінші жағынан тәрбиенің әлсіреуіне әкелуде, бұл отбасына да, жалпы қоғамға да қауіпті.

Отбасы – адамзат мыңдаған жылдар бойы жасаған маңызды құндылықтардың бірі. Ешбір ұлт, бірде-бір мемлекет, бірде-бір мәдени қауымдастық отбасынсыз жасай алмайды. Отбасы адамның өмір бойы жеке және рухани-адамгершілік дамуын қамтамасыз етеді. Тәрбие жүйесі және отбасының психологиялық ахуалы жас ұрпақтың мінезін, өмірлік ұстанымы мен құндылық бағдарларын қалыптастыруға, демек, қоғамның одан әрі дамуына шешуші әсер етеді.

«Отбасылық құндылықтар» бағдарламасының өзектілігі – бұл моральдық құлдырау мен белгісіз руханият жағдайында бұқаралық ақпарат құралдарынан туындайтын әлеуметтік қауіп-қатерге қарсы тұратын тәрбиелік құрал.

Бағдарлама сонымен қатар әлеуметтік қауіп-қатердің және отбасылық қарымқатынас патологиясының сенімді алдын-алу, өмірдің мәні мен мақсатын терең түсінуді дамыту арқылы психикалық, әлеуметтік және рухани сауықтыруға әкелуі мүмкін.

Әрбір адам бастапқыда сүйіспеншілікке және мейірімділікке деген қажеттілікке ие, әркім өзінің жалғыз және қайталанбас кездесуін қалайды және онымен бірге өмір бойы бақытты өмір сүріп, қуаныш пен қайғымен бөлісіп, балаларды тәрбиелейді.

Отбасы – адам өміріндегі ең маңызды нәрсе. Бұл адамның жан дүниесінде ізгіліктің, сұлулықтың, парасаттылық пен махаббаттың мәңгілік құндылықтарын өсіретін өмір орталығы.

10-11 сынып оқушыларына арналған.

Курс 34 сағатқа есептелген: теория – 20 сағат, практика – 10 сағат, қайталау – 4 сағат.

Бағдарламаның мақсаттары мен міндеттері:

Мақсаты: сүйіспеншілікке, адамгершілікке, оның барлық мүшелерін өзара құрметтеуге негізделген отбасы құндылығын түсінуге ықпал ету.

Міндеттері:

- ұлттық мәдениеттің жағымды дәстүрлеріне баулу;
- әлемдік өнердің мысалдарында, сондай-ақ белгілі отбасы жұптарының өмірінде мәдениетті, татулығы жарасқан, берекелі отбасы туралы түсінік қалыптастыру;

- топта «отбасылық» қарым-қатынасты қалыптастыру;
- этика, отбасылық қарым-қатынас психологиясы туралы негізгі ұғымдарды қалыптастыру;
- болашақ отбасылық өмірге дайындық;
- экономикалық ойлауды қалыптастыру;
- отбасылық рөлдер туралы түсінік қалыптастыру;
- әлеуметтік-мәдени отбасылық құндылықтарды, ерлер мен әйелдердің салауатты қарым-қатынасының психологиялық негіздерін қалыптастыру.

Күтілетін нәтижелер:

- отбасылық және әлеуметтік патологиялардың алдын алу үшін білім беру платформасын құру;
- тәрбие процесіне қатысушылардың ұжымдық және жеке өсуі;
- оқушылардың жалпыұлттық құндылықтар мен адамның табиғи құқықтары желісінде қоршаған шындықты нақты бағалау қабілеттерін қалыптастыру;
- оқушылардың болашақ ата-анаға, бақытты отбасын құруға саналы көзқарасын қалыптастыру;
- өзін-өзі бағалау және өзін-өзі жетілдіру қабілеттерін дамыту;
- отбасындағы баланың психологиялық әл-ауқаты;
- психологиялық білім, білік және дағдылардың жетіспеушілігін жою;
- балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты оңтайландыру;
- отбасылық дәстүрлер туралы білім деңгейін арттыру;
- жеке тұлғаның отбасылық нормалар мен дәстүрлерді сақтауға және нығайтуға бағытталуы;
- қазіргі ұл бала мен қыз бала тәрбиесін талдай отырып, ұлттық дәстүрлерге сай құндылықтарды сіңіруі;
- отбасындағы мінез-құлық мәдениеті нормаларын білу және сақтауы.

Бағдарлама мазмұнының үлгісі

1. Кіріспе сабақ. Отбасы әртүрлі мәдениеттерде (салыстырмалы талдау). Дәстүрлі құндылықтарға негізделген отбасының беріктігі. Дәстүрлі мәдени құндылықтардың жойылуы салдарынан қазіргі заманғы отбасының тұрақсыздығы.

2. Неке жасы. Некеге тұрушылардың физикалық жетілуі және оның маңызы. Некеге тұруға әлеуметтік дайындықтағы қоғамның және жеке тұлғаның рөлі. Некенің рухани-адамгершілік және құқықтық негізі. Некеге тұру себептері (жеке және мәдени аспектілері). Некенің генетикалық аспектілері. Тұқымқуалаушылық заңдары. Отбасы мен болашақ ұрпақтардың денсаулығы.

3. Отбасы Кодексі. Негізгі ережелер және отбасы құқығының негіздері.

4. Отбасы және оның функциялары. Отбасының негізгі функциясы – адамзаттың жалғасы, балалардың туылуы және тәрбиесі. Отбасы мүдделерін қоғам мүдделерімен үйлестіру қажеттілігі. Көп балалы отбасының маңыздылығы мен рөлі.

5. Отбасы жүйесі. Отбасы құрылымы, жіктелуі, отбасының негізгі белгілері, отбасы құрылымының бұзылуы, себептері мен салдары.

6. Көркем әдебиеттегі отбасы. Оқыған кітаптары мен шығармаларына талдау жасау арқылы отбасы бейнесін қарастыру.

7. Отбасылық өмір салты. Отбасылық мәдениет және социум ережесі.

8. Ұлттық мәдениеттегі қазақ отбасы. Қазақ отбасының ұлттық ерекшеліктері мен дәстүрлері.

9. Ата-баба өсиеті. Моральдың негізі ретінде ата-баба өсиеті мен оның отбасы тәрбиесіндегі рөлі.

10. Қазақ отбасы, оның өткен және бүгінгі ерекшеліктері мен олардың маңызы.

11. Отбасылық этнопедагогика:

а) ана мен әкенің қадір-қасиеті және олардың тәрбиедегі рөлі;

ә) балалардың рухани тәрбиесіндегі ана тәрбиесі (күрсақ тәрбиесі, бесік тәрбиесі);

б) ана тілінің маңызы. Бала және ана тілінің байланысы;

в) әр баланың өз ата-тегін білуі және оның маңызы;

г) ұлттық тағам. Ұлттық тағамдар, тамақтану дәстүрлерін сақтау;

д) бала туғанда есім беру дәстүрі, балаға есім таңдаудың мағынасы.

11. Ұлттық дәстүр мен ғұрыптардың отбасында сақталуы. Отбасылық өмірдегі дәстүрлер мен ғұрыптарды сақтау және жаңғырту.

12. Менің отбасымның ережесі. Жеке отбасы ережелерін қалыптастыру және ұстану.

13. Отбасылық қатынастардың бұзылуының алдын алу. Отбасы ішіндегі мәселелерді шешу жолдары және тұрақтылықты сақтау.

Курстың мазмұны ұлттық құндылықтар арқылы отбасының маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

Тренинг тақырыбы: «Буллингке тоқта дейміз»

Тренингтің мақсаты: білім алушыларды буллинг ұғымымен, оның түрлерімен таныстыру; зорлық-зомбылыққа ұшыраған балаға эмпатия және жанашырлық сезімін тәрбиелеу; күрделі жағдайдан шығу жолдарын іздестіру дағдыларын дамыту; жауапты және қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, мектеп ортасында зорлық-зомбылықтың алдын алу.

Тренингтің барысы:

1-жаттығу. «Сәлемдесу»

Топ мүшелерімен танысу, жаңа материалды қабылдауға дайындалу. Мұғалім балаларға қағаз парағын мыжып, содан кейін оны бастапқы күйіне қайтаруға, яғни қағаз парағының қайтадан тегіс және біркелкі болуына тырысуды ұсынады.

Талқылауға арналған сұрақтар: Қағаз қайтадан мінсіз тегіс бола ала ма? Ал адамға қорлау сөздерді естігенде не болады? Адамның есімін қайтаруға немесе оны қалпына келтіруге бола ма? Әрқайсысы өз атын атап, сөйлемді аяқтасын: «Мен бұл әлемде сыйлықпын, себебі ...».

2-жаттығу. «Қағаз парағы».

Мұғалім оқушыға өзін ренжіткен адамға деген эмоционалдық қатынасты «кешір» деп айтуды ұсынады.

Қорытынды: Адамды ренжіту оңай, ал сенімді қайтару ұзақ процесс.

3. Сабактың тақырыбын хабарлау, мұғалімнің кіріспе сөзі.

Мақсаты: тренингтің тақырыбын хабарлау, жұмысқа бағыт беру.

Сәлеметсіздер ме, балалар. Бүгін біз сіздермен маңызды тақырыпты – оқушылар арасындағы буллинг, зорлық-зомбылық және қатыгездік мәселесін талқылау үшін жиналды.

Әрқайсымыз өмірімізде бір рет болсын зорлық-зомбылыққа тап болғанбыз. Ол сізге қарсы қолданылған болуы мүмкін, сіз куәгер болған шығарсыз, немесе өзіңіз де біреуді ренжіткен боларсыз. Біз бір балаға бағытталған зорлық-зомбылық пен қатыгездік туралы сөйлесеміз. Бұл құбылысты буллинг деп атайды. Бүгін біз буллинг құрбанының сезімдерін және агрессордың мінез-құлқын түсінуге тырысамыз. Ең бастысы, бірге зардап шеккен балаға көмектесу жолдарын табамыз және буллингке қатысушы болмау үшін өзімізді қорғауға тырысамыз. Сіздерге бұл тақырып қызықты әрі танымды болады деп үміттенемін, және сіздер уақытыңызды пайдалы өткізесіздер.

4. Миға шабуыл «Буллинг дегеніміз не?»

Мақсаты: білім алушыларды буллинг ұғымымен, буллингтегі әлеуметтік рөлдермен және олардың мінез-құлық стильдерімен таныстыру.

Бүгінгі таңда білім алушылар арасында балалардың бір-біріне көрсететін зорлық-зомбылық мәселесі ерекше өзектілікке ие болды. Соңғы жылдары мектептегі буллинг сияқты құбылыстың кең таралғаны мойындалды. Сіздер буллингтің не екенін сұрауларыңыз мүмкін: ағылшын тілінен аударғанда буллинг - бұзақылық жасау, әлімжеттік көрсету дегенді білдіреді, бұл кемсіту,

қудалау, дискриминация ретінде анықталады. Буллинг – психикалық зорлық-зомбылықтың түрі, ол қудалау, бойкот, келеке ету, жалған ақпарат тарату, жеке заттарды бүлдіру, физикалық күш көрсету және т.б. түрінде көрініс табады. Бұл бір баланың немесе балалар тобының басқа балаға немесе балаларға қатысты саналы түрде ұзақ уақыт бойы көрсететін қатыгездік әрекеттері (физикалық және психикалық). Бұл бір баланың немесе балалар тобының басқа балаға қатысты агрессивті және өте жағымсыз мінез-құлқы, ол тұрақты физикалық және психологиялық қысыммен бірге жүреді.

Буллингтің себептері көп. Ал буллингтің құрбаны болу кез келген адамға, белгілі бір ұжымға сәйкес келмеген кез келген адамға әсер етуі мүмкін.

Буллингтің негізгі 4 компоненті:

- агрессивті және жағымсыз мінез-құлық;
- тұрақты түрде жүзеге асырылады;
- қатысушылары тең емес билікке ие қатынастарда орын алады;
- мұндай мінез-құлық әдейі жасалады.

Буллингтің әлеуметтік құрылымы:

- қудалаушы (ренжітуші, агрессор): егер бұл ұл балалар болса, олар әдетте басқа балалардан физикалық тұрғыдан күштірек болады; сыртқы келбеті, мінез-құлқы, киімімен ерекшеленеді, олар көбінесе балалар мен ересектерге қатысты дөрекі және агрессивті болады; нашар оқиды; достары немесе пікірлестері көп және т.б.;

- зардап шегуші бала (құрбан): өзін қорғай алмайтын, физикалық тұрғыдан өз құрдастарынан әлсіз; өзіне сенімсіз, тұйық, үндемейтін; қызыл шашты, толық немесе арық; мектептің кейбір орындарынан аулақ жүретін (мысалы, үзілісте сыныпта отыратындар); жақын досы жоқ, құрдастарынан гөрі ересектермен жақсырақ араласатын балалар;

- куәгерлер: қудалаушылардың қатарына кіретін балалар; сыныптастар; кездейсоқ оқушылар және т.б.

Қазір біз, мүмкін, әрқайсымыз буллингте белгілі бір рөл атқарғанымызды еске түсіруіміз мүмкін. Мысалы, куәгер болдық, бірақ бұл әрекеттің тікелей қатысушысы екенімізді ойламадық. Буллингтің салдары әртүрлі болуы мүмкін. Оның құрбандары көптеген қиындықтарға тап болады. Бұл өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, нашар ұйқы және тәбет, мазасыздық, алкоголь тұтыну, темекі шегу, өзіне-өзі қол жұмсау туралы ойлар және басқалар.

Сонымен, көріп отырғанымыздай, буллинг кең таралған құбылыс, бірақ оны тоқтату және шетте қалмау біздің қолымызда. Өйткені, бүгін сен – куәгер болсаң, ертең – құрбан болуың мүмкін.

Сұрақ: «Сіз мектеп ұжымында буллинг көріністерін байқадыңыз ба?»

Оқушылардың жауаптарын тыңдау.

5-жаттығу. «Неліктен осылай болады?».

Мақсаты: Буллингке қатысушылардың мінез-құлықтарының себептерін анықтау.

Қазір әрқайсысыңыз бір карточка таңдайсыз. Оның артқы жағында сурет бар, карточкаларды менің рұқсатым бойынша ашасыздар. Суреттер бойынша

топтарға бөлінуді сұраймын. Ал енді, қалай ойлайсыздар, «жебе» нені білдіреді? (агрессор), «көз» (куэгер), «нысана» (құрбан). Сіздер еріксіз рөлдер алдыңыздар. Енді әр топ өз тапсырмасын алады.

«Агрессорлар» тобы агрессордың осылай әрекет етуіне себеп болатын факторларды жазуға тырысады.

«Құрбандар» тобы балалардың неліктен агрессорларға оңай нысана болатынын түсіндіретін себептерді жазуға тырысады.

«Куэгерлер» тобы куэгерлердің неге жиі буллинг үдерісіне араласпайтынының себептерін жазады.

Талқылау.

б-жаттығу. «Миф немесе шындық».

Балаларға зорлық-зомбылық туралы фактілерді тыңдау және қайсысы шындық, ал қайсысы миф екенін анықтау ұсынылады:

- Зорлық-зомбылықтың оң жақтары да бар (жоқ).
- Бір баланың басқа балаға қатысты балағат сөздерді қолдануы зорлық-зомбылықтың көрінісі болып табылады (иә).
- Зорлық-зомбылық – бұл құрбанның денесінде іздер көрінетін жағдай (ИӘ).
- Ұру лайықты жазалау (жоқ).
- Мектепте ең кең таралғаны – психологиялық зорлық-зомбылық, бір баланың басқа балаға қатысты балағат сөздер қолдануы (иә).
- Зорлық-зомбылыққа ұшыраған бала бұл туралы үнсіз қалуы керек (жоқ).
- Ұл балалар қыздарға қарағанда зорлық-зомбылық көрсетуге бейім (иә).
- Зорлық-зомбылық Қазақстан Республикасының заңымен жазаланады (иә).
- Зорлық-зомбылық – бұл мектептегі баланың батылдығының белгісі (жоқ).
- Өздеріңізге қарсы зорлық-зомбылық жасалғаны туралы айту – бұл баланың әлсіздігінің белгісі (жоқ).
- Зорлық-зомбылық – бұл қылмыс (иә).
- Зорлық-зомбылық мәселесін шешуге милиция араласуы керек (иә).
- Зорлық-зомбылыққа, буллингке ұшыраған кезде үнсіз қалу керек (жоқ).
- Қорлау, бойкот жасау, елемеу – бұл зорлық-зомбылық (иә) (психологиялық).
- Қорлаушы, агрессор тек ересек адам болуы мүмкін (жоқ).
- Буллинг – бұл бір баланың немесе балалар тобының басқа адамға немесе балаларға қатысты саналы түрде ұзақ уақыт бойы көрсететін қатыгездік әрекеттері (иә).
- Буллингтен зардап шегетін бала әрқашан көңілді жүреді (жоқ).

- Көбінесе, буллинг жасайтын бала өз құрбанынан артықшылықтарға ие болады (жасы үлкенірек, физикалық тұрғыдан күштірек, топта, сыныпта беделі жоғарырақ) (иә).

7-жаттығу. «Мен көмектесе аламын».

Мақсаты: белгілі бір жағдайдағы қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, буллинг жағдайында қорғау жолдарын іздестіру.

Шағын топтарда жұмыс істеуді жалғастырасыздар. Әрбір топқа зорлық-зомбылық жасалған жағдай сипатталған нақты оқиға беріледі. Топтың міндеті – құрбанға көмектесу және оны қорғау мен қауіпсіз мінез-құлық жолдарын табу.

1-жағдай.

Ол өзінің бұрыннан қалыптасқан әдетімен партада отырды, ал оның барлық құрдастары үзіліс кезінде абыр-сабыр болып, шулап жүрді. Сәуле қыздардың көңілді күліп, әзілдесіп, ұлдарға еркелеп қарап қоятын көріністі күн сайын байқайды. Әрине, олар ұсқынсыз көзілдірік тақпайды және тістерінде брекetterі жоқ. Осы көзілдірік пен брекetter үшін ол сыныптастарының мазағын және келеке сөздерін төзуге мәжбүр болды!

Тек үйде ғана ол ата-анасының сыйлайтын махаббаты мен жылуын сезіне алады.

Бос сынып. Партада Сәуле жалғыз отыр. Оған екі қыз жақындады. Бұл оның сыныптастары. Олар қызды келеке ете бастайды: көзілдірігін тартып алып, дәптерлері мен кітаптарын еденге лақтырады, оларды таптайды. Қыз жылай бастайды.

Кенеттен ... ТОҚТА!

2-жағдай.

Әр таң сайын Марат әкесі мен анасының кезекті ұрысын еститін. Бұл жолы да солай болды. Ол мектепке баратын уақытынын ұйықтап қалды, тез киініп, сыртқа жүгіріп шықты. Таңғы ас ішкісі келмеді, анасы да, әкесі де оның үйде жоқ екенін байқамайды. Ол үйреніп қалған еді. Өйткені, оны отбасы көптен бері байқамайтын.

Мектепке де барғысы келмеді. Өйткені, онда үлкен балалар оның арқасына қорлайтын лақап аттарды жабыстырып, теуіп, аяқтан шалып құлататын тағы да мазақтай бастайды. Өте қиын еді, өйткені шағымданатын ешкім жоқ еді...

Мектеп. Үзіліс қоңырауы соғылды. Жүзі жабырқаулы Марат сыныптан шықты.

Сол кезде оған жоғары сыныптың үш оқушысы жақындады. Олар мазақтап, келеке ете бастады. Біреуі Мараттың арқасынан қағып, «Мені ұр» деген жазуы бар қағазды жапсырды. Бала ол туралы білмеді. Балалардың бірі Маратты қатты итеріп жіберді, ол құлап түсті. Денесі қатты ауырды. Көздеріне жас толды.

Кенеттен... ТОҚТА!

3-жағдай.

Бір кездері Сарман бақытты және толыққанды отбасында өмір сүрген. Бірақ ата-анасы ажырасқаннан кейін анасы үнемі жұмыспен айналысып жүретін. Ал Сарман болса, назар мен жылулықты қалайтын. Өйткені, ол да ата-анасының ажырасуын ауыр қабылдаған еді, бірақ оны көрсетпейтін. Соның салдарынан ол нашар оқи бастады. Мұғалімдермен және балалармен жиі жанжалдасатын.

Мектептегі сол күн де ерекше болмады. Сабақтан кейін ол сыныптасынымен төбелесіп, оған ескерту жасаған мұғалімге дөрекі жауап берді және күндегідей сабаққа дайындықсыз келді. Сыныптастары Сарманды ұнатпайтын, оны жиі мазақтап, келеке ететін және өздерінің ортасына қоспайтын. Бірақ ол бұған байланысты өзінің ауырсынуын білдірмейтін. Шындығында, оның қорқынышы бар еді...

Мектеп. Сабақтар әлдеқашан аяқталған. Барлығы үйлеріне кеткен. Сарман үйге барғысы келмеді. Сарман өзінің күртесін киді. Сол кезде оған жоғары сыныптың екі оқушысы жақындап, темекі ұсынды. Сарман алғашында күмәнданды, бірақ кейін олармен бірге темекі шегуге келісім берді. Мектептен шыға бере, жоғары сынып оқушылары Сарманнан ақша талап ете бастады. Сарман ақшасы жоқ екенін түсіндірді.

Жоғары сынып балалары бұған ызаланып, Сарманда ұра бастады
Кенеттен... ТОҚТА!

Талқылауға арналған сұрақтар:

- тапсырманы орындау кезінде қандай да бір қиындықтар болды ма? Егер болса, нақты неде және қандай қиындықтар?

- қиын жағдайға тап болған балаларға қандай эмоциялар немесе сезімдер туындады?

Ұсынымдар:

- сабыр сақта және жағдайды айналып өт;
- ашуыңды тежей біл;
- сабырлы және батыл сөйле – агрессорға тоқтау мүмкіндігін бер;
- сенетін ересек адамнан көмек сұра (сынып жетекшісі, басқа да мұғалім, психолог немесе әлеуметтік педагог болуы мүмкін);
- буллинг туралы біреуге анонимді түрде хабарла;
- бұл туралы бауырыңмен, әпкеңмен немесе таныстарыңмен сөйлес;
- шетке қарай шық. Бұл әлсіздік белгісі емес!;
- арандатушы факторларды алып таста.

Есте сақта!

- Күшпен немесе қорлаушы, дөрекі сөздермен мәжбүрлейтін нәрсені жасаудан бас тартуға құқығың бар.

- Сенің мүлкің тек саған ғана тиесілі.

- Сен көмек алуға құқылысың.

Әр бала еркін, қауіпсіз өмір сүріп, жылулық пен сүйіспеншілікті сезінуге құқылы!

8. «Кім көмектесе алады» атты буллинг туралы бейнероликті көру.

9. «Қар ұлпасының салмағы қандай?» атты аңыз.

Бірде бір кішкентай сарышымшық қар басқан ағаштың бұтағында отырып, жабайы кептерден сұрайды:

- Қардың бір ұлпасының салмағы қандай болады? - деп сұрайды.

- Ештеңе еместен үлкен емес - деп кептер жауап берді.

- Онда мен саған бір қызық оқиғаны айтып бергім келеді - деп әңгімесін жалғастырды сарышымшық. – Бірде мен шыршаның бұтағында отырғанымда қар жауып бастады. Бұл әлі боран емес еді, жеңіл қар ұлпалары ағаштарға жайымен түсіп жатты. Мен 7435679 қар ұлпасын санадым, олар шыршаның бұтағына қонды. Сен айтқандай, «ештеңе еместен үлкен емес» салмақтағы соңғы қар ұлпасы, бұтаққа қонған кезде – бұтақ сынды. - Осыдан кейін сарышымшық ұшып кетті, ал кептер терең ойға шомды.

Біздің сөздеріміздің қандай салмағы бар? Кейде «ештеңе тұрмайтын» сөздеріміз бен өзіміз байқамай жасаған әрекеттеріміз басқаларға үлкен реніш пен ауыртпалық болып тиеді. Осындай салмақтың астында кез келген адам сынып кетуі мүмкін. Менің нақты білетінім, біз әрқайсымыз, кем дегенде бір рет, басқаларға байқамай реніш келтіргенбіз.

Шындығында, бір-бірімізге айтатын сөздеріміз өте үлкен салмаққа ие: жылы, мейірімді сөздер адамды қуантады, оны бақытты етеді, ал қатал және дөрекі сөздер ренжітіп, қорлап, төмендетіп, тіпті өлтіруі де мүмкін. Сондықтан қарым-қатынаста және жанжалдарда мәңгілікке қатынастарды бұзбау үшін мұны есте сақтау керек. Мен мына қар ұлпасын қолдарыңызға алып, жанында отырған досыңызға «Сен ең жақсысың, себебі...» деген сөздерді айтып, тапсыруды ұсынамын.

9. Қорытынды жасау. Біздің сабағымыз аяқталды. Ең көп есте қалған нәрсе не болды?

Дереккөз:

http://novogilkinschool.uoura.ru/images/2022-2023/5002_%D1%8D%D1%82%D0%B0%D0%BF/%D0%A2%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%B3_%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B3.pdf

Балалар мен жасөспірімдер вандализмінің негізгі себептері.

➤ *Зерігу*, көңіл көтеруге деген ұмтылыс – бұл көптеген құқық бұзушылықтар, жастар, соның ішінде вандализм орын алатын психологиялық түр. Себеп – толқулар мен жаңа тәжірибе іздеу. Сонымен қатар, егер жасөспірімдер алкогольдік немесе есірткілік қозу жағдайында болса, бүлдіру немесе жою ерекше ауқымға ие болады. Сондықтан жасөспірімдер вандализмінің алдын алуда алкогольизм мен нашақорлықтың алдын алу үлкен рөл атқарады.

➤ *Вандализм ойын ретінде*. Бұл балалар мен жасөспірімдердің вандализмінің жалпы себебі күш, ептілік, тапқырлық арқылы құрдастар тобындағы мәртебені көтеру мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Жарыс сипатына ие болуы мүмкін.

➤ *Материалдық пайда* вандализмнің келесі себебі болып табылады. Деструктивті мінез-құлықтың мұндай мотивациясы, шын мәнінде, ұрлықтың бір түрі болып табылады және қазіргі шындықта әсіресе үлкен өсімге ие болды. Құрамында түсті металдар бар кез-келген жабдыққа үлкен зиян келтіріледі. Ескерткіш тақталар, металл есік тұтқалары, аспаптар мен құрылғылардың бөлшектері бұзылады.

➤ *Вандализм кек алу құралы ретінде*. Жою реніш пен қорлауға жауап ретінде пайда болады. Әдетте, мұндай бұзушылықтар жасырын түрде жасалады. Кек алудың бұл түрі тартымды, өйткені ол эмоционалды қанағат әкеледі және жеке қақтығысты болдырмайды, жазасыздықты білдіреді. Бұл жағдайда реніш елестетілуі, қызғаныштан, әлеуметтік әділетсіздік сезімінен туындауы, жойылу объектісі тек дұшпандық көзімен жанама түрде байланысты болуы мүмкін.

➤ *Қатыгез вандализм* – бұл басқа адамдарға ұнамау, жойғысы келу, олар үшін қымбат және келтірілген зияннан ләззат алу салдарынан туындаған жойылу және агрессия әрекеттері. Мұндай вандализмнің мысалы – өнер туындыларын, мұражайлардағы суреттерді, ескерткіштерді бұзу болып табылады.

➤ *Ашу*. Деструктивті мінез-құлық өзінің эмоцияларын жеңе алмауынан, бір нәрсеге қол жеткізе алмауынан туындайды және бұл күйзелісті жеңу әрекеті, осылайша тітіркенуді бөгде затқа төгу мүмкіндігі.

➤ *Зерттеу* бұзудың бір түрі ретінде жас балаларға тән және оның мақсаты – бір нәрсені тану (таным) болып талады. Мұндай бұзылулардың себебі – қызығушылық, жүйенің және оның жеке бөліктерінің қалай жұмыс істейтінін түсінуге деген ұмтылыс. Бұл мінез-құлық рұқсат етілген мінез-құлықтың шекараларын тексеру және ересектердің әлеуметтік нормалары мен беделінің қаншалықты тиімді екенін анықтау әдісі болып табылады.

Дереккөз: <https://social33.storage.yandexcloud.net/iblock/3f1/vandalizm.pdf>

Бес кеселдің алдын алу жұмыстарының жоспары

№	Іс-шаралар	Мерзімі	Жауаптылар
1	Сынып жетекшілерінің әдістемелік бірлестік отырысында алдын алу жұмыстарын ұйымдастыру жөніндегі мәселені талқылау. Оқу жылына арналған жұмыс жоспарын жасау	Тамыз	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, сынып жетекшілері әдістемелік бірлестігінің жетекшісі, сынып жетекшілері
2	Мұғалімдерге арналған «Бопсалауды қалай тоқтатуға және білім сапасын сақтауға болады» тақырыбындағы семинар жұмысы	Жыл бойы	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог
Буллингтің алдын алуға байланысты дәрістер			
3	1-дәріс. Буллинг. Мектеп ұжымындағы психологиялық зорлық-зомбылық	Қазан	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог, сынып жетекшілері әдістемелік бірлестігінің жетекшісі
4	2-дәріс. Мұғалім білім алушылардың қорлауына қалай қарсы тұра алады	Қараша	
5	3-дәріс. Буллингтің психологиялық-педагогикалық себептері мен салдары	Желтоқсан	
6	4-дәріс. Бастауыш мектептегі буллинг	Ақпан	
7	5-дәріс. Буллингтің салдары. Онымен қалай күресуге болады.	Наурыз	
8	6-дәріс. Буллингтің оқу үлгеріміне әсері	Сәуір	
Вандализмнің алдын алуға байланысты дәрістер			
9	1-дәріс. Жасөспірімдер арасындағы вандализмнің себептері мен түрлері: вандализм белгілерін қалай анықтауға болады?	Қазан	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог, сынып жетекшілері әдістемелік бірлестігінің жетекшісі
10	2-дәріс. Вандализмнің себептері мен оның түрлерін (граффити, мүлікті бұзу және т.б.) талдау	Қараша	
11	3-дәріс. Білім алушылардың мектеп пен қоғамдық мүлікке деген құрметін қалыптастыру жолдары	Желтоқсан	
12	4-дәріс. Вандализмнің психологиялық себептері және агрессивті мінез-	Қаңтар	

	құлықты төмендету стратегиялары		
13	5-дәріс. Вандализмнің құқықтық салдары	Ақпан	
14	6-дәріс. Вандализмнің алдын алудағы тәрбие жұмыстары мен сыныптан тыс іс-шаралардың рөлі	Наурыз	
Лудомания, яғни құмарпаздық алдын алуға байланысты дәрістер			
15	Лудомания деген не: жасөспірімдердегі ойынға тәуелділіктің белгілері Мақсаты – ойынға тәуелділіктің негізгі белгілерін, оның себептерін және оқушылардың психикасы мен мінез-құлқына әсерін талдау	Қазан	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог,
16	Ойынға тәуелділіктің алдын алуда мектеп пен отбасының рөлі Мақсаты – мектеп оқушыларын технологияларды саналы пайдалануға тәрбиелеу және балама қызығушылықтарды дамыту стратегияларымен таныстыру	Қараша	сынып жетекшілері әдістемелік бірлестігінің жетекшісі
17	Ойынға тәуелділіктің психологиялық аспектілері: тәуекел тобындағы оқушыларды қалай анықтауға болады Мақсаты – мұғалімдер мен ата-аналар арасында тиімді серіктестік орнату арқылы лудоманияның алдын алу жолдарын белгілеу	Желтоқсан	
18	Цифрлық гигиена: білім алушыларды гаджеттер мен интернетті қауіпсіз пайдалануға үйрету жолдары Мақсаты – Жасөспірімдер арасында ойынға тәуелділікке бейімділікті уақтылы анықтау және диагностикалау әдістерімен таныстыру	Қаңтар	
Ата-аналармен жүргізілетін жұмыстар			
19	Балаларды қорлау және кемсітусіз тәрбиелеу	1-тоқсан	Директордың тәрбие жұмысы жөніндегі орынбасары,
20	Бес кесел: балаға оларды жеңуге қалай көмектесуге болады	2-тоқсан	әлеуметтік педагог,
21	Мектептегі және көшедегі буллинг. Оның себептері және оны болдырмау жолдары	3-тоқсан	педагог-психолог,
22	Мектептегі және көшедегі зорлық-зомбылық: агрессорлар және	4-тоқсан	сынып жетекшілері

	аутсайдерлер		
23	Өмірлік қиын жағдайға тап болған оқушылар мен ата-аналарға кеңес беру	Жыл бойы	
24	Әлеуметтік қауіпті жағдайда тұратын (қауіп тобындағы отбасылар мен балалар) кәмелетке толмағандарды анықтау.	Жыл бойы	Директордың орынбасары, әлеуметтік педагог, 1-11 сыныптардың сынып жетекшілері
25	«Қауіп тобындағы» отбасыларға рейд	Тоқсанына 1 рет	
26	Кәмелетке толмағандармен профилактикалық әңгіме барысында: - мінез-құлықтың эмоционалды тұрақсыз түрлеріне; - ішімдікке және нашақорлыққа бейім кәмелетке толмағандарды анықтау	оқсанына 1 рет	Директордың орынбасары, әлеуметтік педагог, 1-11 сыныптардың сынып жетекшілері
27	«Қауіп тобындағы» білім алушыларды жас ерекшеліктеріне сәйкес қосымша білім беру ұйымдарына және балалар қоғамдық бірлестіктеріне тарту	Жыл бойы	1-11 сыныптардың сынып жетекшілері
Сынып сағаттарының тақырыптары			
28	<p>1-4 сыныптар:</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Денсаулық – зор байлық: зиянды әдеттер деген не?». <p>Мақсаты – балаларға темекі шегу мен есірткі пайдалану тәрізді зиянды әдеттердің денсаулыққа қауіпті екенін қарапайым тілмен түсіндіру және олардан аулақ болу жолдарын үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ойын қиындыққа ұрыну үшін емес, көңіл көтеру үшін қажет. <p>Мақсаты – балаларға ойын қаражатты жоғалту немесе тәуелділік тудыру үшін емес, ойын зияткерлік тұрғыдан даму үшін қажет екендігін түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Достық – ренішке қарсы құрал». <p>Мақсаты – балалардың бір-біріне деген құрмет сезімін тәрбиелеу, жанжалдарды шешу жолдарын үйрету және жақсы істердің маңыздылығын түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Барды сақта!» <p>Мақсаты – білім алушыларға мектеп пен қоғамдық мүлікті сақтаудың маңыздылығын түсіндіру және вандализмнің салдарын түсіндіру.</p>	Оқу жылы барысында	Директордың орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог, сынып жетекшілері

<ul style="list-style-type: none"> • «Артық зат ала беру қажет пе?». <p>Мақсаты – білім алушыларға қолда бар заттарды бағалауды және қажетсіз шығындардан аулақ болуды үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мейірімділікті сақтау заңдары». <p>Мақсаты – білім алушыларды мейірімділік, достық және өзара көмек құндылықтарымен таныстыру, оларды айналасындағы адамдарға қамқорлық көрсетуге, жанжалдарды мейірімділікпен шешуге және өзгелерге құрметпен қарауға үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мен өзімді ренжітуге жол бермеймін». <p>Мақсаты – білім алушыларға өзін-өзі құрметтеу мен өз құқықтарын қорғау маңыздылығын түсіндіру, оларды буллинг пен ренішке қарсы тұру жолдарын үйрету, сондай-ақ сенімділік пен өзара құрмет дағдыларын қалыптастыру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мазалау мен ренжітуді қалай оңай тоқтатуға болады?». <p>Мақсаты – білім алушыларға мазалау мен ренжітудің не екенін түсіндіру, оған қарсы тұрудың қарапайым және тиімді әдістерін үйрету, өз сезімдерін дұрыс жеткізу және қиын жағдайларда көмек сұрау дағдыларын дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Біздің мектепте зорлық-зомбылық жоқ». <p>Мақсаты – білім алушыларға мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алудың маңыздылығын түсіндіру, достық және өзара құрмет атмосферасын қалыптастыруға ықпал ету, сондай-ақ жанжалдарды бейбіт жолмен шешу дағдыларын дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Біз зорлық-зомбылыққа қарсымыз. Өзіңді қалай қорғауға болады?». <p>Мақсаты – білім алушыларға зорлық-зомбылықтың түрлері мен оның салдары туралы түсінік беру, өзін-өзі қорғаудың қарапайым әдістерін үйрету, сондай-ақ қиын жағдайларда көмек</p>		
---	--	--

	<p>сұраудың маңыздылығын түсіндіру және өз құқықтарын қорғау дағдыларын дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мейірімді болайық, жамандық жасамайық». <p>Мақсаты – білім алушыларға мейірімділік пен ізгіліктің маңыздылығын түсіндіру, жағымды қарым-қатынас пен достықты дамытуға ықпал ету, жамандық жасамаудың және әрқашан бір-біріне қолдау көрсетудің қажеттілігін үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мен зорлық-зомбылыққа қалай қараймын». <p>Мақсаты – білім алушыларға зорлық-зомбылықтың зияны мен оның салдары туралы түсінік беру, оларды зорлық-зомбылыққа қарсы тұруға, жанжалдарды бейбіт жолмен шешуге және қиын жағдайларда көмекке жүгінуге үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Ұрыспай өмір сүруді қалай үйренуге болады?». <p>Мақсаты – білім алушыларға жанжалдарды бейбіт түрде шешудің маңыздылығын түсіндіру, өзара құрмет пен шыдамдылықты тәрбиелеу, сондай-ақ келіспеушіліктерді түсіністікпен және мейірімділікпен шешу дағдыларын дамыту.</p>		
29	<p>5-9 сыныптар</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Біз салауатты өмір салтын таңдаймыз», «Есірткі мен вейпке жол жол бермейміз». <p>Мақсаты – жасөспірімдерге есірткі мен вейптің денсаулыққа, психологиялық жағдайға және олардың әлеуметтік салдарына қалай әсер ететінін түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Құмар ойындар: тәуелді болмаудың жолы». <p>Мақсаты – білім алушыларға құмар ойындардың зияны мен тәуелділіктен қалай сақтану керектігін түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Біз зорлыққа қарсымыз: буллинг пен агрессиямен қалай күресеміз?» 	Оқу жылы бойы	Директордың орынбасары, әлеуметтік педагог, педагог-психолог, сынып жетекшілері

<p>Мақсаты – жасөспірімдерге агрессияны тану, буллингтен қорғану және қиын жағдайда көмекке жүгіну жолдарын үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Вандализмсіз болашақты таңдаймыз». <p>Мақсаты – білім алушыларға қоршаған ортаны және мүлікті бағалауды үйрету, вандализмнің қоғамға тигізетінін зиянын түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Ақылды тұтыну: сән мен байлықтың құлы болмаудың жолы» <p>Мақсаты – білім алушыларды саналы тұтынуға тәрбиелеу, бюджеттерін дұрыс басқаруға және қажетсіз шығындардан аулақ болуға үйрету</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Қорқу – қорқынышты. Әрекет ету – қорқынышты емес». <p>Мақсаты – білім алушыларға қорқыныш сезімі мен қауіптің айырмашылығын түсіндіру, қауіпті жағдайларда сенімді әрекет етуді үйрету және өзін-өзі қорғау дағдыларын қалыптастыру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Көшедегі мінез-құлық пен қауіпсіздік ережелері туралы». <p>Мақсаты – оқушыларға көшедегі және қоғамдық орындардағы қауіпсіз мінез-құлық ережелерін түсіндіру, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қарапайым тәсілдерін үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Буллинг – топтық агрессияның бір түрі». <p>Мақсаты – білім алушыларға буллингтің не екенін түсіндіру, оның салдарын көрсету және буллинге қарсы тұрудың тиімді тәсілдерін үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мейірімді болуды үйрен». <p>Мақсаты – білім алушыларды мейірімділік пен ізгілікке баулу, достық пен өзара қолдаудың маңыздылығын түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Қауіпсіз мінез-құлық». <p>Мақсаты – білім алушыларға қауіпті жағдайлардан аулақ болу жолдарын</p>		
--	--	--

	<p>үйрету, өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету ережелерімен таныстыру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Агрессия дегеніміз не?». <p>Мақсаты – білім алушыларға агрессияның не екенін, оның себептері мен салдарын түсіндіру, агрессивті мінез-құлықтың алдын алуға тірбиелеу.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мейірімділік – зорлық-зомбылыққа қарсы». <p>Мақсаты – білім алушыларды ізгілік пен қайырымдылық құндылықтарына баулу, зорлық-зомбылықтың зиянын түсіндіру және оған қарсы әрекет етудің жолдарын үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Зорлық-зомбылық құрбаны болмау жолдары». <p>Мақсаты – білім алушыларға зорлық-зомбылыққа тап болудың алдын алу тәсілдерін түсіндіру, қауіпсіздік пен өз-өзін қорғау дағдыларын дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Құрдастармен жанжалды шешу жолдары». <p>Мақсаты білім алушыларға жанжалдарды бейбіт түрде шешу әдістерін үйрету, достық қарым-қатынасты сақтауға және өзара құрмет көрсетуге баулу</p>		
30	<p>10-11 сыныптар</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Есірткі, вейп және насыбай – зиянды әдет». <p>Мақсаты – бұл қауіпті құбылыстардың себептері мен салдарын терең талдау, сыни ойлау және жауапты шешім қабылдау дағдыларын дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Лудомания: құмар ойындардың өмірге әсері». <p>Мақсаты – құмар ойындарға тәуелділіктің механизмдерін және оның қаржылық және әлеуметтік өмірге әсерін талқылау.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Агрессия және отбасылық зорлық-зомбылық: шеңберден қалай шығу керек» <p>Мақсаты – зорлық-зомбылық түрлерін, оларға қарсы тұру әдістерін және зардап</p>		

<p>шеккендерге қолдау көрсету жолдарын жан-жақты талқылау.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Вандализм – бұл наразылық емес, қылмыс». <p>Мақсаты – білім алушыларға вандализмнің құқықтық және әлеуметтік салдарын түсіндіру, қоғамдық орындардағы жауапкершілік сезімін қалыптастыру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Қаржылық сауаттылық және ысырапшылдық: қателіктерден аулақ болу жолдары». <p>Мақсаты – жоғары сынып оқушыларын өз қаржыларын жоспарлауға, қажетсіз шығындардан аулақ болуға және қажеттіліктер мен тілектердің айырмашылығын түсінуге үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Өз эмоцияларыңды басқаруды үйрен». <p>Мақсаты – білім алушыларға өз эмоцияларын тану және оларды дұрыс басқару дағдыларын үйрету, эмоционалды тұрақтылықты дамыту.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Теріс әдеттерді жою арқылы мінезді тәрбиелеу». <p>Мақсаты – білім алушыларға теріс әдеттердің зиянын түсіндіріп, оларды жеңу жолдарын үйрету, мінезді нығайтуға ықпал ету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мектептегі буллингті қалай жеңуге болады?» <p>Мақсаты – білім алушыларға буллингтің алдын алу және онымен күресу әдістерін үйрету, мектепте достық және қауіпсіз орта қалыптастыру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Мектептегі зорлық-зомбылық пен катыгездіктің алдын алу». <p>Мақсаты – білім алушыларды мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алу шараларымен таныстыру, зорлық-зомбылықсыз ортаны қалыптастыруға ықпал ету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Өмір – жақсылықты тану ретінде». <p>Мақсаты – білім алушыларды</p>		
--	--	--

	<p>жақсылық пен ізгілік құндылықтарына баулу, жақсы істердің өмірдегі маңызын түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Жанжалдармен қалай күресуге болады?» <p>Мақсаты – білім алушыларға жанжалдардың себептерін түсіндіріп, оларды бейбіт жолмен шешу әдістерін үйрету.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Адамгершілік заңы әр адамның бойында». <p>Мақсаты – білім алушыларға ар-ождан, моральдық құндылықтар және ішкі жауапкершіліктің маңыздылығын түсіндіру.</p> <ul style="list-style-type: none"> • «Менің өмірлік ұстанымым». <p>Мақсаты – білім алушыларға өз өмірлік ұстанымдарын анықтауға көмектесу, өмірдегі мақсаттары мен құндылықтарын қалыптастыру</p>		
--	--	--	--

Сонымен қатар, сынып сағаттары мен сыныптан тыс іс-шаралар келесі мақсаттарды жүзеге асыруы тиіс:

- білім алушыларға нашақорлықтың, вейптің және насыбайдың денсаулыққа зияны туралы түсіндіру, зиянды әдеттерден сақтану жолдарын көрсету және салауатты өмір салтының маңыздылығын жеткізу;

- құмар ойындардың қауіптілігі мен олардың психологиялық және әлеуметтік салдарын түсіндіру, саналы таңдау жасау дағдыларын қалыптастыру, бос уақытты пайдалы өткізудің балама жолдарын ұсыну;

- тұрмыстық зорлық-зомбылық, буллинг пен агрессияның қауіптілігі туралы түсіндіру, қарым-қатынастарда сыйластық пен құрмет көрсету дағдыларын дамыту, буллинкті қалай тану және оған қалай қарсы тұру жолдарын талқылау;

- вандализмнің түрлері мен оның салдары туралы ақпарат беру, мектеп мүлкіне, қоғамдық орындарға және табиғатқа құрметпен қарау дағдыларын қалыптастыру;

- ысырапшылдықтың зияны мен оның қоршаған ортаға әсерін түсіндіру, ресурстарды үнемді пайдалану және саналы тұтыну дағдыларын дамыту.

Бұл сынып сағаттары мектеп оқушыларын әлеуметтік маңызды мәселелер туралы хабардар етіп, оларды болдырмаудың тиімді жолдарын ұсынуға бағытталған.

«Бабалар Үні» акциясы.

Мақсаты: эпостық жырларды насихаттау.

Ауызша шығарылып, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тараған көркем-әдеби туындылар, яғни қазақ халқының ауыз әдебиеті эпостарындағы оқиғалар ел, халық өмірінен алынған, негізінен батырлықты, ерлікті дәріптеу арқылы жастарды елін-жерін қорғауға, сүюге тәрбиелейлі, сонымен қатар махаббат тақырыбын және өмірде болған нақты оқиғаларды да жырлайды. Білім алушылардың қазақ халқының ауыз әдебиетін оқуға деген қызығушылығын тудыру мақсатында ұйымдастырылатын іс-шаралар «Бабалар Үні», «Батырлар жыры – ұрпаққа мұра», «Тұлпар мініп ту алған» атауларымен жүзеге асырылуы мүмкін.

Аталған іс-шаралардың мақсаты: халық ауыз әдебиеті мұраларының мәуелі бәйтерегі болып табылатын эпос жырларды насихаттау.

Іс-шараға қамтылатын аудитория: 5-11 сынып білім алушылары, ата-аналар, педагогтер.

Іс-шара түрлері: эпостық жырларды мәнерлеп оқу сайысы; эпостар желісі бойынша сурет салу конкурсы; ортақ шешіммен бір эпосты таңдап үзілістерде, сынып сағаттарында рольдерге бөліп дауыстап оқу; бір эпос желісімен шағын көрсетілім әзірлеу.

Оқуға ұсынылатын эпостар:

Батырлық жырлар: «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Көлұғлы», «Ер Тарғын», «Құбығұл» және т.б.

Ғашықтық жырлар: «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан», «Мақпал қыз», «Сұлушаш», «Есім сері-Зылиқа» т.б.

Эпостарды насихаттау мақсатында мектеп дәліздерінде, мектеп сайтында, элеуметтік желілерде шағын жарнамалық ақпараттар орналастыруға болады. Мысалы, Құбығұл эпосы, Айман-Шолпан жыры.

Эпос Уәли ханның және оның ұлы Құбығұл батырдың хикаялары туралы баяндайды. Батырдың балалық шағы, шын махаббатын тапқан кезі, ханның кәрілігі туралы әңгімелейді.

Құбығұл – өмірді сүйетін батыр. Жігіт жасынан бостандыққа, саяхатқа ұмтылады. Жасы жеткенде ғажайып орманды аралап қызға ғашық болады.

«Айман-Шолпан» – лиро-эпостық жыры. Жыр оқиғасы, 19 ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ елінің элеуметтік-қоғамдық тіршілігін, тұрмыс-салтын сипаттайды.

«Бабалар Үні» акциясына орай 2016 жылы «ҚазАқпарат» баспа корпорациясының баспаханасынан «Ұлы даланың дара тұлғалары» атты ортақ айдармен «Қазақ хандары», «Қазақ би-шешендері», «Қазақ батырлары», «Қазақ тарихындағы әйелдер» атты танымдық жинақтар жарық көргенін айта кету қажет. Бұл жинақтарда – осынау тарих көшінде қазақ топырағында өз заманының биік тұлғасы болып қалыптасқан ұлағатты адамдардың өмір-тарихын қамтитын, қысқаша мәліметтер берілген.

Дереккөз: <http://blog.karlib.kz/kz/node/1091>

«Әдеби саяхат немесе әдеби дилижанс» ойыны.

Бұл ойын өлкетану, географиялық, тарихи, ғылыми-көпшілік және көркем әдебиет бойынша өткізіледі.

Саяхаттың міндетті элементі – бағыттың аялдамалары, жолдары, ормандар белгіленген карта немесе схема.

Ұсынылған іс-шара түрін Білім алушыларды тәрбиелеуде құндылыққа бағытталған тәсілді жүзеге асыру бағдарламасының «Дәстүр және ғұрып», «Ерте жастан бастап экологиялық мәдениет» бағыттарымен, «Қазақстанның киелі орындары – Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасымен байланыстырып өткізуге болады.

Қазақстанның жалпыұлттық маңызы бар сакралды нысандарының Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштерін таныстыруды оқуға құштарлықты қалыптастырумен ұштастыру жолында аталған ойынды қолдануға болады.

Мысалы: Қарағанды облысы бойынша саяхатқа шығайық. Қарағанды облысының картасына Әулиетау (Ақмешіт), Едіге тауы, Алтын Шоқы, Бектау ата тауы және үңгірі және олардың арасындағы жол мен жол бойында кездесетін елді мекендер белгіленеді.

Бірінші аялдаманы «Қарағанды облысының әдеби өмірі» деп атауға және облыстың ақын-жазушыларымен таныстырып өтуге болады.

Екінші аялдама Әулиетау (Ақмешіт) – Ұлытаудың ең биік шыңы (Ақмешіт үңгірі туралы аңыз-әңгімелерді оқу).

Үшінші аялдама – Едіге тауы туралы аңыз.

Төртінші аялдама – Алтын Шоқы Ұлытау жотасында Әмір Темір (1336 – 1405) белгі қалдырған тау.

Бесінші аялдама – Бектау ата. «Жерұйықты» іздеп, жаһанды кезген Асан Қайғының аңызы.

Осы жерде «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Бабалар сөзі» айдарымен шыққан 100 томдық ауыз әдебиетінің жыр-толғаулары, қисса-дастандары туралы айтып, таныстырылым жасауға болады

Дереккөз: Білім алушыларды тәрбиелеуде құндылыққа бағытталған тәсілді жүзеге асыру бағдарламасы. Бағдарлама. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2021. – 567 б.

<https://uba.edu.kz/storage/app/media/Metod%20usynymdama/%201%20%D0%B1%D3%A9%D0%BB%D1%96%D0%BC%20%D0%9A%D0%B0%D0%B7%2015.06.21.pdf>

Мазмұны

Кіріспе.....		3
1	Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеудің әдіснамалық негізі	5
2	Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу бойынша халықаралық және отандық тәжірибені талдау.....	24
3	Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі бойынша әдістемелік ұсынымдар.....	43
Қорытынды.....		130
Пайдаланылған дереккөздердің тізімі.....		131
Қосымша.....		135

**Қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда өскелең ұрпақты тәрбиелеу мәселесі
бойынша әдістемелік ұсынымдар**

Басуға 06.09.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/16.
Қағазы офсеттік. Офсеттік басылыс.
Қаріп түрі «Times New Roman». Шартты баспа табағы 20